CEP ÜNİVERSİTESİ

Türkiye Yahudileri

MOSHE SEVİLLA-SHARON

İletişim Yayınları

İletişim Yayınları

CEP ÜNİVERSİTESİ

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına sahibi: Murat Belge
Genel Yayın Yönetmeni: Fahri Aral
Yayın Yönetmeni: Erkan Kayılı
Yayın Danışmanı: Ahmet İnsel

Yayın Kurulu:

Fahri Aral, Murat Belge, Tanıl Bora, Murat Gültekingil,
Ahmet İnsel, Erkan Kayılı, Ümit Kıvanç
Tuğrul Paşaoğlu, Mete Tunçay

Görsel Tasarım: Ümit Kıvanç
Kapak İllüstrasyonu: Gürcan Özkan
Dizgi: Maraton Dizgievi
Sayfa Düzeni: Hüsnü Abbas
Baskı: Şefik Matbaası (iç) / Ayhan Matbaası (kapak)

İletişim Yayıncılık A.Ş. • Cep Üniversitesi 63 • ISBN 975-470-185-7

1. Basım: İletişim Yayınları, Şubat 1992.
© İletişim Yayıncılık A.Ş., 1992
Klodfarer Cad. İletişim Han No.7 34400
Cağaloğlu İstanbul, Tel. 516 22 60 - 61 - 62

Önsöz

Günümüzde bilgi bir yandan en önemli değer haline gelirken diğer yandan da artan bir hızla gelişiyor, çeşitleniyor. Ama katlanarak büyüyen bilgi üretiminden yararlanmak, özellikle gündelik yaşam kaygılarının baskısı altında, zorlaşıyor. Her şeye rağmen bilgiye ulaşma çabasını sürdürenler için de imkânlar pek fazla değil.

Ayrıca, özellikle Türkiye gibi ülkelerde bir konuda kendini geliştirmek ya da sırf merakını gidermek için herhangi bir konuyu öğrenmek isteyenlerin şansı çok az. Üniversitelerimiz, toplumumuzun yetişkin bölümüne katkıda bulunmak için gerekli imkânlardan yoksun.

Cep Üniversitesi kitapları işte bu olumsuz ortamda, evlerinde kendilerini yetiştirmek, otobüste, vapurda, trende harcanan zamandan kendileri için yararlanmak isteyenlere sunulmak üzere hazırlandı.

20. yüzyıl Fransız kültür hayatının en önemli ürünlerinden olan, bugün yaklaşık 3000 kitaplık dev bir dizi oluşturan "Que sais-je" (Ne Biliyorum) dizisini İletişim Yayınları Türkçe'ye kazandırıyor.

İletişim'in Cep Üniversitesi, bu büyük diziden seçilmiş , Türkiyeli okurlar için özellikle ilgi çekici olabilecek eserlerin yanısıra, Avrupa'nın başka yayınevlerinin benzer bir çerçevede yayımladığı kitapları da içeriyor.

Ayrıca Türkiye'nin siyaset, kültür, ekonomi hayatıyla ilgili konularda özel olarak bu dizi için yazılmış telif eserler "üniversite"nin "öğrenim programı"nı tamamlayacak.

Cep Üniversitesi'nin her kitabı alanının öndegelen bir uzmanı tarafından yazıldı. Kitaplar, hem konuya ilk kez eğilen kişilere hem de bilgisini derinleştirmek isteyenlere seslenebilecek bir kapsam ve derinlikte. Bilginin yeterli ve anlaşılır olması, temel kıstas. Cep Üniversitesi kitaplarını lise ve üniversite öğrencileri yardımcı ders kitabı olarak kullanabilecek; öğretmenler, öğretim üyeleri ve araştırmacılar bu kitaplardan kaynak olarak yararlanabilecek; gazeteciler yoğun iş temposu içinde çabuk bilgilenme ihtiyaçlarını Cep Üniversitesi'nden karşılayabilecek; çalıştığı meslek dalında bilgisini geliştirmek isteyen, evinde, kendi programlayabileceği bir mesleki eğitim imkânına kavuşacak; ayrıca, herhangi bir nedenle bir konuyu merak eden herkes, kolay okunur, kolay taşınır, ucuz bir kaynağı Cep Üniversitesi'nden temin edebilecek.

Cep Üniversitesi kitapları sık aralıklarla yayımlandıkça, benzersiz bir genel kültür kitaplığı oluşturacak. İnsan Hakları'ndan Genetik'e, Kanser'den Ortak Pazar'a, Alkolizm'den Kapitalizm'e, İstatistik'den Cinsellik'e kadar uzanan geniş bir bilgi alanında hem zahmetsiz hem verimli bir gezinti için ideal "mekân", Cep Üniversitesi.

İLETİŞİM YAYINLARI

İçindekiler

SUNUŞ 7

I. BÖLÜM

Giriş 10
Bizans'tan Önce Anadolu Yahudileri 11
Bizans Dönemi 13
İspanya ve Portekiz Yahudileri 20
Selçuklu Dönemi 29
Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudiler 31
Cumhuriyet Dönemi 100
Kültür ve Uygarlık 104

II. BÖLÜM

Belgeler ve Kaynak Yazılar 115

SUNUŞ

Türkiye Yahudileri (bu topluluğun tanımı giriş bölümünde verilmiştir), İsrail cemaatleri arasında tarihleri en az araştırılmış olanlarındandır. Halbuki bu cemaatler, her şeyden önce, İspanya'da büyük bir uygarlık yaratmış olan Yahudi topluluklarının geleneğini sürdürmüş, 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı yönetiminin en üst katlarında görevde bulunmuş, tarihin gidişatını etkileyen kararların alınmasında rol oynamışlardır.

Bu şaşırtıcı duruma şu anda verilebilecek tek cevap, Türkiye Yahudi cemaatlerinin kendi tarihlerine eğilmemiş olmalarıdır ki, bu da sözkonusu toplulukların son iki yüzyılda yaşamakta oldukları kültürel bunalımdan kaynaklanır.

Buna rağmen, tek tük kişiler, "boş zamanlarında" ve çoğu zaman kendi olanaklarıyla, bu boşluğu doldurmak için büyük çaba harcamışlardır. Rusçuklu Şlomo Rozanes'in (1862-1938) altı ciltlik eseri buna örnektir. Gerçekten de, işinden kalan boş zamanlarında yazmış olduğu *Divrey Yamey Israel be-Togarma* adlı bu eserinde Rozanes, Osmanlı devletinin kurulmasından 19. yüzyılın ortalarına kadar geçen beş buçuk asırlık dönemde, bütün imparatorluktaki başlıca Yahudi cemaatlerinin tarihini incelemiştir. Bu eser, Türkiye Yahudileri hakkında yapılmış olan en ayrıntılı ve geniş kapsamlı tarih araştırmasıdır. Ne var ki, önce 1907-14, daha sonra ve son şekli 1930-45 yılları arasında basılmış olan bu eserin (ikinci baskı, daha geniş şekilde *Korot ha-Yehudim be-Turkia ve-Artsot ha-Kedem* adıyla yayımlanmıştır) mevcudu bitmiş, kendi alanındaki bu "tek" belge bir daha basılmamıştır. *Togarma* İbranice yazılmış olduğundan, okuyucu sayısı da, doğal olarak, sınırlıdır. Eserin Batı dillerine tercümesi de hiç ele alınmamıştır.

Türkiye Yahudilerine toplu bir bakış veren daha sınırlı bir çalışma, M. Franco'nun daha önce, 1897'de basılmış olan *Essai Sur l'Historie des Israélites de l'Empire Ottoman* adlı eseridir. Kitap Fransızca yazılmış olup, Osmanlı imparatorluğunun kurulmasından 1874 yılına kadar uzanan dönemi inceler. Franco bu eserinde, tarihsel gelişmeler dışında edebi faaliyet ve Türkiye'de basılmış olup Yahudi kültürünü konu alan kitaplar hakkında önemli bilgiler verir. En az yarım yüzyıldan beri tükenmiş olan bu kitabın son aylarda Paris'te Centre Don Isaac Abravanel (Union des Sépharades Israélites de France) tarafından yeniden basılmış olması mutlu bir gelişmedir.

Bu konuya eğilmiş olan üçüncü bir tarihçi, Bodrumlu Prof. Avraam Galante'dir (1873-1961). Galante - kuşkusuz, bu işi Franco ile Rosanes'in yapmış olduklarını düşünerek- Türkiye Yahudileri'nin genel tarihini yazmaya girişmemiş, çeşitli dönem, cemaatler ve tarihsel kişiler üzerinde ilginç ve nispeten kısa aratırmalar yapmıştır. Ne yazık ki Galante, henüz genel tarihi bile araştırılmamış bir cemaat topluluğunun tarihinde ikinci ya da üçüncü derecede önemli konular üzerinde gerektiğinden fazla durarak zaman ve enerji kaybetmiştir. Bununla birlikte, arşivlerde eskimeye devam eden bazı belgeleri gün ışığına çıkararak Türkiye Yahudileri'nin tarihine önemli katkılarda bulunmuştur. Galante eserlerini, genel olarak Fransızca, pek azını da Türkçe yazmıştır. Bu kitaplar da bugün, ancak büyük kütüphanelerde incelenebilir.

Türkiye Yahudileri hakkında diğer tarihsel kaynaklar, Osmanlı imparatorluğunun tarihini incelemiş olan araştırmacıların eserleridir (örneğin, Hammer). Bunun dışında birçok Batılı yazar, seyyah ve tüccar, yazmış oldukları anı ve seyahatnamelerde Türkiye'yi anlatırken, buradaki Yahudi cemaatlerine de değinmişlerdir. Diplomatların anıları ve resmî mektuplaşmaları da önemli kaynaklar arasındadır.

Bu kitap, Türkiye Yahudilerinin tarihine "başlangıçtan bugün kadar" yaklaşımıyla bakan ilk Türkçe çalışmadır. Amacı, şimdiye kadar bu konuda yayımlanmış olan ve nispeten dağınık bulunan bilgiyi, tarihi anlatılan ce-

maat topluluğunun *anadilinde*, yani Türkçe olarak derleyip, "elimizde olmayan nedenlerin" dikte ettiği dar sınırlar içinde sunmaktır. Daha önce yayımlanmış malzemeye dayandığından dolayı "orjinal" olmamakla birlikte, bu çalışmada, konuya daha önce eğilmiş olan araştırmacıların sadece anlatmak ve nakletmekle yetindikleri, bizce tarihsel dönüm noktaları teşkil eden olaylar vurgulanmış ve perspektife sokulmuştur.

Öte yandan, Yahudilerin tarihi hakkında Türkçe olarak yayımlanan geniş kapsamlı çalışmaların ikincisidir. Bundan önce yayımlamış olduğum *İsrail Ulusu'nun Tarihi* (Kudüs, 1981) aynı ihtiyacın bilincinde olarak hazırlanmıştır. Sözkonusu kitap, bütün İsrail tarihini gene, "başlangıçtan bugüne kadar" inceler.

Türkiye Yahudileri: Tarihsel Bakış, iki bölümden oluşur. İlk bölümde tarihsel olaylar kronolojik sıraya göre anlatılır, ikinci bölümde de kaynak belgeler ve makaleler yer alır. Bibliyografik bilgi açısından da, bu önsözün başında verilmiş olan bilgi ve kaynak eserlerin dipnotlarda belirtilmesiyle yetinilmiştir.

Bu noktada, Rosita Pinhas'ın değerli yardımı olmasaydı, kitabın birkaç ciddi hatayla, çok daha düşük düzeyde çıkmış olacağından kimsenin kuşku duymaması gerektiğini bildirmek isterim.

BİRİNCİ BÖLÜM

I.Giriş

Türkiye Yahudileri, en dar tanımla, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan Yahudi cemaatlerin tümü, en geniş tanımla, Osmanlı imparatorluğunun Yükselme Devri'nde erişmiş olduğu sınırlar ve Türk-Osmanlı kültürü içinde yaşamış olan Yahudi cemaatleridir; buna, bu cemaatlerin yaşamış oldukları yerlerde Bizans etkisi altında kalmış olan ve sonradan İberyalı göçmenlerle bir potada eriyen toplulukları da katmak gerekir. "Türk-Osmanlı kültürü" deyimi burada sınırlayıcı bir kavram olarak kullanılmaktadır zira, Osmanlıların Yükselme Devri'nde ulaşmış oldukları Macaristan, Fas ya da Yemen gibi ülkelerde yaşayan Yahudilerin burada tanımlanmak istenen gruba dahil olmadıkları açıktır.

Türk-Osmanlı kültür sistemi içinde en çok parlayan Yahudi toplulukları Selanik, İstanbul, İzmir, Safed ve bir ölçüde Kudüs cemaatleri olmuştur; Şam cemaati de bu kültür sisteminden etkilenmiştir. Burada sözkonusu olan topluluk Bizans döneminde oldukça karanlık yüzyıllar yaşamış, Osmanlıların Anadolu'ya girmeleriyle yeni bir döneme girmiş ve -sırasıyla 1492 ve 1497'de- Yahudilerin İspanya ve Portekiz'den kovulmalarından sonra buraya gelen göçmenlerin getirdikleri kültür sisteminin itişiyle Yahudi dünyasının merkezi durumuna gelmiş, imparatorluk zayıfladıkça da yıldızları sönmüştür. Bu şekilde Türkiye Yahudilerinin tarihsel rollerini de -görülüyor ki- zaman içinde sınırlamak mümkündür.

Burada daha çok, yaşadıkları ülkelerden kovulduktan sonra Osmanlı idaresi altında yükselen, İberya'dan getirdikleri kültürü Türk-Osmanlı sistemiyle birleştiren

Yahudi cemaatlerinden söz edilecektir. Bu topluluklar Yasef Nasi, Sabetay Sevi ve Yasef Karo gibi İsrail tarihinde önemli yerleri olan isimler yetiştirmişler, Osmanlı sarayında kilit noktalar tutmuşlar, özellikle diplomasi ve mali alanlarda Bâb-ı-âli'ye büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Nasi'ler Osmanlı devletine önemli paralar transfer etmişler, Avrupa'nın güçlü devletleriyle İstanbul arasındaki diplomatik teması sağlamışlar, Eşkenazi ve Aben Yaeş dış ilişkileri geniş ölçüde etkilemişler, İzmir'de Sabetay Sevi liderliğinde gelişen mesihi hareket de, Polonya'dan Yemen'e kadar bütün Yahudi dünyasını sarsacak boyutlar kazanmıştır. Karo ve Luria'nın mistik mesajları, Yahudi dünyasına Safed'ten yayılmıştır. 15. ve 16. yüzyıllarda İstanbul ve daha sonra Selanik ve İzmir, dünya İbrani matbaacılığının merkezleri olmuşlardır. *Meam Loez* ve *Şulhan Aruh* gibi dev eserler Osmanlı yönetiminin sağlamış olduğu hoşgörü ortamı içinde yazılmıştır.

Bununla birlikte, yaklaşık bugünkü Türkiye'nin bulunduğu bölgede Yahudi varlığı yeni, yani son birkaç yüzyıllık bir olgu değildir. Anadolu'da Yahudi varlığının İ.Ö. 6. yüzyıla kadar uzandığını gösteren deliller mevcuttur. Bu nedenle, Osmanlı dönemini incelemeden önce Anadolu'daki Yahudi yaşamının 1492'ye kadar olan bölümünü kısaca gözden geçireceğiz.

II. Bizans'tan Önce Anadolu Yahudileri

Küçük Asya ya da -daha yeni dönemlerde- Anadolu adıyla bilinen bölgede Yahudilerin ne zaman yaşamaya başlamış olduklarına dair kesin ve açık bilgi mevcut değildir. Nebi Yoel Tevrat'ta, Fenikeli esir tüccürlarının Yahudileri İyonlulara satmış olduklarını kaydederken, Ege bölgesinde Yahudi varlığı hakkında ilk bilgiyi verir.[1] Milat dönemlerinde Yahudi tarihini ayrıntılı olarak yazmış olan Josephus Flavius (Yasef Ben Matias) bir eserinde[2]

(1) "Ve Yehuda oğullarının... Yunanlıların oğullarına sattınız" (Yoel 4:6). Tevrat uzmanları ve araştırmacılar Yoel Kitabı'nın tarihini tespit edememişlerdir.

(2) Josephus, *Contra Apionem*, I:176 ve sonrası. Klearkus, hocası

Aristoteles'in talebesi Klearkhos'un, hocasının ağzından anlattığı bir olayı naklederken, Anadolu'da 4. yüzyılda Yahudilerin dolaşmış olduğuna işaret eder. Büyük İskender'in generalleri Önasya'da ve genel olarak Ortadoğu'da çeşitli devletler kurduktan sonra, Anadolu'daki Yahudi varlığı çeşitli belgelere yansımıştır. Josephus'a göre, Helen-Selevkos kralı Selevkos Nikator[3] "Asya (Anadolu) ve Aşağı Suriye ile başkenti Antiokheia'da (Antakya)" (Yahudilere) vatandaşlık hakkı tanımıştır.[4] İ.Ö. 3. yüzyılın ortasında Selevkos kralı III. Antiokhos; Anadolu valisi Kseoksis'e bir mektup göndererek, 2000 Yahudi ailesinin Babil'den (bugünkü Irak) Frigya ve Lidya'ya yollanmasını emretmiştir.[5] Antiokhos'un mektubu, bu konuya dokunan ilginç bir belgedir.*

İ.Ö. 1. yüzyıla ait bir belge, Amasyalı coğrafyacı Strabon'un Pontus kralı ile ilgili olarak anlattığı bir olaydır.[6] Josephus'un Strabon'un ağzından naklettiğine göre, Yahudilerin Büyük Tapınak için toplamış oldukları "800 talent altına" el koymuştur. Yüzyılın ortasında, İsrail hükümdarı (daha doğrusu, Yehuda'nın Roma himayesindeki kralı) Horkanus'un Küçük Asya'nın Romalı valisi Dolabella'ya yazmış olduğu bir mektupta, İsrail'in lideri orada yaşayan Yahudiler için bazı haklar talep etmiştir. "Dolabella Horkanus'tan mektubu aldıktan sonra yardımcılarına bile danışmadan (Küçük) Asya'daki (memurlarına) haber saldı ve Asya'nın en önemli kenti Efes'e bir mektup

Aristo'nun Anadoluda bir Yahudiye rastlamış olduğunu ve onunla uzun uzun konuşmuş olduğunu anlatır ("benimle ve başka bilginlerle sohbet eder, bilgimizi ölçerdi; birçok bilgin kişiyle temasta bulunmuş bir insan olarak da... biz ondan bir şeyler öğrendik.)

(3) Suriye ve Anadolu'da Makedonyalı kral; Selevkos krallığının kurucusu. İ.Ö. 312-280 yılları arasında hükmetmiştir.

(4) Josephus, *Antiquitatum Iudaicum*, XII: 119

(5) Aynı kaynak, XII: 148-153; mektubun metni şu kaynakta da verilmiştir: *Jewish Quarterly Review*, cilt 50 (1959-60), s.298

(6) *Antiquitatum*, XIV: 110

(*) Bu işaret ikinci bölümde konuyla ilgili bir belge ya da yazı olduğunu belirtir.

yolladı".[7] Cicero, Küçük Asya'nın Roma'ya geri çağırılan valisi Flaccus'u müdafaa ederken, bölgede Yahudi varlığından sözetmiş[8] ve Dinar, Edremit ve Bergama Yahudi cemaatlerini zikretmiştir.* İskenderiyeli Philo da Pamphilia, Likya ve Bitinya'ya kadar (Karadeniz-Marmara yöreleri) "Asya'nın önemli bir bölümünde" Yahudi olduğunu yazar.[9] Josephus da, Yehuda'nın Roma tarafından atanan kralı Herodes'in Küçük Asya'da yaptığı bir geziye değinirken şöyle der: "İyonya'dayken, kentlerde yaşayan birçok Yahudi, serbestçe konuşma fırsatını kaçırmayarak onlara geldiler...".[10] Gerçekten de, İ.Ö. 14 yılında Küçük Asya Yahudileri Romalı vali Marcus Vespasianus Agrippa'dan bazı haklar talep ettiklerinde, o sıralarda Agrippa'yı ziyaret etmekte olan Herodes araya girmiş ve bu hakların elde edilmesinde rol oynamıştır.

Küçük Asya'da yaşamış olan halklar Yahudi kültüründen etkilenmişlerdir. Josephus'a göre, burada yaşayan ve Yehudalı olmadığı bilinen yerli halk Cuma akşamları mum yakar, Cumartesi ve bayram günleri Yahudilerin sinagoglarına giderlerdi. Bu aralarda, sözkonusu bölgede, Avraam ve Moşe'nin (Hz. İbrahim ve Hz. Musa) ideolojisine dayanan Tek Tanrı kavramının yayıldığını gösteren bazı deliller mevcuttur. Öte yandan Dinar halkı, Tevrat'ta geçen Tufan Olayı'nı kendi tarihleri çerçevesinde anlatmak ve paralarına Nuh'un gemisinin tasvirini basmakla birlikte, Tufan'ın Tevrat'tan çok daha eski olan Gılgamış Destanı'nda geçtiği unutulmamalıdır.

III. Bizans Dönemi

Bizans devleti, 334 yılında Roma hükümdarı I. Konstantinos tarafından kurulmuştur. Bu tarihte Konstantinos imparatorluk başkentini Roma'dan Kostantinopolis

(7) Aynı kaynak XIV: 223 ve sonrası. Horkanus Anadolu Yahudilerinin askerlikten muaf kılınmalarını istemiştir.
(8) Cicero, *Pro L. Flacco Oratio*, XXVIII
(9) Philo, *De Virtutibus, Prima Pars, Quod est de Legation ad Gaium*, XXXIII: 245 ve XXXVI: 281
(10) *Antiquitatum*, XVI: 27

adını verdiği kente (bugünkü İstanbul) taşıdı ve bu şekilde yalnız imparatorluğunu değil Hıristiyan kilisesini de bölmüş oldu. Bizans devleti, 1453 yılına yani Osmanlılar tarafından tamamen yıkılana kadar ayakta kaldı. Bu onbir asırlık süre içinde imparatorluk topraklarında yaşayan Yahudiler acı, zor ve karanlık bir dönem yaşadılar. Bizans döneminde Yahudi tarihi üç safhada incelenebilir.

1. Kuruluştan İkonoklast (İkon Kırıcı) Hükümdarlara (334-730) - Konstantinos yeni başkente geçtiği zaman, Balkanlar, Konstantinopolis'in kendisi, Küçük Asya ve pek tabii, Ortadoğu'da birçok Yahudi cemaati yaşamaktaydı. Yeni Bizans döneminde, bunların Roma zamanından beri sahip oldukları haklar açıktan açığa iptal edilmemekle birlikte, Hıristiyanlığın resmî imparatorluk dini olarak kabul edilmesi sonucu (Konstantinos 313 yılında bu dini kabul etmiş ve Hıristiyanlığı devlet dini ilan etmişti), hem devlet, hem Kilise, hem de -ve özellikle- halkın Yahudilere karşı tutumları önemli ölçüde değişti. Konstantinos'tan itibaren Bizans hükümdarları birçok Yahudi aleyhtarı yasa çıkardılar, Yahudi yaşamını çeşitli önlemlerle sınırlamaya, Yahudileri aşağılamaya ve ezmeye başladılar. Konstantinos, 18 Ekim 315 tarihinde çıkardığı bir yasayla Hıristiyanlığa geçen Yahudilere karşı zor kullanmaya "yeltenecek" Yahudilerin idama mahkûm edileceklerini ilan etti ve Yahudi dinine geçmenin suç olduğunu saptadı.* Bizans makamları Yahudilere yeni vergiler koydular ve mevcut sinagogların korunmasına izin vermekle birlikte, yenilerinin inşa edilmesini yasakladılar.[11] Konstantinos'un oğlu Konstantinos babasının yolunu izledi ve Yahudilerle Hıristiyanlar arasında karışık evlenmelere ölüm cezası koydu.[12] Julianos ve Arkadios zamanlarında (4. yüzyılın ikinci yarısı) Yahudilere karşı belli bir hoşgörü siyaseti benimsendi. Julianos Hıristiyanlığı reddetti ve çoktanrılı bir ideolojiyi benimsedi. Hı-

(11) M. Franco, *Essai sur l'Histoire des Israelites de l'Empire Ottoman* Librairie Durlacher, Paris 1897, s. 21.

(12) Avraham Galante, *Les Juifs de Constantinople sous Byzance*, İstanbul 1940, s.9.

ristiyanlığa karşı olması nedeniyle de, özellikle Yahudilere karşı olumlu bir tutum takındı ve vergileri azalttı. Arkadios da, Hıristiyan olmakla birlikte Yahudi tebaasını diğer vatandaşlarla eşit tutmaya çalıştı.

II. Theodosios zamanında (408-450) Yahudiler aleyhinde önemli değişiklikler meydana geldi. Theodosios, I. Konstantinos zamanından beri yapılmakta olan yasaları topladı (438) ve düzene koydu (Codex Theodosianus). Yahudilerin statüsü bu yasalarla açık şekilde tesbit edildi ve I. Konstantinos'un tanımıyla, Yahudilerin "nefret edilmesi gereken, sapık, günahkâr ve iğrenç bir kavim" olduklarını saptadı.[13] II. Theodosios, Purim bayramının kutlanmasına ilişkin bazı sınırlamalar koydu ve kızkardeşi Pulcherie'nin yardımı ve teşvikiyle, Konstantinopolis'te en az 318 yılından beri mevcut olan bir sinagogu 450 yılında kiliseye çevirtti.[14] Bu hükümdar Konstantinopolis Yahudilerini kentin dışına çıkarttı ve bu cemaati Haliç'in kuzeyinde, bugünkü Galata semtinin bulunduğu bölgeye yerleşmeye zorladı.[15] I. Justinianos (527-565) Yahudilere karşı yeni tedbirler getirdi. 553 yılında çıkarmış olduğu meşhur yasada (*novella*, 146) Yahudilere Mişna okumayı yasakladı ve Tevrat'ın yalnız Yunanca ve Latince okunmasını telkin etti.[16] Bundan önce, 535 yılında, *novella* 37 yasasıyla, Kuzey Afrika'da işgal etmiş olduğu topraklarda Museviliği tümden yasakladı. Bu arada, Yahudilerin Hıristiyanlara karşı şahitlik yapamayacakları saptandı ve Pesah bayramının kutlanmasına sınırlamalar koydu. Bu hükümdar, eski Roma'nın resmen tanımış olduğu Musevi dininin (*Religio Licita*) sahip olduğu geleneksel hakların son kalıntılarını da ortadan kaldırmak için çok çaba harcadı.

(13) Theodore Reinach, *Histoire des Israélite*, Paris 1910, s.40; Galante *Byzance*, s.8 ("secta feralis, nefaria, turpes, perversi")
(14) Galante, *Byzance*, s. 28; yazar sinagogun, kentin hangi kesiminde bulunduğuna dair uzun spekülasyonlara girişmiştir.
(15) Aynı kaynak, s.12
(16) *The World History of the Jewish People, The Dark Ages*, Cecil Roth, ed. Tel Aviv, 1966. Bu eserde: A.Sharf, *Jews in Byzantium*, (s.34)

İmparator Fokas (602-610), belki de Yahudilerin bir ayaklanması sonucu, devlet sınırları içinde yaşayan bütün Yahudilerin katletilmelerini emretti ve bunun üzerine, bütün Küçük Asya'da geniş çapta bir katliam meydana geldi.[17] Yahudiler buna büyük bir isyanla cevap verdiler; Fokas, Yahudileri yok edemeyeceğini anlayınca, bu cemaatlerin kitle halinde Hıristiyan dinine geçirilmelerini emretti. Fokas'ın bu siyaseti Heraklios tarafından, özellikle İsrailli Yahudilerin Bizans aleyhinde Perslerle işbirliği yapmaları üzerine, sürdürüldü. Persler Bizans kuvvetleri önünde geri çekildikten sonra (Persler Kudüs'ü, yerli Yahudilerin yardımıyla almışlardı; 614) Heraklios'un emriyle birçok yerde Yahudi katliamları meydana geldi.

II. Justinianos (685-695) Yahudi aleyhtarı tedbirlere bir yenisini ekleyerek Yahudilerle Hıristiyanların aynı hamamda yıkanamayacaklarını ve Hıristiyanların Yahudi doktorlara gidemeyeceklerini tesbit etti.

2. İkonoklast Hükümdarlardan IV. Haçlı Seferine (1204'e kadar) - İkonoklast Bizans hükümdarları, Hıristiyan dininde kutsal kişilerin resimlerine yani ikonlara tapınmayı reddeden imparatorlardı. Bunlar kiliselerden ikonları çıkarttırıp imha ettirmişler ve böylece dine soyutluk kazandırmaya çalışmışlardır. Resim Yahudi dininde de yasak olduğundan, halk arasında ikonoklast (ikon kırıcı) hükümdarların, Yahudi etkisiyle bu yolu tutmuş oldukları şeklinde bir kanı oluşmuştur. Galante, İkonoklastların ilki olan III.Leon'un, bu tutumu, Yahudi etkisiyle nasıl oluşturduğuna dair bir öykü anlatır (*Byzance*, s.16). Bizans folklorunda bu hükümdarlar "Yahudi" olarak da anılırlar.

İkonlara tapma geleneği 843 yılında yeniden ihdas edildikten sonra, Yahudi aleyhtarı eylemler de şiddet kazandı. I. Basileios (867-886) Yahudileri din değiştirmeye zorladı, hatta Hıristiyanlığı kabul edenlere armağanlar, yaşam boyu ödenekler vaadetti. 10. yüzyıla doğru Yahudilerin durumunda bazı küçük düzelmeler meydana gel-

(17) Bu dönemde birçok Yahudi isyanı olmuştur.

di; Bizans hükümdarları mevcut yasalara bazı maddeler ekleyerek, Yahudi tebaanın yaşamını dengelemeye çalıştılar. Buna göre, "(Yahudiler) açıkça dinlerinin icaplarını yerine getirebilirler... Yahudi olan 'Yahudiyim' diyebilir... Kimse yaşamlarını sınırlayamaz, engel koyamaz."[18]

Ne var ki, çoğunluk psikolojisiyle davranmaya devam eden Bizans ulusunda hiçbir değişiklik meydana gelmedi ve Yahudilerin yaşamakta oldukları bu karanlık dönemin baskı rejiminde herhangi bir düzelme kaydedilmedi. Nitekim Konstantinopolis'i 1170 yılında ziyaret etmiş olan İspanyalı Yahudi gezgin Binyamin mi Tudela (Tudelalı Binyamin) Hıristiyanların Yahudileri sokaklarda dövdüklerine ve türlü eziyetlerle bu cemaati baskı altında tuttuklarına şahit olmuştur.*

3. Haçlı Seferleri'nden İstanbul'un Alınışına (1204-1453) - Haçlı Seferleri, genel olarak Hıristiyan olmayanlara ve özel olarak Yahudilere karşı, İsrail Ülkesi'ndeki Kutsal Yerleri ele geçirmek için açılmış olmakla birlikte, önceleri gerçek bir çapulcu topluluğu görünümünde olan Haçlı kuvvetleri, Avrupa'dan İsrail'e doğru ilerlerken, geçmiş oldukları Hıristiyan topraklarındaki dindaşlarına da saldırmışlar ve bu toplulukları da yağma geleneklerinin dışında bırakmamışlardır. Buna en iyi örnek; Haçlıların Konstantinopolis'i yağma ve talan etmeleridir.

IV. Haçlı Seferi'nde Hıristiyan kuvvetleri Konstantinopolis'e girdiklerinde, Flaman birlikleri Yahudilerin oturdukları Pera semtine girdiler ve mahalleyi yerle bir ettiler, halkını da kılıçtan geçirdiler. Bu katliamdan pek az Yahudi kurtuldu (Ortaçağ'ın meşhur Fransız yazarlarından Villehardouin kenti yağma eden kuvvetlerin komutanlarından biriydi; yağmadan ele geçirilen servetleri uzun uzun anlatmıştır). Haçlılar 1261'de kentten kovulup Bizans yönetimi otoriteyi yeniden ihdas ettikten sonra, Yahudilerin Pera semtinde yeniden yerleşmelerine izin verildi. Bazı Yahudi gruplarıysa Pegai mahallesinde (bugünkü Kasımpaşa) yerleş-

(18) Sharf, *Byzantium*, s. 63.

tiler.[19] Bundan sonra Pegai, uzun süre kentin Yahudi mahallesi olarak bilinegeldi. Binyamin mi Tudela'nın daha önce ima etmiş olduğu üzere, Bizans döneminde Yahudiler özellikle deri ve ipek sanayiine hakim ve ticaretten zengin oldular.

4. Toplumsal ve Kültürel Yaşam - Bu dönemde Yahudiler imparatorluk çapında toplumsal yaşama katılmışlar ve çeşitli alanlarda faal olmuşlardır. Ne var ki bu cemaat, zaman zaman toplumun dışına itilmek istenmiş, faaliyetleri ya yasalarla ya da halkın olumsuz tutumuyla sınırlanmıştır. II. Theodosios 425 yılında Yahudilerin "nasilik" (başkanlık) olarak bilinen ve İsrail Ülkesi'nde devam etmekte olan liderlik müessesesini lağvederek, İsrail tarihinde önemli bir dönüm noktası yarattı; Tapınak'ın yıkılmasından sonra bu müesseseden güç alan Sürgün'deki Yahudiler liderlik sorumluluğunu bölgesel ileri gelenlere yüklemek durumunda kaldılar. Bunun doğal sonucu olarak Ortadoğu ve Avrupa'ya dağılmış olan Yahudi cemaatleri arasındaki - zayıf da olsa- koordinasyon, önemli ölçüde sarsıldı.

Bizans döneminde kayda değer kültürel faaliyet, dinsel İbrani şiirinde devam etmiştir. Bunun dışında, Yahudilikten Hıristiyanlığa geçen Romanos adında bir papaz, Yahudi ozanların üslubunu Bizans'ın kilise müziğine soktu. 1436'da Konstantinopolis'te doğan Rabi Eli Mizrahi, dinsel eserler dışında bilimsel yapıtlar da bıraktı. *Melehet haMispar* (Sayılar Bilimi) adlı aritmetik ve geometri kitabı daha sonra *Sefer HaMispar* (Sayılar Kitabı) adıyla Latinceye çevrildi Rabi Eli Mizrahi astronomiyle de ilgilendi ve *Tsurat haArates* (Dünyanın Şekli) adlı eserinde dünyanın ve yıldızların şekline değindi.

Sözünü ettiğimiz dönemde Bizans imparatorluğunun başkentinde faal olan cemaatlerden biri de Karaylardı.[20] Binyamin mi Tudela kente geldiğinde, burada 500 kişilik

(19) Joshua Starr, Romania: *The Jewries of the Levant After the Fourth Crusade*, Paris MCMXLIX, s.25

(20) 8. yüzyılın başında Mezopotamya'da, Babilli Anan Ben David tarafından kurulan bu mezhep Babil Yahudileri arasında tutunamayınca, kurucusu tarafından İsrail Ülkesi'ne getirilmiştir. Karayizmin temel özelliği, Yahudiliğin temeli olarak Tora'yı yani Ya-

bir Karay cemaatine rastlamış olduğunu yazar. Galante de, Karayların bugünkü İstanbul'un Karaköy semtinde toplanmış olduklarını işaret ederken, bu semtin genel olarak Karayköy olarak bilindiğini ve bu ismin zamanla - bir telaffuz hatası sonucu- Karaköy'e dönüşmüş olduğunu kaydeder (*Byzance* s.59).

Bizanslı Karay Cemaati 12. yüzyıldan itibaren geniş bir kültürel faaliyetin dünya çapındaki odağı olmuş ve bir ara kendini, geleneksel Rabinik Yahudi çevrelerine kabul ettirmiştir. Konstantinopolis ve daha sonra İstanbul'da adını duyuran Karay liderlerinden Başyazi ailesi önemli faaliyetlerde bulunmuştur; hatta, Osmanlı döneminde adı geçecek olan Rabi Mordehay Komtino, zamanın en büyük Karay bilgini Eliya Başyazi'yi öğrenci olarak kabul etmiştir. Nikomedialı (İzmit) III. Aaron Ben Eliya, "Karayların Maimonides"i sıfatıyla meşhur olmuş ve önemli felsefe eserleri vermiştir. Aaron Ben Eliya Maimonides'in (RaMbaM) Aristotelesci görüşlerini, kendine özgü dinsel felsefesiyle çürütmeye çalışmıştır.*

Bizans kültürü, daha sonra gelişecek olan Ladino dilini de etkilemiştir. M.Franco (*Essai*, s.23) ve Galante (*Byzance*, s.23) Yunancadan Yahudi İspanyolcasına geçen kelime ve özel isimlerin bir listesini verirler. Bizans'ın yerli Yahudileriyle sonradan gelecek olan İberyalı göçmenlerin birleşmesinden, Fatih Sultan Mehmet, Yıldırım Bayezid, I.Selim, Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim'in hoşgörü siyasetlerinin de yardımıyla, çok parlak bir kültür doğmuş ve daha önce işaret edildiği üzere, Osmanlı Yahudiliği 15. yüzyılın sonuna kadar dünya Yahudiliğinin merkezi olarak kalmıştır.

Bu kültürün oluşmasında Bizans Yahudiliğinin rolü

* Yazılı Yasa'yı kabul etmesi, Tora dışında ağızdan ağıza iletilerek oluşan Sözlü Yasa'yı (bu yasa Talmud adı altında kâğıda geçirilmiştir), başka bir deyişle, din bilginleri tarafından yapılan Tora yorumlarını reddetmesidir. Bu nedenle Karaylarla geleneksel-Rabinik Yahudi otoriteleri her zaman çatışma içinde kalmışlardır. Rabinik çoğunluk her zaman Karayları toplum dışına itmek istemişler hatta Karayları "Yahudiden" saymamışlardır. Bu eğilim günümüzde de devam etmektedir.

büyük olmuştur. Eliya Mizrahi ve Moşe Kapsali gibi büyük cemaat liderlerinin yaratıcılıkları ve yetenekleri yoktan var olmamış ya da İberya Yahudileri geldikten sonra birdenbire ortaya çıkmamıştır. Araştırmacıların da belirttikleri üzere hükümdarların ve halkın düşmanca tutumlarına rağmen Bizans Yahudileri zengin bir kültür biriktirmişler ve bu potansiyeli, olumlu bir yönetim altında ortaya çıkarmışlardır.

IV. İspanya ve Portekiz Yahudileri

Türk-Yahudi kültürünün temelinde yatan başlıca unsur, İspanya ve Portekiz Yahudileridir. Yahudilerin İspanya'ya ilk kez Tevrat dönemlerinde gelmiş olduklarına dair iddialar mevcut olmakla birlikte, buradaki ilk Yahudi varlığını 3. yüzyıla ait mezar taşlarından öğreniyoruz. Bir İngiliz araştırmacısı Portekiz'deki Yahudi varlığının İ.Ö. 900 yılına kadar uzandığını tesbit etmiş ancak ileri sürdüğü deliller zayıf kalmıştır. Bu bölgede Yahudi cemaatlerinin oluşması hakkında ilk kesin ve elle tutulur bilgi, belirtildiği üzere, 3. yüzyıla ait mezar taşları ve 4. yüzyılda Hıristiyanların Yahudilere karşı bazı tedbirler almış olduklarını belirten belgelerde yansımaktadır.

İberya Yahudileri ilk zamanların Vizigot krallığının sert otoritesi ve şiddetli bir Katolik baskısı altında yaşadılar. Bu cemaatler defalarca oturdukları kentlerden kovuldular, Hıristiyanlığı kabul etme, "ya vaftiz ya ölüm" sloganı karşısında vaftiz seçeneğinde karar kılma durumunda kaldılar. Bazı dönemlerde baskı rejiminin şiddetinden dolayı, bütün Iberik yarımadasında hiç Yahudi kalmadığı oldu ya da binlerce Yahudi dinlerini saklamak zorunda kaldılar. Bazı Vizigot kralları (Swintila, Chindaswint) Yahudilere karşı olumlu bir tutum takınmaya çalıştılarsa da, bu dönemler kısa sürdü, hükümdarların etkisi de sınırlı kaldı. Son Vizigot hükümdarlarından Egica (687-702) Yahudilere karşı son derece sert yasalar çıkardı: Egica Yahudileri Hıristiyanlığı kabul etmeye zorlamak için, mali güçlerini ortadan kaldıran yasalar çıkardı: Yahudiler, sahip oldukları ev, toprak ve bağları kralın

tespit etmiş olduğu sabit, keyfi ve pek tabii çok düşük bir fiyata satmak zorunda kaldılar. Buna ek olarak vergiler de ağırlaştırıldı.

Yüzyıllardan beri devam etmekte olan bu baskı rejimi sonucu, belli bir evrede, Kuzey Afrika'dan İberya'ya akınlar yapmaya başlayan Müslüman kuvvetlerinin, Yahudilerden yardım aldıkları şeklinde (muhtemelen doğru olan) söylentiler yayılmaya başladı. Paniğe kapılan Egica, 9 Kasım 694'te XVII. Toledo Konsili'ni topladı ve Yahudilere karşı çok sert tedbirlerin alınmasını istedi. Bu tarihte, bütün Vizigot topraklarında yaşayan Yahudiler köle ilan edildiler, mallarına el kondu ve bütün cemaatler kitle halinde Hıristiyan efendilerinin emrine verildiler. Pek tabii, Musevi dini yasadışı ilân edildi.

1. Müslüman İspanya'da Yahudi Cemaatleri - Bütün Ortadoğu ve Kuzey Afrika topraklarına yayılan Emevi imparatorluğunun öncü kuvvetleri 711 yılında İberya kıyılarına vardılar. Bu tarihte Tarık Bin Ziyad, adıyla anılacak boğazı geçerek Andalusia (Endülüs; İspanya'nın güney kesimi) bölgesine girdi ve Vizigotları yendiği yerlerde Müslüman kaleleri kurmaya başladı. İspanya kentleri Müslümanların ellerine geçtikçe, ülkenin yeni efendileri kentlerin koruyuculuk görevini yerli Yahudilere vermeye başladılar. Bu şekilde, Yahudi olarak yaşamlarını gizli sürdüren ya da köle statüsünde bırakılan Yahudilerin "yıldızı parladı", Cordoba, Granada, Toledo, Sevilla kentlerinde bu cemaatler koruyuculuk görevini üstlendiler. Bu arada, Vizigot zulmünden kaçmış olan Yahudiler de ülkeye geri dönmeye ve Müslümanların eline geçen bölgelere yerleşmeye başladılar.

İspanya'da parlak Yahudi yaşamı Endülüs Emevi devletinin kurulmasıyla başladı. Emevi devleti 755 yılından 931 yılına kadar ayakta kaldı ve bu dönem zarfında İspanya'da Avrupa'nın en zengin kültürü gelişti. Devletin merkezi Cordoba kıt'anın başlıca eğitim merkezi haline geldi ve 400 bin elyazması eser içeren kütüphanesi birçok öğrenci ve bilginin uğrak yeri haline geldi.[21]

(21) Abba Eban, *My People - The Story of the Jews*, 1968 s.144.

Emevi hükümdarlarının kurmuş oldukları yönetim altında Yahudilerin başlıca sığınağı haline gelen İspanya'da İsrail beyni ve yaratıcılık potansiyeli bir kez daha en üst sınırlarında verimli olmaya başladı ve Arap uygarlığına paralel olarak Yahudi uygarlığı da en yüksek doruklarından birine ulaştı (Abba Eban, İspanya-Yahudi uygarlığının, İsrail tarihinde, 19. yüzyıl Orta Avrupa ve 20. yüzyılda ABD Yahudi uygarlıklarına eşit olduğunu kaydetmiştir; *My People*, s. 160). Bu şekilde, Cordoba Bağdat'ın yerini alırken, Babil'deki akademik Yahudi merkezi de yavaş yavaş İspanya'ya kaymaya başladı. Yahudi öğrenciler Babil'deki akademileri bırakıp Tora ve Talmud tahsili için Cordoba'yı tercih eder oldular.

İbn Şaprut ve İbn Nagrela - Hasday (Histay) İbn Şaprut Emevi hükümdarı III. Abdurrahman'ın doktoru, gümrük bakanı, maliye ve dışişleri danışmanıydı. 915-970 yılları arasında, Endülüs Emevi devletinin en parlak dönemlerinde devletin başkenti Cordoba'da yaşadı. İbn[22] Şaprut, 953 yılında Emevi devletiyle Kutsal Roma imparatorluğu arasında yer alan müzakereleri yönetti ve daha sonra Navarra krallığıyla bazı temasları yürütmekle görevlendirildi. Hasday İbn Şaprut'un Yahudi tarihinde önemi, Müslüman İspanya'da yüksek bir göreve gelmiş olması, Cordoba'da hahambaşılık müessesesini kurması ve Yahudi Hazar kralıyla mektuplaşmasıdır.

Bir İtalyan göçmeni olan Moşe Ben Hanoh, Hasday İbn Şaprut'un yardımıyla Cordoba'da ruhani lider yani "hahambaşı" olduktan sonra, Emevi devletinin merkezi Cordoba da genel anlamda dünya Yahudiliğinin merkezi oldu. O zamana kadar, belirtildiği üzere, siyasal bir liderlikten mahrum olan İsrail Oğulları bir ruhani merkezden güç alırlardı ki, bu merkez Babil'deki din akademileriydi (İkinci Tapınak yıkılıp İsrail devletinin siyasal varlığı tam olarak ortadan kalktıktan sonra, liderlik müessesesi geniş ölçüde, zamanın en ileri Yahudi cemaati olan Babil grubuna geçmişti). Cordoba'nın parlamasından sonra Or-

(22) Arap döneminde Yahudiler "Ben" yerine "İbn" ekini kullanmışlardır.

tadoğu'daki bu akademilerle devamlı olarak mevcut olan ilişki zayıfladı, bu şekilde de sözkonusu akademiler Yahudi ulusu için dinsel ve hatta yarı-siyasal önemlerini kaybettiler.

Hasday İbn Şaprut, Rusya'nın güneyinde, Karadeniz kıyılarında kurulmuş olan Yahudi Hazar devletinin liderleriyle mektuplaşmıştır.* Cordoba cemaatinin lideri mektubunda, Emevi devletinde çok yüksek bir mevkiye sahip olduğunu belirtir ve Müslüman yönetimini över, ancak buna rağmen, Yıkılış'tan 1000 yıl sonra beklenmedik şekilde ortaya çıkan bir Yahudi devletinin hizmetine girmekte tereddüt etmeyeceğini vurgular.[23]

Cordoba krallığı Kuzey Afrika'dan sızan Berberiler tarafından yıkıldı ve bunun üzerinden Yahudiler Granada, Sevilla ve Saragossa'da örgütlenmeye başladılar.

Kısa süre içinde Granada Cordoba'nın yerini aldı ve buradaki Yahudi cemaati İsrail tarihinin en parlak dönemlerinden birini yarattı.

Granada cemaatinin lideri Şmuel İbn Nagrela idi. İbn Nagrela, Yahudi tarihinde Nagid yani "prens" lakabıyla anılır. Bu nedenle Şmuel haNagid adıyla da zikredilir. HaNagid filozof, matematikçi, Kur'an ve Arapça uzmanı, güçlü bir devlet adamı ve Sürgün tarihinin nadir askerlerindendir. Granada devletine de, en güçlü dönemindeyken yön vermiştir.

Şmuel haNagid'in asker olarak yaşamı şiirlerine de yansımış ve İbrani edebiyatına savaş ve muhabere şiirini sokmuştur.

Berberi kuvvetler (Elmuvahhidler ve Murabıtlar) bir süre sonra Granada'yı da yıktılar, Yahudiler de Toledo ve Sevilla'da tutunmaya çalıştılar.

(23) Hazarlar hakkında çok kitap yazılmıştır. 10. yüzyılda kurulmuş olan Hazar devletinin liderleri belli bir evrede Museviliği kabul etmişler ve Bizans'la yakın ilişki kurmuşlardır; bu nedenle Türk-Yahudi kültürünün oluşmasında rol oynamış olabilirler. Hazar Türkleriyle ilgili olarak bildiğim en ayrıntılı modern Türkçe kaynak Doğan Avcıoğlu'nun *Türklerin Tarihi* adlı eserinde bu konuya ayırmış olduğu bölümdür (cilt 2, s. 844, Tekin Yayınevi, İstanbul 1978).

Müslüman İspanya'da Yahudi Kültürü: Halevi ve Rambam - Abba Eban, Müslüman İspanya'da Yahudi kültürünün etkisine değinirken, bu kültürün Batı uygarlığı üzerinde silinmez bir iz bıraktığını söyler. Gerçekten de, Endülüs Emevi devletinde Yahudiler çok kısa bir süre içinde çok yüksek doruklara erişmişler ve eşsiz eserler bırakmışlardır. Hatta, denebilir ki, Hıristiyan döneminin karanlık eylemsizliğinden sonra Avrupa'da, Rönesans'tan 4 asır önce, İspanya Yahudileri Endülüs Emevileri zamanında büyük bir kültürel diriliş yaşamışlar ve yaratmışlardır. Felsefe ve bilimsel çalışmada, dünyanın en eski uluslarından ikisi, Yahudiler ve Araplar, geniş bir işbirliğine girmişler ve Arapların bilimsel eserleri, birçok dile hâkim olan Yahudiler tarafından, bu eserleri kendi uygarlığını oluşturmada kullanan Batı'ya tanıtmışlardır.

İspanya Yahudi cemaatinin Müslüman döneminde yetiştirmiş olduğu şair ve düşünürlerin en büyüğü Yehuda haLevi'dir. Bu yazarın şiirlerinin 800 kadarı günümüze erişmiştir. En büyük felsefî eseri de, bir haham ile Hazar Türklerinin Yahudi lideri arasında geçen bir konuşma şeklinde yazılmış olan *Kuzari*'dir (Hazarî). HaLevi *Kuzari*'nin sonuna İbn Şaprut'un mektuplaşmasını da eklemiştir.[24]

Bu dönemde yetişmiş olan en büyük filozof ve Talmud uzmanıysa Rabi Moşe Ben Maymon'dur (1135-1204). Rabi Moşe Ben Maymon Batıda Maimonides, İsrail tarihinde de, adının kısaltılmış şekli olan RaMbaM diye bilinir. Cordoba'da doğmuş olan RaMbaM yaşamının önemli bir bölümünü Mısır'da geçirmiş, *Mişne Tora* ve *More Nevuhim* (Şaşkınların Kılavuzu) adlı dev eserler vermiştir.

Anlaşıldığı üzere, İspanya Yahudileri Endülüs Emevileri zamanında İsrail tarihinde çok önemli bir yeri olan bir "altın devir" yaşamışlardır. Müslümanların hem Berberi baskısı hem de kuzeyde güçlenmekte olan Hıristiyanların etkisiyle İspanya'dan çekilmelerinden sonra Yahudiler bir kez daha Hıristiyan krallarının eline düşmüşler ve yeniden karanlığa gömülmüşlerdir. Bununla birlik-

(24) Bu konuda ayrıntılı bilgi, *İsrail Ulusu'nun Tarihi*nde verilmiştir.

te, entellektüel güçleri sayesinde, İspanya'nın bu yeni Hıristiyan döneminde de yükselmeyi başarmışlar, önemli isimler yetiştirmişler ve İsrail tarihine katkılarını getirmeye -bir ölçüde- devam etmişlerdir.

2. Hıristiyan İspanya'da Yahudi Yaşamı ve Kültürü - Hıristiyanlar İspanya'yı yeniden ele geçirmeye başladıklarında (Reconquista Dönemi), birçok Yahudi topluluğu, doğal olarak, yeni yönetime girdiler. Reconquista döneminin başında Hıristiyanlar çok geniş topraklar elde ettiklerinde önemli idari sorunlarla karşılaştılar ve bu sorunlarına çözüm bulabilmek için, Yahudi uzmanlığına başvurmak durumunda kaldılar. Hıristiyan liderler, bu şekilde hem yerli Yahudilerden yardım istediler hem de yurt dışından "uzman ithal etme" yoluna gittiler. Dağılmaya yüz tutan Müslüman devletinden birçok Yahudi, Berberî baskısının da etkisiyle Hıristiyan kesimine geçmeye başladılar.

İspanya'da paralel olarak gelişmeye başlayan iki Hıristiyan krallığı Kastilya ve Aragon'da Yahudiler, kısa süre içinde, önemli görevlere geldiler. Bununla birlikte, Hıristiyan kralların Yahudilere artık ihtiyaçları kalmadığı zaman, yaşam ve statülerini yasalarla sınırlama geleneği yeniden uyandı ve Kastilya kralı X.Alfonso (1252-84) bu yolda bazı yasalar hazırladı. Ancak Yahudiler her şeye rağmen vazgeçilmesi zor olan bir azınlık olduklarından, bu yasa sistemine bazı dengeleyici maddeler de kondu. *Las Siete Partidas* adıyla bilinen bu meşhur yasalar* gene de 14. yüzyıla kadar uygulanmadı, tam olarak yürürlüğe girdikten sonra da, ancak kısmen uygulandı.[25]

Kastilya sarayında Yahudiler önemli memurluklara sahip olmakla birlikte, iki İspanya krallığında Yahudi yaşamı, zaman zaman patlayan kan iftiraları ve hem resmi mercilerin hem de halkın uygulamış olduğu keyfi zulümle gölgelendi. Buna rağmen, kurulmuş olan *status quo* bir süre dengesini korudu. Bazı Yahudiler devlet işlerinde söz sahibi olacak kadar yükseldiler. Örneğin Toledo'da

(25) Jacob R. Marcus, *The Jews in the Medieval World*, New York 1972, s.34

Samuel Abulafya (1320-61) kral Gaddar Pedro'nun maliye bakanlığını yaptı.

Ne var ki, Yahudilerin, özellikle yüksek mevkilere ulaşan Yahudilerin yaşamları "pamuk ipliğine" bağlıydı. İftiralar sonucu ya da başka nedenlerden gözden düştüklerinde hem mallarından hem canlarından oluyorlardı (Abulafya da bu kuralın dışında kalmadı ve Pedro tarafından tutuklanarak, Sevilla'ya götürüldü, orada ölene kadar işkence edildi; bundan sonra Pedro, Abulafya'nın bütün servetine ve mallarına el koydu). Gerçekten de, Ortaçağ'da devlet katında yükselen ve zengin olan Yahudilere küçük bir iftira atarak bunların ortadan kaldırılmasını sağlamak, servet edinmenin en kolay yollarından biri oldu. Yalnız İspanya'da değil bütün Hıristiyan Avrupa'da bu uygulama oldukça yaygınlaştı ve birçok kral, derebeyi ve Kilise mensubu idam edilen Yahudilerin servetlerinden zengin oldular.

Hıristiyan İspanya'da Yahudi kültürü, Müslüman dönemindeki gibi olmasa bile, önemli gelişmeler gösterdi. 13. yüzyılda Gerona kenti önemli bir Kabala merkezi haline geldi ve Yitzhak İbn Latif ile Rabi Moşe Ben Nahman (Nahmanides ya da RaMbaM) İspanya Kabala ekolüne yön verdiler (bu ekol daha sonra, Osmanlı döneminde, gelişmesini Safed'de sürdürdü, Salamanca Üniversitesi'nden Avraam Zakuto (1452-1515) astronomide dünya çapında bir otorite olarak, Vasco de Gama ve Christophe Colombe'un keşiflerinin başarıya ulaşmasında başlıca rollerden birini oynadı. De Gama, Zakuto ile şahsen görüşerek, ondan yön bulma metodları hakkında bilgi aldı. Colombe da Zakuto'nun hazırlamış olduğu cetvel ve haritalardan yararlandı, hatta, bir keresinde, bu cetveller sayesinde hem kendi hem de adamlarının canını kurtardı.

3. Engizisyon ve İberya Yahudilerinin Kovulmaları - Hıristiyan döneminde kan iftiraları ve diğer zulüm şekilleri her zaman mevcut olmakla birlikte, büyük kovulma olayını hazırlayan tırmanma 1391 yılında başladı. Bu tarihte Ejica başpiskoposunun telkinleriyle başlayan büyük Yahudi aleyhtarı hareket durmadan büyüdü ve Yahudilerin yardımından yararlanmaya devam eden

Kastilya kralı bile gelişmeleri durduramadı. Haziran 1391'de Sevilla'da geniş çapta şiddet olayları patladı ve Yahudi mahallesi yakıldı. Karışıklıklar bütün Andalusia'ya yayıldı ve birçok Yahudi cemaati yok edildi. Madrid, Burgos, Barselona, Valencia, Cordoba ve Gerona cemaatleri kısa sürede şiddetli sarsıntılara uğradı. Aynı yılın eylül ayında Barselona'da Crescas'ın girişimleriyle olaylar bir süre durdu ancak kovulmayla sonuçlanacak tırmanma tam olarak önlenemedi. Bununla birlikte, Crescas'ın girişimlerinin muhtemel bir kovulmayı 100 yıl kadar geciktirmiş olduğu söylenebilir.

Bu arada İberya'da, dinleri zorla değiştirilen Yahudilerden oluşan çok geniş ve etkili bir *konverso* (ya da *marrano*) topluluğu oluştu. İspanya'da Yahudiler, başka dönemlerde ve başka ülkelerde de olduğu üzere, zaman zaman Hıristiyan dinine geçmeye zorlandıklarından, Yahudiliklerini gizlice devam ettiren bir Yeni Hıristiyan kesimi meydana geldi ki, bunlar çok kısa süre içinde devletin kilit noktalarına yerleştiler. Bu "dönmeler"i diğer Hıristiyanlardan ayıran özellik, koşullardan dolayı dışarıya doğru Hıristiyan görünüp evlerinin içinde -gizlice- Yahudi olarak yaşamaya devam etmeleriydi. Başka bir deyişle, İspanyollar Yahudileri bünyelerinden kovmak isterlerken, yalnız dışa doğru davranışlarında yaptıkları değişikliğe istinaden, bu aynı Yahudileri bünyelerine almışlardır (ya da Yahudiler bu bünyeye girme yolunu bulmuşlardır). Bu, beklenenden çok uzak bir sonuçtu. Binaenaleyh, konverso meselesi zamanla devleti yakından meşgul etmeye başladı, zira, belirtildiği üzere, Yahudi sorunu çözümlenmemiş, aksine -devlet açısından- daha ciddi boyutlar kazanmıştı. Ülkeden atılmak ya da en azından toplumdan koparılmak istenen bir "kâfir" grubu, devletin gayretiyle gitmiş, yerine her bakımdan "yasal" bir başka "kâfir" grubu gelmişti; üstelik, gelişmeler bununla kalmamış, bu gruba dahil kişiler, yeni kimlikleri sayesinde, devletin en üst düzeylerinde görev almayı başarmışlardı. Tarihçilerin yorumuyla, o dönemde İspanya'da, damarlarında Yahudi kanı akmayan İspanyol asili kalmamıştı. Bu beklenmedik sorunla ilgilenmek üzere, 1464 yılında Devlet ve Kili-

se biraraya gelerek, bu Yeni Hıristiyanlar'ın gerçek Hıristiyan olup olmadıklarını ve hangilerinin samimiyetle İsa dinini kabul ettiklerinin, hangilerinin de gizlice Yahudi kalmaya devam ettiklerinin tahkiki için üç kişilik bir komisyon kurdular. Bu Engizisyon heyeti mahkemeler ihdas etti ve hemen harekete geçti. Engizisyon mahkemelerinin görevi basitti: Yahudiliklerini gizlice devam ettiren Yeni Hıristiyanları yakalamak, yargılamak, suçlu bulunanları idam ettirmekti.

Bundan sonra, 1469'da, Kastilya Kraliçesi İzabella ile Aragon kralı Katolik Fernando evlendiler ve devletlerini birleştirdiler. Bu olay, İspanya Yahudileri için sonun başlangıcı oldu. İzabella ve Fernando Engizisyon müessesesinin yetkilerini genişlettiler ve Thomas de Toquemada'yı Başenkizitör atadılar. Bu fanatik papaz mahkemelerin çalışmasına hız verdi ve göreve geldiği 1483 tarihinden itibaren binlerce Yahudiyi ateşe yolladı. Buna paralel olarak yeni İspanya devleti, Yahudileri ülkeden tümden kovmak için hazırlıklara başladı ve bu amaç için bir Kovma Fermanı hazırladı. Ferman iki hükümdar tarafından 31 Mart 1492'de ilan edildi ve Mayıs ayında yürürlüğe kondu.* Ferman uyarınca, 100 bin kadar İspanya Yahudisinin en son 2 Ağustos'a kadar ülkeyi terketmesi istendi ve gerçekten de son gruplar bu tarihte İspanya'dan çıktılar. Bunların büyük bir bölümü göçmenlere kapılarını açan Osmanlı devletine sığındı (daha sonra görüleceği üzere, II. Bayezid bu Yahudilerin kendileriyle birlikte çok zengin bir kültür ve sanayi bilgisi getireceklerini hesaplamış ve hesaplarında yanılmamıştır). İspanyol Yahudilerine, 1496-7 yıllarında kovulan Portekizli dindaşları katıldı.

İberya Yahudilerinin kovulmaları İsrail tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır Bundan sonra büyük ve parlak bir kültürün sahipleri olarak bu Yahudiler faaliyetlerini geniş ölçüde Selanik, İstanbul, İzmir ve İsrail Ülkesi'ne "transfer" ettiler, Osmanlı topraklarında önemli sanayiler kurdular, özellikle top ve silah imalatında Osmanlı ordusunun bir numaralı destek sektörü haline geldiler ve Türk devletine ilk kez matbaayı soktular.

V. Selçuklu Dönemi[26]

Bizans imparatorluğuna Doğu yönünden ilk darbeleri, Orta Asya'dan Batıya doğru ilerleyen ve sonradan Anadolu Selçukluları adını alan Türk boyları vurmuştur. 11. yüzyıldan itibaren de, Anadolu'da Antik zamanlardan beri mevcut olan Yahudi cemaatleri Türk yönetimine geçmişlerdir.

Selçuklular, Oğuz hanedanının Üç Ok (ya da Uç Ok) kolundan Dakak Bey'in oğlu adına anılan bir Türk boyu ve hanedanıdır. Bu hanedan da üç kola ayrılır: İran Selçukluları, Kirman Selçukluları ve Anadolu Selçukluları. Sırasıyla Tuğrul, Alparslan ve Melikşah dönemlerinde Selçuklular nispeten düzenli, dengeli ve özgürlükçü bir yönetim kurdular; bu nedenle, Bizans zulmünden kaçmaya hazır olan gruplar -kuşkusuz Anadolu Yahudileri de- bu tarihsel alternatifi kullanarak, Türklerin kontrolüne giren topraklara kaydılar. Selçuklular da, bir vergi karşılığı, idarelerine giren azınlıklara din ve vicdan özgürlüğü tanıdılar.[27]

11. yüzyıl boyunca (özellikle ikinci yarısında), Önasya ve Anadolu'da Selçuklularla Bizanslılar arasında savaşlar devam etti. Bunun dışında çeşitli Türk boyları da birbirleriyle mücadele ettiler. Anadolu Selçukluları arasında merkezî otorite, ancak ertesi yüzyılın ortalarında II. Kılıç Arslan zamanında yeniden tesis edilebildi. Ne var ki, epeyi yaşlandıktan sonra II. Kılıç Arslan imparatorluğu 11 oğlu arasında böldü ve iç kavgalara kapı açtı. Otorite yeniden, oğullarından Rüknettin Süleyman tarafından kuruldu. Bundan sonra Gıyasettin Keyhüsrev, İzzettin Key-

(26) Bu kısmın hazırlanmasında, Avraham Galante'nin, *Les Juifs sous la Domination des Turcs Séldjoukides*, adlı eserinden yararlanılmıştır (İstanbul 1941).

(27) Buna karşılık bazı kaynaklar, İran Selçuklularının, yerel Arap otoritelerinin Yahudi ve Hıristiyan aleyhtarı yasalarını onaylamış olduklarını kaydederler. Arap tarihçiler, Selçukluların meyhaneleri kapattırıp içkileri sokaklara dökmüş olduklarını yazarlarken, birçok Yahudi ve Arabın geçim kaynaklarından olduklarını belirtirler.

kavus ve Alaettin Keykubat zamanlarında (1204'ten 1220'lere) Anadolu Selçuklu devleti genişledi ve güçlendi. II. Gıyasettin Keykavus zamanında imparatorluk Cengiz Han'ın öncü kuvvetlerinden İlhanlıların etkisiyle zayıfladı ve parçalandı. Bundan, Anadolu Türk beylikleri doğdu.

Anadolu Türk beyliklerinde Yahudi yaşamı hakkında elimizdeki bilgi fazla değildir. Bu dönemde Yahudiler, muhtemelen, Bizans zulmüyle Türklerin yumuşak siyaseti arasında bir geçiş dönemi yaşamışlar ve eylemsiz bir yaşam sürdürmüşlerdir. Zaten Selçuklular belirli bir uygarlık geliştirmemiş olduklarından, buradaki Yahudiler muhtemelen kendi kültürel stoklarıyla yaşamaya devam etmişlerdir. Galante'ye göre, Karaman beyliğinin merkezi Konya'da I. yüzyıldan beri organize bir cemaat mevcuttu. Karaman beylerinden birinin doktoru da Yahudiydi. Germiyanoğullarının başkenti Ankara'da Yahudi varlığı milattan önceye kadar uzanır. Hamitoğullarının sınırları içinde bulunan Antalya'da da eski bir Yahudi cemaatı mevcuttu. 1453'te İstanbul alındıktan sonra bu kentten bir grup Yahudi yeni başkente gelerek yerleşmiş ve burada cemaatlerinin adına bir sinagog kurmuşlardır.

Ege bölgesinde Yahudi varlığı, pek tabii, çok eskidir. Selçuklu döneminde de burada Yahudi yaşamış olduğunu belirten deliller vardır. Galante bazı folklorik bilgiyle bu noktayı vurgulamaya çalışırken, Menteşe beyliğinin Milâs kentinde Ortaçağ'a ait bir mezar taşı bulunduğundan söz eder. Taşın üzerindeki İbranice metin şöyledir: "Şmuel Bahar Yitzhak 1356". Gene aynı araştırmacıya göre, Gümüşlü'de bulunan Çıfıt Kalesi burada Selçuklu döneminde Yahudi yaşadığına delildir. Aynı yerde, üzerinde İbranice yazılar bulunan bir mezar taşı bulunmuştur.

Çandaroğullarının hakim oldukları Samsun, Sinop ve çevresinde de Yahudiler yaşamışlardır. İstanbul alındıktan sonra Sinoplu Yahudilerden de bir grup buraya yerleşerek adlarına sinagog kurmuşlardır. Aydınoğullarının Tire kasabasından gelen Yahudiler de, İstanbul'da Antalya ve Sinoplu dindaşlarının örneğini izlemişlerdir.

Selçuklu döneminde Anadolu'da Yahudi yaşamı hak-

kında bilinenlerin kısa bir özeti yukarıda verilmiştir. 1328 tarihli bir belgenin altında bulunan Yehuda Anatoli imzası fazla aydınlatıcı değildir. Anadolulu Eliyau Çelebi haKoen adlı şair, muhtemelen 15. yüzyılda yaşamıştır. Mora asıllı Şlomo Ben Eliyau Efes'e yerleşmiş ve İstanbul'un alınmasından önce burada yaşamıştır. Rabi Şlomo dilbilgisiyle ilgilenmiş, şiir yazmış ve astronomi alanında çalışmalar yapmıştır.

VI. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudiler

Görüldüğü üzere Türkler Anadolu'ya geldiklerinde, bölgede 1600 yıldan beri çeşitli Yahudi cemaatleri yaşamakta ve çevre ulusları bu toplumun kültüründen etkilenmekteydiler. Öte yandan belirtilmesi gereken bir nokta da, Anadolu'nun Bizanslılardan Türklere geçtiği yıllarda meydana gelen savaşlar sırasında kaydedilen nüfus hareketleridir. Anlaşıldığı kadarıyla bu savaşlar sırasında, diğer halkla birlikte birçok Yahudi de kaçmış ve eskiden beri mevcut olan cemaatler ortadan kaybolmuştur. Bu nedenle bazı Yahudi tarihçiler, ilk Osmanlı hükümdarları zamanında bu hükümdarların kontrol ettikleri topraklarda hiç Yahudi yaşamadığını yazarlar. Bu noktayı özellikle vurgulayan Yahudi tarihçisi Şlomo Rozanes muhtemelen, bu nüfus hareketlerinden dolayı bu kanıya varmıştır.[28]

1. Kuruluş Dönemi (1299-1451)- Bununla birlikte, tarihsel kayıtlara göre Brusa ya da Perusa kenti (bugünkü Bursa) Orhan Bey tarafından alındığında, çatışmalar nedeniyle Hıristiyanlarla birlikte kaçan Yahudiler geri döndüler. Hatta Orhan Bey bir Ferman çıkartarak, bugüne kadar ayakta duran Ets haHayim sinagogunun kurulmasına izin verdi.

Osmanlı hükümdarları, imparatorluğun kuruluş yıllarında kayda değer bir ileri görüşlülük göstererek, savaşlar sırasında kaçan halkın ve özelllikle Yahudilerin geri dönmelerini sağlamak için tedbirler almışlardır. Baş-

(28) Şlomo Rozanes, *Togarma*, cilt I, s.2.

ka bir deyişle Osmanlılar, Yahudilerin ticaret, sanayi, maliye, idare ve bilim alanlarında önemli elemanlar olduklarını ve kurulmakta olan imparatorluğun temellerinin sağlamlaştırılmasında yararlı olacaklarını anlamışlardır (şiddetli Yahudi düşmanlığına rağmen, Avrupalı Hıristiyan hükümdarlar da Yahudilerin bu alanlardaki uzmanlıklarından yararlanmakta geri kalmamışlardır). Nitekim Orhan Bey ve kardeşi Alaettin, komşu ülkelere kaçan tüccar ve kalifiye elemanları geri çağırmışlar ve bu çağrı üzerine Bizans topraklarından hatta Şam'dan Yahudiler Bursa'ya gelip yerleşmişlerdir.

Bu dönemden itibaren Bursa ve diğer Osmanlı kentleri çok gelişti. Bursa Yahudi cemaati o kadar genişledi ki, burada bir sinagog inşa etme gereği hasıl oldu ve - yukarıda belirtildiği üzere- Orhan Bey özel bir ferman çıkartarak kentte bir sinagogun kurulmasına izin verdi. Kendilerine özgü yaşamlarını sürdürebilmek için Yahudiler kendilerine ait bir mahalleye yerleştiler (bu yer hâlâ "Yahudi Mahallesi" adını taşır) zamanla birçok Osmanlı kentinde buna benzer mahalleler kuruldu.[29]

Bursa'yı aldıktan sonra Osmanlı kuvvetleri, İstanbul'u tecrit etmek amacıyla Trakya'ya geçtiler ve Avrupa yönünde ilk adımlarını attılar. Gelibolu'dan sonra Edirne alındı ve I.Murad başkentini Bursa'dan Edirne'ye nakletti.

Bu sıralarda Edirne'de, fakir ve Bizans zulmünden çok çekmiş olan küçük bir Yahudi cemaati yaşamaktaydı ki, bu topluluk, Osmanlılar kente geldiklerinde bu gelişmeyi bir kurtuluş saydı. Franco'ya göre, kent Yahudileri Padişah'ı büyük sevinç gösterileriyle karşıladılar. Yunancadan başka dil bilmediklerinden, Edirneli Yahudiler Bursalı dindaşlarından bazılarını, Türkçeyi öğretmeleri için kentlerine getirdiler.

Bundan sonra, Roma yönetiminden bıkan Balkan Yahudileri Osmanlı topraklarına göçetmeye başladılar. Bu şekilde Sofya, Niş, Larisa cemaatlerinden büyük gruplar Trakya'ya ya da Balkanlar'ın Osmanlı yönetimine geçen

(29) Franco, *Essai*, s. 27-28.

kısımlarına, Franco'nun deyişiyle, "hilâlli bayrağın adalet ve hoşgörüyü getirdikleri topraklara" yerleştiler. Edirne'nin başhahamı bütün Osmanlı topraklarındaki Yahudiler üzerinde otorite hakkı kazandı ve kentteki din akademisi (yeşiva) imparatorluğun her yanından öğrenci çeken bir Yahudi eğitim merkezi haline geldi. Hatta, Macaristan, Polonya ve Rusya'dan Yahudi gençler bu yeşivada tahsil etmek için gelmeye başladılar.

I.Mehmet zamanında (1413-21) İzmir de imparatorluğa dahil oldu. Rozanes'e göre, daha sonra çok önemli bir merkez haline gelecek olan İzmir'de o sıralarda fazla Yahudi yaşamıyordu. Bununla birlikte, bütün Osmanlı kentlerinde görülenler burada da meydana geldi ve yönetim değişikliğinden sonra Yahudiler buraya da yerleşmeye başladılar.

Sözünü ettiğimiz dönemde üzerinde durulması gereken başlıca olaylardan biri de Şeyh Bedrettin isyanıdır. Derviş lideri olan Şeyh Bedrettin tanınmış bir din otoritesi ve hukukçuydu. Bu sıralarda, günümüzün sosyalizmine çok benzeyen bir doktrin geliştirmiş ve görüşlerini yaymaya başlamıştı. Buna göre, bütün insanlar ve dinler eşit, mallar da ortak olmalıydı ("kadınlar hariç"). İnsanlar özgür olmalı ve istedikleri gibi yaşamalıydılar. Bedrettin'in sağ kolu, Manisalı Samuel adında bir Yahudi idi; Samuel din değiştirmiş Torlak Kemal adını almış, Bedrettin'in emriyle 3000 dervişin başında, bu sosyalist doktrini yaymak üzere Balkanlar'da faaliyete geçmişti. Torlak Kemal kent kent gezer, halkı sokaklarda toplar, ideolojisini anlatırdı: "Senin evinde benim evimmiş gibi otururum, sen de benim giysilerimi, silahlarımı ve arbalarımı kullanırsın, tıpkı benim seninkileri kullanabileceğim gibi; yalnızca kadınlar bu kurala dahil değildir".

Sultan I. Mehmet Trakya'ya yayılan Derviş kuvvetlerine karşı Saruhan beyini çıkardıysa da, Türk kumandanı savaşta yenildi ve muharebede öldü. Bundan cesaret alan Torlak Kemal'in dervişleri faaliyetlerine hız verdiler, İslâm dininden uzaklaşan ve Hıristiyan dininin özelliklerini kazanmaya başlayan bir ideoloji yaymaya başladılar. Saruhan'ın yeni beyi Aydınlı Ali Bey, Padişah tara-

fından derviş meselesiyle ilgilenmeye memur edildi ancak o da yenilerek Manisa'ya çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine I. Mehmet, oğlu Şehzade Murad'ı yeni bir ordunun başına geçirdi, yanına Sadrazam Bayezid Paşa'yı da katarak, isyanı kesin olarak bastırmak üzere harekete geçti. Osmanlı kuvvetleriyle derviş birlikleri İzmir civarında Karaburun'da karşı karşıya geldiler ve bu kez dervişler bozguna uğradılar. Torlak Kemal Manisa'da sıkıştırıldı, burada meydana gelen muharebeyi kaybetti, yakalandı ve idam edildi. Şeyh Bedrettin de kısa süre içinde yakalanarak Serez'de asıldı.

Şeyh Bedrettin isyanında Torlak Kemal önemli bir rol oynamış olmakla birlikte, hem bu "sosyalist ideolojide" hem de isyan fikrinde bir Yahudi etkisinden söz etmek zordur. Üstelik Torlak Kemal dinini bırakarak -muhtemelen propaganda yaptığı Müslüman çevrelerine yabancı görünmemek için- Müslümanlığa geçmiştir. Bununla birlikte, Bizans zulmü altındaki eylemsizlikten sonra, Osmanlı yönetiminin hemen ilk yıllarında bir Yahudinin -olumlu ya da olumsuz- bu denli ciddi ve faal bir rol oynama durumuna gelmiş olması kayda değer bir olaydır. Bu olay, her şeyden önce, Bazı Yahudilerin ve belki de genel olarak Osmanlı-Yahudi cemaatlerinin kısa süre içinde yeni kültürlerine "entegre" olduklarına işarettir.

1421 yılında Osmanlı tahtına II. Murad geçti ve bu padişahın hükmü 1451 yılına kadar sürdü. Sultan II. Murad imparatorluğu genişletmeye devam etti ve gayrimüslimlerden oluşan birlikler kurdu. Bu birliklere zamanla birçok Yahudi de katıldı ve bunlar uzun yıllar Osmanlı kuvvetlerinde hizmet gördüler. Rozanes'e göre, bu birliklere katılmak istemeyenler bir bedel karşılığı askerlikten muaf kılındılar. Ancak bu kaynak, Yahudilerin birçok Osmanlı seferine katılmış olduklarını kaydeder.[30] Yahudi tarihçi, Ladino dilinde çıkan *Guerta de la İstoria* gazetesinde yayımlanan bir yazıya istinaden, Yahudilerin Osmanlı ordusuna hizmetlerinin bir bilançosunu yaparken

(30) *Togarma*, s. 11 dipnot 18

şöyle der: "Her zaman ve yüzyıllardan beri Türkiye Yahudileri savaşa katıldılar ve Osmanlı devletinin Avrupa'daki savaşlarında başarıya ulaşmaları için çok para harcadılar, zira bu yönetim altında dinlerinin icaplarını rahatlıkla yerine getirebileceklerini ve Yahudi oldukları için maruz kalabilecekleri saldırılara karşı Türk devletinin onları koruyacağını biliyorlardı."[31]

16. yüzyılın sonunda Fransa Yahudileri kovulduklarında, bir kısmı Türkiye'ye sığındı. Aşkenaz (Orta-Avrupa) Yahudilerinden gruplar da II. Murad zamanında Osmanlı topraklarına göç ettiler.

Sutan II. Murad Yahudilere karşı çok olumlu bir tutum takındı ve zamanın en büyük tıp bilginlerinden İshak Paşa'yı saray doktoru (Hekimbaşı) atadı. Sultan Murad ayrıca, İshak Paşa ve ailesini bütün vergilerden muaf kılan bir ferman çıkardı. Bundan sonra Yahudilerin saray doktorluğu gelenek halini aldı ve birçok Yahudi tıp uzmanı Bâbı-âli'de görev yaptı.

2. II. Mehmet (Fatih) Zamanı (1451-82) - II. Mehmet İstanbul önlerine geldiğinde, kent Yahudileri daha çok Galata kesiminde oturmaktaydı. Bizans imparatorluğu tamamen çöküp İstanbul'un alınması an meselesi haline geldiğinde, durumlarından memnun olmaktan çok uzak olan kent Yahudileri, muhtemelen, Osmanlıların zaferini çabuklaştırmayı düşündüler. Anlaşıldığı kadarıyla bu cemaat, surların içinden kenti muhasara eden Osmanlı kuvvetlerine fiilen yardım etmenin imkânsızlığı karşısında, Bizans yönetimiyle işbirliği yapmaktan kaçınma yoluyla, Türklerin savaş çabasını dolaylı olarak desteklediler. Hatta, bazı kaynaklara göre, İstanbul Yahudileri Fatih'le gizli bir anlaşma yapmışlar, bu dolaylı işbirliğine karşılık da Fatih, kenti aldıktan sonra, Yahudilere imtiyazlı bir statü tanımıştır. Fatih'in bu konuda çıkarmış olduğu ferman bugüne dek yayımlanan belgeler arasında bulunmamakla birlikte, Osmanlı hükümdarları tarafından değişik tarihlerde en az üç kere teyit edilmiştir. Nitekim 1 Nisan 1604 tarihinde III. Mehmet tarafından

(31) Aynı kaynak, s. 10-11.

çıkarılan bir ferman* II.Mehmet'in Yahudilerle, 150 yıl önce yapmış olduğu anlaşmayı ve verilen hakları teyit ve tekrar etmektedir.[32]

Osmanlılar İstanbul'u aldıktan sonra, II. Mehmet yeni sinagogların inşasını yasak etmekle birlikte, Yahudilere din ve vicdan özgürlüğü vaadetti. Muhasara sırasındaki işbirliğine istinaden yapılan bu taahhüde ek olarak, Osmanlı padişahı, mevcut sinagogların imar edilebileceğini ve evlerin sinagoga dönüştürülebileceğini ilan etti. Bu fermanla Fatih, Yahudilerin din ve inanç meselelerine karışılmayacağını da tesbit etti (bundan sonraki dönemlerde, onarılması gereken sinagoglar için çıkarılan emirlerde, her zaman, feth-i hakanî yani İstanbul'un alınması sırasında II.Mehmet'in Yahudilere vermiş olduğu bu söz zikredilir).

Fatih'in Yahudiler lehinde bir tutum takınmış olmasının yegâne nedeni, bu cemaatin Bizans'ın muhasarası sırasında takınmış olduğu Türk taraftarı tutum değildir. Ondan önceki Osmanlı hükümdarları gibi Fatih de, Yahudilerin teknik yeteneklerini küçümsememiş ve yeni imparatorluğun kalifiye eleman ihtiyacını gözden kaçırmamıştır. Bu nedenle kenti alır almaz[33] güvenilir bir milletin yerli Rum unsurlara karşı dengeleyici bir rol oynayacağı düşüncesinden hareketle, Yahudileri kente yerleşmeye davet etmiş ve bu amaçla imparatorluk kentlerine tamimler yollayarak, İstanbul'un Yahudilere açık olduğunu ilan etmiştir. Hatta II. Mehmet, buraya yerleşecek Yahudilere "evler, tarlalar, bağlar..." vaadetmiştir. Bunun üzerine de birçok Yahudi ("binlerce aile") İstanbul'a geçmiştir.[34]

Evliya Çelebi'ye göre de, Edirne'den getirtilen Yahudiler İstanbul'da, *Mahalletü'l-Yahudiyyin-i Edirneviyyin* adı verilen bir semte yerleştirilmişlerdir. Bu tarihte, İsrail Ülkesi'nin Safed kentinden bile Yahudi grupları gelip İstanbul'a yerleşmişlerdir.

(32) Avraham Galante, *Documents Officiels Turcs Concernant les Juifs de Turquie* İstanbul 1931, s. 163-166.
(33) Franco'ya göre, kent alındıktan "üç gün sonra" (*Essai*, s.31)
(34) Aynı kaynak.

Osmanlı hükümdarının özel doktoru Yaakov adında bir Yahudiydi. Resmi belgelerde Hekim Yakup (Maestro Iacopo) adıyla amlan bu doktor, aynı zamanda Fatih'in "maliye bakanı" idi (Defterdar). Osmanlı devletine diplomatik hizmetlerde de bulunmuş ve bu hizmetlerine karşılık vergilerden muaf kılınmıştır. II. Mehmet 1452 yılında, İstanbul'un alınmasından kısa bir süre önce, kent önlerinde Boğazkesen mevkiinde imzalamış olduğu fermanda şöyle demektedir:

"Bu fermanı yazmamın nedeni, bilginlerin şanı ve doktorların tacı, zamanın Galenos ve Hippokrates'i, Yahudi doktor Yakub'u ve bütün zürriyetini... benden sonraki sultanların koyacakları dahil bütün vergilerden muaf kılmaktır. Yukarıda zikredilen kişilerden (Yakup ve ailesi) belirtilen (vergilerden) talep edenler, Tanrı'nın, meleklerin ve insanların gazabına uğrasın.

İşbu ferman, Boğazkesen'de Hicri 856 yılının (1452) dördüncü ayında (Rebi ül ahir) verilmiştir."

Bilindiği kadarıyla, II. Mehmet zamanında Bâb-ı-âli'deki tek Yahudi, yukarıda adı geçen Hekim Yakup'tur. Franco II. Mehmet'in Moşe Amon'u özel doktoru tayin etmiş olduğunu yazmakla birlikte, bu bilginin yanlış olduğu hemen hemen kesindir.[35] Amonların büyüğü Yitzhak, Granada'nın Müslüman hükümdarına, Moşe Amon'un babası Yasef, II. Bayezıd ve I. Selim'e hizmet etmişlerdir. Ailenin adını Osmanlı tarihine geçiren Moşe Amon, 1490'da, Fatih öldükten sonra doğmuştur.

Mehmet Zamanında İstanbul Yahudi Cemaati: Kapsali ve Komtino - İstanbul alındıktan sonra Osmanlı cemaatlerinin en önemlisi haline gelen İstanbul topluluğunun lideri Rabi Moşe Ben Eliya Kapsali ve Rabi Mordehay Komtino'dur. İstanbul dışındaki Osmanlı kentlerinde Yahudi kültürel gelişmesi ertesi yüzyıla kalmıştır (yalnız Edirne'de, belirtildiği üzere, kayda değer gelişmeler olmuştur).

Rabi Moşe Kapsali (1420-96) Girit'te doğdu ve Bizans döneminde İstanbul'da hahamlık yaptı. Kent Osmanlı yö-

(35) *Revues des Etudes Juives*, cilt LVI, no. 111 s. 5 (Paris, 1905)

netimine geçtikten sonra, Franco'ya göre, Padişah tarafından -bir vergi karşılığı- Hahambaşı atandı (bununla birlikte, *Encyclopaedia Judaica* "İstanbul'un en önemli hahamı" olduğunu kaydeder. Gerçekten de, hahambaşılık müessesesi resmen 19. yüzyılda kurulmuştur). Mısırlı tarihçi Joseph Sambari'ye göre Kapsali, II. Mehmet tarafından, İstanbul müftüsü ve Rum patriğiyle birlikte, Divan'a üye atanmıştır. *Judaica* bu bilgiyi de kuşkuyla karşılamakta ve Müftü'nün bu dönemde Divan üyesi olmadığını belirterek, Yahudi liderin Divan üyesi olamayacağını vurgulamaktadır.

Kapsali, o zamanlar güçlü bir cemaat olan Karayların Talmud okullarına alınmalarını yasaklamış ve bu cemaatin etkisini azaltmıştır. Bu arada, bir dinsel hukuk meselesi nedeniyle, zamanın hukuk otoritelerinden İtalyalı Rabi Joseph Kolon ile bir tartışmaya girmiş ve çatışma ancak, Kolon'un hatasını anlaması üzerine sona ermiştir. Bu tartışmada Rabi Kolon, bir aile hukuku konusunda Kapsali'yi Yahudi yasalarını ihlâl etmekle suçlamış ve İstanbul cemaat liderini "herem" yani "aforoz"la tehdit etmiştir.[36]

Kapsali, İspanya'dan kovulan Yahudilerin yerleştirilmeleri için çalışmış, Bâb-ıâli ve -İberyalılar gelmeden önce- II. Mehmet tarafından dürüstlüğü ve sağduyusu için övülmüştür.

Rabi Mordehay Ben Eliezer Komtino (1420-1487'den önce), Kapsali gbi İstdanbul'un alınmasına şahit olmuş kent liderlerindendir. İstanbul'da doğdu, din dışında astronomi ve matematik alanlarında etüdler yapmıştır.

Komtino, İstanbul'da gelişen İbrani kültür hareketinin liderlerindendi. Dinsel eğitime paralel olarak liberal ve laik eğitimi, genel kültürün dinsel kültürden önemsiz olmadığını savundu. Rabi Mordehay Komtino, hocası Katalonyalı Hanoh Saporta'nın etkisiyle Karaylara karşı olumlu bir tutum takındı ve Eliya Başyazi ve Kalev Afendopulo gibi, sonradan adları duyulacak Karay liderlerine

(36) Herem konusunda aydınlatıcı bilgi için bkz.: *İsrail Ulusu'nun Tarihi*, s. 106.

hocalık yaptı. Komtino, Edirneli Aşkenazi hahamı Rabi Yitzhak Tsarfati'nin de hocası oldu.

Bu lider dinsel ve bilimsel konularda birçok eser verdi, hem Yahudi hem Yahudi olmayan çevrelerde büyük bir bilgin olarak tanındı. İbn Ezra gibi büyük Tevrat yorumcularını eleştirme cesaretini bile gösterdi ve öğrencilerine, Tevrat ve Talmud tahsil ederken, bu eserlerin daha iyi anlaşılmasını olanaklı kılan müspet bilimleri ihmal etmemelerini telkin etti ("bütün bilimler öğrenilmedikçe, Talmud'u anlamaya ve öğrenmeye olanak yoktur"). İbn Ezra'yı eleştirmesi üzerine maruz kaldığı sert tepkiler karşısında, İbn Ezra gibi büyük bir bilginin dahi hata yapabileceğini söylemiştir.

15. Yüzyılda Osmanlı Topraklarında Yahudi Yaşamı - Görüldüğü üzere, 15. yüzyılda, Anadolu ve Ortadoğu'da yeni ve sağlam bir yönetim kurulmuş ve bu dönüm noktası bölgede yaşayan Yahudi cemaatlerini önemli ölçüde etkilemiştir. Daha da ileri gidilerek denebilir ki, bu değişikliğin sonucu olarak, yüzyılın sonunda yerlerinden edilecek olan İberya Yahudileri için bir kurtuluş yolu açılmıştır.

Osmanlıların bölgeye hâkim olmaları yalnız yerli Yahudileri etkilemekle kalmamış, durum İberyalı Yahudilerin kulağına gittiği gibi, Orta-Avrupa cemaatlerinde de demografik değişiklikler yaratmıştır. Gerçekten de, Edirneli Aşkenazi hahamı Yitzhak Tsarfati'nin yazmış olduğu bir mektup üzerine birçok Alman Yahudisi Osmanlı topraklarına göç etmiştir.

Rabi Yitzhak Tsarfati hem Osmanlı ülkelerinin hem de Orta-Avrupa'nın değişik yerlerinde yaşayan Aşkenazi cemaatlerin lideriydi (ailesi, bu cemaatlerin liderliğini 17. yüzyılın sonuna kadar korumuş ve Alman Yahudilerini Edirne'deki merkezlerinden yönetmişlerdir). 1430 yılına doğru iki Aşkenazi din adamı Rabi Tsarfati'yi ziyarete geldiklerinde Türkiye'de hüküm süren koşulları yakından görmüşler ve bu topraklara göçün, Orta-Avrupa'da Hıristiyan zulmü altında ezilen Yahudiler için bir çözüm olabileceğini düşünmüşlerdir. Bunun üzerine de lider durumunda olan Rabi Tsarfati'ye başvurarak bu cemaatlere

bir mektup yazmasını ve bu topraklara gelmeleri için bir çağrıda bulunmasını istemişlerdir. Bunun üzerine Rabi Yitzhak Tsarfati, 1430 yılında Orta-Avrupa Yahudilerine Türkiye'ye gelmeleri için çağrıda bulunmuştur. Aşağıda metni verilen mektup, 15. yüzyılda Osmanlı ülkelerinde Yahudi yaşamı hakkında bilgi veren önemli bir kaynaktır:

"...Aşkenaz [Alman] ülkesindeki kardeşlerimiz, İsrail Oğullarının her gün çekmiş ve çekmekte oldukları ölümden acı ızdırapları, bir yerden bir yere, bir kentten bir kente kovulmalarını, maruz kaldıkları zulmü duydum... Sadık bendeniz ve mütevazi kardeşiniz Yitzhak Tsarfati, ailem Fransalı olmakla birlikte, Aşkenaz'da doğdum (ve orada okudum), ancak doğduğum ülkeden göç etmek zorunda kaldım ve buraya, Togarma Ülkesi'ne geldim. Burada hiçbir şey eksik değildir. Tanrı bu ülkeyi iyiye düşünmüş. Togarma, Hayat Ülkesi'ne (İsrail) giden yoldadır; Kudüs'e kadar bütün yol, deniz üzerinden altı millik bir geçiş dışında, karayoludur. Her gün, İsmaililer (Müslümanlar) ve Yahudilerden oluşan büyük kervanlar çıkar...yol emindir..." (kaynak: Rozanes, *Togarma*, cilt 1 s.20)

15. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı devleti, kuruluş dönemini geçti ve genişleme ve yükselme dönemine girdi. İberyalı Yahudiler de, tarihin nadir kaydettiği bir rastlantı sonucu, hem kendileri açısından en zor hem de Osmanlı devletinin en çok kalifiye elemana ihtiyacı olduğu bir dönemde buraya göçettiler.

3. II. Bayezid Zamanı: İberya Yahudilerinin Göçü - İberya Yahudilerinin Türkiye'ye göçü kolay olmamıştır. Bu uzun ve tehlikeli yolculukta Yahudiler bütün servetlerini kaybetmişler, ya onları taşıyan gemiciler, ya korsanlar ya da İtalya'da konaklamış oldukları transit limanlarında soyulmuşlardır. Bunların bir bölümü, gidecekleri yere varmadan çok önce açlık ya da hastalıktan ölmüşler, yola devam edebilenler zaman zaman korsanların eline düşmüşlerdir.*

Bununla birlikte Türkiye'ye varmayı başaran İberyalı Yahudiler, yerli dindaşlarının yardımlarıyla kısa süre içinde kendilerine geldiler, yeni ve verimli bir yaşam kur-

dular. Eliyau Kapsali'ye göre, "Türkiye Yahudileri (Bizans cemaatleri) yeni gelenlere çok büyük yardımlarda bulundular ve paralarını çakıltaşı gibi dağıtarak göçmen dindaşlarını yerleştirdiler."

Göçmenlerin süratle yükselmelerinin bir başka ve çok önemli nedeni de, beraberlerinde getirmiş oldukları bilgiydi. Bunlar genel olarak meslek sahibi, sanayi ve ticaretten anlayan ve Türkiye'de sıkıntısı çekilen elemanlardı. İspanya Yahudileri -örneğin- ateşli silah imalatında uzman kişilerdi. Osmanlı ordusu da bu sıralarda bu yeni silahlarla teçhiz edilmekteydi. İberya Yahudilerinin gelmesi, o sıralarda Osmanlı ordusunda çok hissedilen bir eleman sıkıntısını gidermiş oldu. Öte yandan bu Yahudiler, Avrupa'da yepyeni bir sanayi dalı olan matbaayı da Osmanlı ülkelerine getirdiler. Bunların dışında, tekstil boyama ve dokuma alanlarında uzman olan kişiler de bu göç dalgasıyla Türkiye'ye geldiler.

Yahudiler Osmanlıların göstermiş oldukları iyiniyet ve hoşgörüyü karşılıksız bırakmadılar ve 15. yüzyılın sonundan itibaren Batı uygarlığını Türkiye'ye sokmaya başladılar. Yahudileri devletine alan ve bu kişilerin yeteneklerinin farkında olan II. Bayezid (1481-1512), bu konuya değinerek şunları söylemiştir: "Böyle bir kralın (İspanya kralı Fernando) akıllı olduğunu kim söyleyebilir? Kendi ülkesini sefalete sürerken benimkini zenginleştiriyor".[37] II. Bayezid Yahudilerin iyi karşılanmaları için bütün illere haber gönderdi hatta bunlara zarar verenlerin idamla cezalandırılacağı şeklinde bir emir çıkardı.

İspanyol Yahudileri İspanyolcayı klasik şekliyle bir yüzyıl daha korudular ve beraberlerinde getirmiş oldukları kültürü Osmanlı kentlerine yaydılar. Böylelikle Selanik, İstanbul, İzmir, İskenderiye ve daha birçok kentte ticaret dili İspanyolca oldu. Göçmenler, varmış oldukları kentlerde, İspanya'dayken oturmuş oldukları kent ve bölgelere göre gruplaştılar (Argonlular, Cordobalılar, Toledolular, Sevillalılar gibi) hatta bu kent ve bölgelerin adlarını soyadı belleditler.

(37) İmmanuel Aboab, *Nomologia o Discursos Legales.*

Göçmenler hemen hemen geldikleri andan itibaren yükselmeye başladılar. Aralarından İspanya'dayken yüksek görevlerde bulunmuş olanlar derhal saraya alındılar, bu kişiler Osmanlı maliye ve dışişlerinde söz sahibi oldular. Hatta denilebilir ki, 16. yüzyılda yani en parlak devrinde Osmanlı imparatorluğunun yönü, bu danışmanların fikrine göre de tesbit edildi.

4. 16. Yüzyıl: Altın Dönem - Bu yüzyılda Osmanlı imparatorluğu en parlak dönemini yaşamış ve toprakları en geniş sınırlarına erişmiştir. Bu yüzyılda imparatorluk topraklarına iyice yerleşen göçmenler Yahudi Sürgün tarihinin en büyük isimlerinden bazılarını yetiştirmişlerdir. Yasef Nasi Osmanlı devletinin maliye ve diplomatik faaliyetinde önemli roller oynamış, Tiberya'da büyük bir Yahudi kolonisi kurmaya çalışmıştır. Amon ailesi Bâb-ıâli'ye en büyük doktorlarını vermiş, Osmanlı hükümdarlık ailesi yalnız bu doktorlara güvenmişlerdir. Bunların dışında Salomon Ben Natan Eşkenazi, Salomon Aben Yaeş ve Ester Kira, Osmanlı padişahlarıyla Batılı hükümdarlar arasında ilişkiyi sağlamışlar ve diplomatik sistemde önemli roller oynamışlardır.

İstanbul imparatorluğun başkenti olduğundan, bu faaliyetler doğal olarak burada yer almış, önemli simalar burada yaşamışlardır. Öte yandan bu dönemde, Safed kentinde, Cordoba'nın yerini alan bir Talmud ve özellikle Kabala ekolünün yükselmekte olduğunu da görüyoruz. Yaakov Beirav burada Sanhedrin'i diriltmek isterken, Yosef Karo da bugünkü Yahudi hukukunun temeli sayılan *Şulhan Aruh*'u burada tamamlamıştır.

Amon (Hamon) Ailesi - Amon ya da Hamon adıyla tanınan İspanyalı göçmen ailesi, yetiştirmiş olduğu tıp doktorlarıyla isim yapmıştır. Yitzhak Amon 1400 yıllarının ortalarına doğru Granada'nın Müslüman hükümdarı Abdullah'ın özel doktoruydu.

Yahudiler İspanya'dan kovulduktan sonra Amonlar da Türkiye'ye geldiler ve hemen Bâb-ıâli'de bir mevki edindiler. Granada'da doğmuş olan Jozef Amon önce II. Bayezid sonra I. Selim'in doktoru oldu. Josef Amon, padişahını çıkmış olduğu seferlerde de izledi ve 1517 yılında,

o zamana dek görmemiş olduğu anavatanı İsrail'in Osmanlı topraklarına katılmasına şahit oldu, 1518 yılında da -seferden dönerken- Şam'da öldü.

Josef Amon'un oğlu Moşe, Osmanlı döneminin en parlak zamanında yaşamış olduğu için (1490-1554) ailenin de en çok isim yapan üyesi olmuştur. Babasının ölümü üzerine Moşe Amon Hekimbaşı oldu ve I. Selim'den sonra Kanuni Sultan Süleyman'a da hizmet etti (bazı araştırmacılar Moşe Amon'un I. Selim değil Kanuni tarafından saray doktoru atanmış olduğunu kaydederler).

Bilindiği kadarıyla Moşe Amon, saray çevrelerinde iyi ve olumlu ilişkiler kurmuş olmakla birlikte, bir entrikaya kurban gitti ve bunun sonucu olarak görevinden alındı. Burada Yahudi aleyhtarı bir eylemin sözkonusu olup olmadığı açık değildir. Şurası gerçek ki, Amonlar sarayda sağlam bir yere sahiptiler. Moşe Amon Padişahın sempatisini kazanmış hatta -bir keresinde- Amasya'da patlayan bir kan iftirasının tekrarını önlemek amacıyla, hükümdardan bir ferman almayı başarmıştı. Bununla birlikte, bir Yahudinin Bâb-ıâli'deki durumu kolay değildi. Bunlar Müslüman çevreler gibi destek kaynaklarına ve lobi olanaklarına sahip değillerdi; özellikle göçten hemen sonra bu kişiler yalnız kendi yetenek ve ileri görüşlerinden güç alma durumundaydılar. Örneğin II. Bayezid bir keresinde Jozef Amon'dan Müslüman olmasını istemiş ve bu konuda bir karara varması için kendisine "üç gün" mühlet tanımıştır. Sürenin dolmasından sonra Josef Amon Padişahın karşısına çıkarak, II. Bayezid'e bir hançer uzatmış ve ölümü din değiştirmeye tercih ettiğini söylemiş, ölmeye de hazır olduğunu bildirmiştir. Padişah bu sadakat ve inanç örneği karşısında hem şaşırmış hem de memnun olmuş, talebinden vazgeçmiştir.[38]

Amon Ailesi, Osmanlı sarayı tarafından Evlad-ı Musa (Moşe Amon'un Evlatları) unvanıyla bütün vergilerden muaf kılınmışlardır. Burada hangi Musa'nın yani hangi Moşe Amon'un sözkonusu olduğu belli değildir. Franco bir Moşe Amon'un hekimbaşı atandığını yazarken (*Essai*

(38) REJ, LVI 1908, s.7

s.31), Gross bunun doğru olmadığını belirtmektedir (*REJ*, LVI 1908 s.5). Buna göre, Amonlara Evlad-ı Musa payesi Kanuni tarafından verilmiştir. Öte yandan Franco'nun haklı olduğu ve burada Jozef'in babası Moşe Amon'dan söz edildiği düşünebilir (Jozef oğluna Moşe adını verdiğine göre, babasının adının da Moşe olduğu hemen hemen kesindir). Ancak bu noktada, Amon ailesinden bir doktorun Yahudiler İspanya'dan kovulmadan önce Fatih'in yanında hizmet etmiş olduğunu düşünmek gerekir ki, bu da ilginç bir araştırma ve tartışma konusu olabilir.

Moşe Amon Kanuni'nin yanında Bağdat seferine katılmış ve dönerken Babilli Yahudi bilginlerinden Yosef Tavus'u yanına almıştır. Tavus Tevrat'ı, Yahudilerin kullanmış oldukları Farsi Yahudiceye çevirmiş ve bu eserini 1546 yılında, Moşe Amon'un yardımıyla İstanbul'daki Sonsino Matbaasında, Tevrat'ın Aramca ve Arapça çevirileriyle birlikte bastırmıştır (bu çok dilli Tevrat'ın Arapça bölümü, İsrail tarihinin en büyük bilginlerinden Saadiya Gaon'un eseridir).

Moşe Amon'un son derece değerli elyazması kitap koleksiyonunda, 6. yüzyıla ait ecza kitabı *Codex Discorides* de bulunmaktaydı. Yazmış olduğu tıp kitaplarından diş bakımıyla ilgili bir eseri bugün İstanbul Üniversitesi Kütüphanesindedir.[39]

Moşe Amon'un oğlu Jozef, babasının ölümünden sonra Hekimbaşı oldu ve bu görevine Kanuni'den sonra II. Selim zamanında devam etti. Onun oğlu Yitzhak da aile mesleğini sürdürmüş ve Osmanlı diplomasisinde bazı roller oynamıştır.

Kanuni ve II. Selim Dönemleri: Nasiler - Nasiler İsrail tarihine geçmiş başlıca Yahudi ailelerindendir. Muazzam bir servete sahip olan bu aile Avrupa'nın en güçlü hükümdarlarıyla arkadaşlık ilişkileri kurmuş, Osmanlı sarayında çok önemli görevlere ulaşmış, siyasal Siyonizm'den 350 yıl önce, İsrail Ülkesi'nde özerk bir Yahudi kolonisi kurmayı tasarlamıştır.

Daha sonra bazı üyelerinin Yahudiliğe döndüğü Nasi

(39) *Encyclopaedia Judaica*, cilt VII "Hamon"

ailesi, aslında, Mendes adında Portekizli bir konverso ailesiydi. Donna Grasia Nasi (1510-1569) Portekiz'de Beatrice de Luna Hıristiyan adıyla doğdu. 1528'de, kendisi gibi konverso olan banker Fransisco Mendes ile evlendi ve kocasının ölümünden sonra (1537) bankacılık işine tek başına devam etti. Mendes Bankası'nın Avrupa'da birçok şubesi ve temsilcisi olup I. François ve V. Charles (Charles Quint) gibi büyük hükümdarlar bu bankadan kredi alırlardı. Grasia Mendes kocasının işini devraldıktan sonra, Kutsal Roma imparatoru, Grasia'nın gizlice Yahudiliğini koruduğu ithamıyla Mendes'in servetine el koymak istedi ancak büyükçe bir "kredi" karşılığı, bankanın faaliyetine devam etmesine "izin" vermiştir (daha önce belirtildiği üzere, Yahudileri şu ya da bu nedenden itham edip ortadan kaldırmak, hükümdar ve kilise ilgililerinin kolay servet edinme yollarındandı; görülüyor ki, Charles Quint gibi tarihte sağlam bir yer edinmiş olan bir imparator dahi bu şekilde davranabiliyordu).

Donna Grasia, kocasından kalan servetle ilgili bir veraset meselesinden kızkardeşiyle ciddi bir anlaşmazlığa düştü. Grasia'nın kayınbiraderiyle evli olan kızkardeşi, kocasının payına düşen miras konusunda ablasıyla tümden bozuşunca Venedik makamlarına (Mendesler Portekiz'den kaçıp Venedik'e yerleşmişlerdi) gidip ablasını gizli Yahudilikle suçladı ve ihbar etti. Grasia Venedik makamları tarafından yakalanıp hapsedilince, o sıralarda İstanbul'a yerleşmiş olan yeğeni Joao Mikes (Don Yasef Nasi) doktor Moşe Amon'un yardımıyla Kanuni'ye başvurdu ve Grasia'yı kurtarmasını rica etti. Bunun üzerine Kanuni Venedik'e özel bir temsilci göndererek, Grasia'nın servetiyle birlikte Osmanlı topraklarına göç etmek istediğini ve Osmanlı vatandaşı olmak isteyen bir kişinin tutuklanamayacağını bildirerek, Grasia'nın derhal serbest bırakılmasını talep etti. Osmanlı padişahından gelen bu nota üzerine Venedik hükümeti Grasia'yı derhal serbest bıraktı, dondurulan serveti de kendisine iade edildi.

Avrupa'daki konversoların acı durumuyla yakından ilgilenen Donna Grasia Engizisyonla her yerde mücadele etti ve 1553 yılında Osmanlı devletine göçederek serveti-

ni de buraya transfer etti. 1556 yılında Ankona kentinde tutuklanan konversoları kurtarmak amacıyla Kanuni'den yardım istedi ve Osmanlı hükümdarı Papa IV. Paul'e bir nota yollayarak bu konversoların Osmanlı himayesine alındığını ve derhal serbest bırakılmalarını talep etti. Papa da, tutuklanan konversolardan Osmanlı vatandaşı olanları serbest bıraktı ancak Osmanlı olmayanların yakılmasına karar verdi.[40] Bunun üzerine Donna Grasia, Avrupa'daki ilişkilerini harekete geçirerek -bu idamları protesto amacıyla- Ancona limanına ambargo koydurdu ancak bu tedbirin etkisi büyük olmadı.

Grasia Nasi, zamanın en büyük, son İsrail devletinin yıkılmasından sonra tarih sahnesine çıkan Yahudi kadınların en büyüklerindendir.[41] Avrupa'da zulüm gören dindaşlarına, Enkizisyondan kaçan konversolara büyük yardımlarda bulunmuş, Osmanlı kentlerinde okul ve sinagoglar kurmuştur. İstanbul'da adına kurulan sinagog uzun yıllar ayakta kalmıştır.

Donna Grasia'nın yeğeni Don Yasef Nasi de Portekizli bir konversoydu. Hıristiyan adı Joao Mikes (Miguez) olan Don Joseph'in babası Lizbon Üniversitesi'nde tıp profesörüydü. Kendisi Louvain Üniversitesi'nde okudu ve Kutsal Roma imparatoru V. Charles ve daha birçok Avrupalı hükümdar ve liderle ilişki kurdu (bir rivayete göre, imparatorun yeğeni ve geleceğin pükümdarı Prens Maximilien ile spor yapardı).

Don Joseph 1554 yılında kesin olarak İstanbul'a yerleşti ve burada sünnet olarak Yasef Nasi adını aldı. Bir yandan Avrupa siyasetini iyi bilmesi, birçok Batılı hükümdarı şahsen tanıması ve ticari işlerinden dolayı Avrupa'nın birçok kentinde temsilcileri bulunması, öte yandan da Fransa ve Venedik'in Osmanlı aleyhtarı tutumlarına karşı olması sayesinde, Don Joseph Nasi Osmanlı sarayı içinde önemli görevlere geldi ve devletin maliye ve dışişlerinde sözü geçen bir uzman ve danışman olarak ta-

(40) Kanuni'nin yolladığı notanın İtalyanca metni Galante tarafından yayımlanmıştır.(*Documents*, s. 184)

(41) *Encyclopaedia Judaica*, "Nasi, Gracia"

nındı. Nasi'den söz eden bir Osmanlı devlet adamı, diplomatik yeteneğini şöyle dile getirmiştir: "Keşke bu Yahudi yirmi yıl önce saraya çatsaydı, belki hiç zorumuz olmadan, mahza lutf-u iyanet ile âlemşümûldan dağıttığımız o kapitülasyon maddelerinin birkaçından olsun kurtulurduk."[42]

Bâb-ıâli'deki yerini perçinlediği yıllarda Yasef Nasi, Osmanlı tahtının vârisi olduğu belli olan Kütahya valisi ve Kanuni'nin küçük oğlu Selim'le tanıştı. Sultan Süleyman'dan "Franci Bey" unvanını kazanan Nasi, padişahın oğluna yollamak istediği bir armağanı ("elli bin düka nakit, 3000 düka değerinde kıymetli taş") şahsen Kütahya'ya götürdü ve bu şekilde geleceğin padişahıyla ilişki kurdu.

Ne var ki Yasef Nasi'nin Osmanlı sarayındaki etkisi, bu etkiden zarar gören Fransa ve Venedik gibi Avrupa devletlerini meşgul etmeye başladı. Fransa Nasi'lere olan 150.000 dükalık borcunu ödemek istemiş, Venedik hükümeti ise Donna Grasia'yı padişahın baskısıyla serbest bırakırken büyük bir serveti kaçırmış olduğunu unutmamıştı. Bu gerginlik unsurları nedeniyle de Yasef Nasi Bâb-ıâli'deki mevkiini bu devletlerin aleyhinde kullanmaktaydı.

Hal böyle iken, Fransa hükümeti Nasi aleyhinde harekete geçmeye karar verdi. Fransa'nın İstanbul konsolosu, II. Henri'ye sarayın gözde Yahudisinin statüsünü baltalamayı önerdi. Konsolosa göre, Divan toplantılarına katılan Nasi, bu toplantılarda Fransa hakkında konuşulan konuları rakip devletlere ve özellikle İspanya'ya ilettiği yolunda bir şikâyette bulunmak yeterliydi. Ancak entrikalar başarıya ulaşamadı ve Osmanlı hükümeti Fransa'dan Nasi'ye olan borcunu ödemesini talep etti. II. Henri ise, bir Yahudinin Katolik bir ülkede kazandığı paraya el koymak gerektiği iddiasıyla talebi geri çevirdi.

Kanuni Sultan Süleyman'ın 1566'da ölümü üzerine II. Selim Osmanlı imparatoru oldu ve tahta geçtiği gün, yakın dostu Yasef Nasi'ye Naksos Dükü payesini verdi ve

(42) Safvet, Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, cilt XVI s. 958

bu şekilde Nasi, Naksos, Andros, Paros, Antiparos, Milo ve daha birçok adanın beyi oldu. Bununla birlikte Yasef Nasi, olayların merkezi olan İstanbul'da yaşamaya devam etti ve adaların yönetimini bir vekile bıraktı.

Bu arada Fransa ile Nasi arasındaki borç meselesi sürüyordu. Don Joseph Nasi yeni padişahtan, Osmanlı limanlarında bulunan bütün Fransız gemilerine ve mallarına el koyabileceğini bildiren bir ferman aldı ve emri derhal uygulamaya koyarak, özellikle İskenderiye'de bulunan Fransız bandıralı birçok gemiye ve içindeki mallara el koydu. Bu durum karşısında Fransa kralı IX. Charles olayı protesto etti. Nasi'nin tarafını tutan II. Selim 18 Ekim 1569'da IX. Charles'a bir mektup yollayarak bu konuda "yapacak bir şey olmadığını" açıkladı.[43]

Nasi'nin düşüşü Kıbrıs meselesiyle başladı. II. Selim tahta çıkmadan çok önce Kıbrıs'ı almayı tasarlamış, padişah olduktan sonra da, tarihçi Jouanin'e göre, Nasi'nin de etkisiyle bu kararı uygulamaya koymuştur.[44] Bu tarihçiye göre II. Selim Nasi'ye Kıbrıs kralı olacağını vaadetmiş ve Nasi fetihten önce, üzerinde "Kıbrıs Kralı Joseph" yazılı olan bir bayrak bile hazırlamıştır. Nasi'nin bu konudaki etkisinin derecesi tam olarak bilinmemekle birlikte, Venedik'teki ajanları vasıtasıyla Venedik Cumhuriyeti'nin zayıfladığını öğrendiği ve fetih tarihinin tesbitinde bu bilgiden yararlanarak Padişahı etkilemiş olduğu sabittir.

Osmanlı donanması 1570'te Nikosia'ya (Lefkoşe), sonra Magosa'ya, 1571'de de bütün adaya hâkim oldu. Ne var ki bu sıralarda Bâb-ıâli'de, Sadrazam Sokollu Mehmet Paşa'nın çevresinde oluşan lobi (bu gruba, Nasi'den sonra diplomatik görevleri yüklenen Salomon Ben Natan Eskenazi de dahildi) Nasi'nin Kıbrıs kralı olmasını önledi. Türk donanması Lepanto'da önemli bir muharebe kaybedince de Sokollu Venedik'le ilişkilerin yönetimini eline aldı ve Salomon Ben Natan Eskenazi'yi bu işe memur et-

(43) II. Selim'in Fransa ile ilişkilere zarar vermemek için çok "diplomatik" dille yazmış olduğu mektubun metni Franco'nun eserinde mevcuttur (*Essai*, s.63-64).

(44) Jouanin-Gaver, *Turquie*, Paris, MDCCCLIII, s.158.

ti. II. Selim'in 1574'te ölmesi üzerine de Yasef Nasi Bâbıâli'deki etkisini Sokollu-Ben Eskenazi grubu aleyhine kaybetti. Aynı tarihte padişah olan III. Murat, Sokollu Mehmet Paşa'nın telkiniyle Nasi'nin servetine el koydu. Nasi'nin eşi Reyna (Donna Grasia'nın kızı) bu servetten, evlendiği zaman vermiş olduğu 90.000 dükalık çeyiz parasını, zorlukla kurtarabildi.

*Nasilerin Tiberya Projesi** - Yasef Nasi'nin İsrail tarihindeki önemi, İsrail Ülkesi'nde Tiberya kentinde bağımsız ya da yarı-bağımsız bir Yahudi kolonisi kurmak ve bu koloniye Avrupa'da zor koşullar altında yaşayan Yahudileri yerleştirmek istemiş olması noktasındadır. Başka bir deyişle Nasi, Yıkılış'tan ve Sürgün'ün başlamasından 1500 yıl sonra ve Theodore Herzl'den dört asır kadar önce, eylemci Siyonizm'in getirmiş olduğu çözümü ve ancak 1948'de gerçekleşen ideali, 16. yüzyılın ortasında düşünmüştür.

Dünya Yahudileri, Yasef Nasi'nin Kutsal Yazılar'da başlıca temalardan olan Kurtuluş idealini pratikte uygulama girişimini ve Osmanlı yönetiminin bu konuda göstermiş olduğu benzeri olmayan anlayışın önemini kavrayamamış, bu nedenle Tiberya projesi amacına ulaşamamıştır. Yahudi ulusunun, bağımsız ya da en azından sağlam temellere dayalı özerk bir devlet kurma işini neden 400 yıl ileri atmış olduğu bugün de araştırma konusu olmakla birlikte, Yahudi ulusunun henüz anavatanına geri dönmeye hazır olmadığı düşünülebilir. Gerçekten de Yahudi ulusu oldukça eylemsiz bir dönemde bulunuyordu; Yasef Nasi ise, idealist fikirlere sahip olmakla birlikte, uygulamada güçlü değildi. Buna ek olarak, zamanın liderlerinden destek de bulmamış, belki de aramamıştı; Tiberya'nın yanıbaşında Safed'de toplanmış olan din adamları Kurtuluş'u, Kabala'nın sayfalarında arıyorlardı. Şurası da unutulmamalıdır ki, Türkiye Yahudileri zamanın en rahat yaşayan cemaatiydiler. "O zamanlar İstanbul ve Selanik Yahudilerinin evleri ihtişam abideleriydi; bu evler Sadrazam ve nazırların evleriyle yarışırlardı." Bu rahatlığın siyasal eylemsizlik doğurması da doğaldı.

Tiberya'da bir koloni kurma fikrinin temelinde Siyo-

nist düşünceler mi yattığı yoksa Nasilerin ticari amaçları da mı olduğu konusunda bazı tarihçiler tartışma halindedir. Bazıları Nasilerin, Avrupa'dan kaçan Yahudilere bir barınak sağlamak amacında olduklarını yazarlar. Bazılarıysa, bu ailenin ipek, yün, tarım ve deniz ürünleri ticareti için bu kenti geliştirmek istemiş olduklarını savunurlar. Bununla birlikte, Yasef Nasi'nin siyasal amaçlarla hareket etmiş olduğunu gösteren deliller ağır basmaktadır. Bir araştırmacı Nasi'nin padişaha ayrıntılı bir proje sunmuş olduğunu kaydeder.[45] Başka bir deyişle, Balfour Deklarasyonu'ndan 300 yıl önce, devrin en büyük gücü Osmanlı Devleti, Yahudilerin İsrail Ülkesi'nde yaşama haklarını tanımıştır. Bununla birlikte, Osmanlı makamları bunun yerli Arapların hoşuna gitmeyeceğini de öngörmüşler ve geniş çapta bir projeyle başlamaktansa, Tiberya'nın imarı gibi nispeten küçük bir projeyle işe girişmeyi uygun görmüşlerdir.

Don Joseph Nasi'nin yaşamını özetlerken Abba Eban şöyle der: "Şurası kabul edilmelidir ki (Tiberya Projesi) Yahudilerin anavatanlarına yeniden yerleşmelerine dönük ilk projelerden biri, 19. yüzyıl Siyonistlerinin uygulayacakları planın öncüsüdür. Gerçekten de Joseph, birçok yanıyla, Siyonistlerin en büyüğü Theodore Herzl'e çok benzer."[46]

Ben Natan Eskenazi ve Ester Kira - Adından da anlaşıldığı üzere Alman asıllı olan Salomon Ben Natan Eskenazi (1520-1602) bir süre Polonya'da yaşadı, Krakov'da tıp okudu ve Polonya kralı II.Sigismond'un doktoru oldu. Asıl yetenekleri diplomaside yatan Eskenazi, tıp ve Talmud konularındaki bilgisine rağmen, İstanbul'a yerleştikten sonra Venedik elçiliğinin hizmetine girdi. Osmanlı-Venedik anlaşmazlığı sırasında Eskenazi Osmanlı lehinde çalıştı ve Sokollu Mehmet Paşa'nın güvenini kazandı. Bundan sonra ikisi arasındaki siyasal ilişkiler gelişti ve Sokollu Eskenazi'yi, Venedik ile barış görüşmelerini yönetmeye memur etti. Venedik senatosu bir Yahudinin

(45) Reuven Kaşani, *Keilot a Yehudim be Turkia*, Kudüs 1978, s.22.
(46) Eban, *My People*, s.204.

diplomatik bir görevle Venedik Cumhuriyeti'ne muhatap olmasını istemediyse de, Türk tarafının kararlı tutumu karşısında Eskenazi'nin statüsünü onaylamak zorunda kaldı.

Eskenazi bu görevle Venedik'e geldiğinde yerel Yahudi cemaati tarafından büyük sevinçle karşılandı. Venedik hükümdarı Moncenigo o sıralarda Yahudilere karşı sert tedbirler almış hatta bütün Yahudileri kovmayı tasarlamıştı. Eskenazi ülkeye geldiğinde, Venedik'in eski İstanbul konsoloslarından Sorenzo'ya başvurarak kendisinden bu konuda yardım istedi. Sorenzo senato önünde, Yahudileri kovmanın Venedik Cumhuriyeti'ne ne kadar pahalıya mal olacağını izah etti: Bu cemaatin Türkiye'deki dindaşları top dökümü ve silah imalatında tek olduklarından, Osmanlı devletinde büyük itibar ve etki sahibiydiler. Türkiye Yahudilerinin sempatisini kazanmak için Venedik Yahudilerine "iyi davranmak" gerekirdi. Venedik Cumhuriyeti Türklerin dostluğunu kazanmak istiyorsa, İstanbul'daki bu "etkili çevreleri" de hesaba katmalıydı zira "böyle bir devletin desteği, Papa ve İspanya'nın vaadlerinden çok daha etkiliydi".[47]

Eskenazi bu şekilde kovma kararını iptal ettirdi ve Venedik'le barış anlaşmasını hazırladı. Salomon Ben Natan Eskenazi Polonya kralının seçilmesinde de etkili oldu: II. Sigismund'un ölümü üzerine boşalan Polonya tahtına Cathérine de Medicis oğlu Henri'yi geçirmek isteyince, diğer Avrupa hükümdarlarının bu konudaki rekabetini, Osmanlı devletini kendi tarafına çekerek "nötralize" etme yoluna gitti. Sokollu Mehmet Paşa ile Cathérine de Medicis arasında bu konuda yer alan temasları Eskenazi yönetti ve Yahudi diplomat Sadrazamı, Henri'nin adaylığını desteklemeye ikna etti.

Bu dönemde Salomon Ben Natan Eskenazi, Fransa ile Osmanlı devleti arasında devam edegelen soğukluğu da giderdi. İspanya Bâb-ıâli ile mütareke yapmak isteyip bu konuda yardımcı olması için Eskenazi'ye rüşvet teklif ettiğinde, Salomon Ben Natan teklifi sertçe geri çevirdi

(47) *Essai*, s.69.

ve Osmanlı devleti adına Bâb-ıâli lehinde bir anlaşma hazırlayarak İspanyollara kabul ettirdi.[48]

III. Murat zamanında Türkiye Yahudileri kritik bir an geçirdiler ve hatta sistematik katliam tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar. Mali açıdan zor bir dönem geçirmekte olan Osmanlı imparatorluğunda Yahudi servetinin göze batmaya başlaması üzerine, III. Murat imparatorlukta yaşayan bütün Yahudilerin katledilmelerini emretti (rivayete göre Sultan, Yahudi genç kızlarının kıymetli ziynet eşyası takılmalarına kızmış ve bir Yahudi kadının 40.000 düka değerinde bir elmas taktığını duyması üzerine bu kararı almıştı). Salomon Ben Natan ile aşağıda sözü geçecek olan Ester Kira bu noktada tarihsel rollerini oynayarak saraydaki ilişkilerini harekete geçirdiler ve İsrail tarihinde nadir olmayan afetlerden birini önlemeyi başardılar. III. Murat bir öfke anında alınmış olan bu kararın ciddiyetini kavradı ve lüks eşya kullanımını sınırlayan bir ferman çıkarmakla yetindi; gayrimüslimlerin ipek elbise giymeleri ve Müslümanlar gibi kavuk takmaları yasaklandı.

Eskenazi'nin etkisi Sokollu'nun ölümünden sonra da devam etti ve III. Mehmet zamanında Sadrazam Ferhat Paşa'nın danışmanı oldu ki, bundan da Eskenazi'nin saray içinde "diplomasi" kullanmadığı ve sadakatini bir kişiye ya da bir çepheye yöneltmemiş olduğu anlaşılmaktadır. III. Mehmet zamanında yüksek dereceli Osmanlı yöneticileri yanlarına Yahudi danışmanı alma geleneğini sürdürmüşlerdir. İbrahim Paşa Salomon Ben Natan'ın kardeşini danışman tayin etmiş, Siyavuş Paşa da Benveniste adlı bir doktorun hizmetlerinden yararlanmıştır. Gabriel Buonaventura olağanüstü elçi atanmış ve Bâb-ıâli adına İspanya ile diplomatik görüşmeler yapmıştır.

16. yılda Osmanlı sarayı nezdinde etki ve kredi sahibi Yahudiler arasında kadınlar da vardı. Bu dönemde bazı Yahudi kadınlar Harem çevreleriyle görüşür, saray kadınlarına ziynet eşyası, kumaşlar ve süs eşyası getirirler-

(48) Franco bu konuda bazı ilginç belgeler yayımlamıştır (*Essai*, s.70-71)

di (harem kadınları kapalı yaşadıklarından dış dünyayla ilişkilerini "Kira" tabir edilen bu kadınlar aracılığıyla yürütürlerdi). Bununla birlikte, bu kadınların rolü süs eşyası satmakta sınırlanmaz, harem çevreleriyle kurdukları ilişkiler sayesinde devlet işlerinde de rol oynarlardı. Bunların bazıları, tıp alanındaki bilgileri sayesinde sarayda bir yer edinmişler ve padişaha yakın çevrelerle ilişki kurmayı başarmışlardır. Örneğin Salomon Ben Natan Eskenazi'nin eşi Bula Eksati, eşinin bırakmış olduğu özel ve belki de gizli reçeteleri kullanarak, III.Mehmet sonra I. Ahmet adıyla padişah olacak Şehzade Ahmet'in çiçek hastalığını tedavi etmiştir. Bununla birlikte, bu kadınlar arasında yalnız biri Osmanlı devletinin Avrupa ile ilişkilerinde rol oynayacak bir düzeye gelmiş ve Bâb-ıâli'de adını duyurmuştur. Ester Kira, 16. yüzyılın sonlarına doğru haremle çok sıkı ilişki kurmuş ancak yüksek ihtiraslarını kontrol edemediğinden hayatını kaybetmiştir.

Ester Kira, III. Murat'ın gözdesi Venedik asıllı ve Hıristiyanlıktan dönme Safiye Sultan'ın yakın arkadaşı ve sırdaşıydı.[49] Saray'a serbestçe girer çıkar, ilişkileri sayesinde devletin dış işlerinde de adı geçerdi. Yabancı devletler ve özellikle Venedik, Ester Kira'ya sık sık başvurur, Venedikli Safiye Sultan'la ilişkilerini ve etkisini kendi lehlerine kullanmasını isterlerdi. Ester Kira bu şekilde, Osmanlı imparatorluğunun parlak döneminin sonlarına doğru devletin dış faaliyetine karışmış, Safiye Sultan'ın İtalya ve Venedik'le temaslarını yürütmüş, hatta Fransız hükümdarı II. François'nın annesi Cathérine de Medicis'nin Eflak ile ilgili bir meselesini halletmiştir. Ester Kira'nın diplomatik faaliyeti, 1580'lerde Venedik ile yapılan bir anlaşmada doruk noktasına ulaşmış ve bu devlete bazı ticari imtiyazların sağlanmasında rol oynamıştır. Bu hizmetine karşılık da Venedik kentinde kendi menfaatine bir piyango düzenlemesine izin verilmiştir.

Ester Kira Yahudi yazar ve bilim adamlarını korumuş, III. Murat'ın Yahudileri katletme kararının durdurulmasında etkili olmuş ancak, saraydaki ilişkileri saye-

(49) Safiye Sultan Batıda Bafo ya da Bafa adıyla tanınır.

sinde kendine yakın olanlara imtiyazlar, asalet ünvanları ve çeşitli menfaatler sağlarken dosttan çok düşman edinmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Esret Kira bu türden işlere gerektiğinden fazla karışmış ve işi, kendi aile mensupları için (özellikle oğullarına) vergi muafiyetleri elde etme hatta sipahi beyliklerinin dağıtımına karışmaya kadar götürmüş, büyük oğluna İstanbul gümrüğünün yönetimini almıştır.

Bütün bu faaliyetleri sayesinde Ester Kira ve oğulları (babaları İstanbul'un en meşhur tüccarlarından Eliya Handali idi), Osmanlı imparatorluğunun mali zorluklar içinde olduğu bir dönemde, fazlaca göze batan bir servet topladılar. Osmanlı parasının değer kaybetmesi, bu nedenle de sipahi maaşlarının satın alma gücünün düşmesi, ekonomik ve siyasal duraklamadan doğan huzursuzluk ve ülkede hüküm süren genel bunalım havası Ester Kira'nın yakınlarına imtiyazlar sağlama eğilimiyle birleşince, başkentte bir sipahi ayaklanması patladı. Kurban ve suçlu arayan sipahiler için en elverişli hedef, pek tabii Ester Kira idi. Mevkiini Ester'in faaliyetlerine borçlu olan Kaymakam Halil Paşa, sokaklarda başını isteyen sipahilerden kaçan Ester Kira'yı evinde saklamak istediyse de, isyancılar Ester'le iki oğlunu konağın merdivenlerinde yakaladılar ve orada paramparça ettiler. Sahneye şahit olan üçüncü oğul anında İslâmiyeti kabul etmesiyle ölümden kurtuldu (1600). Daha sonra yayınlanan bir belge Ester Kira'nın sipahiler önünde Kelime-i Şahadet getirmiş olduğunu ima etmekle birlikte, bunun isyancıların öfkesini dindirmeye yetmediği anlaşılmaktadır.[50]

Salomon Aben Yaeş (Abenaes) - 16. yüzyılda Osmanlı dışişlerinde geçen büyük isimlerden bir diğeri de Salo-

(50) Galante'nin yayımlamış olduğu bir fermanda (*Documents*, s.180) Ester Kira Müslüman olarak zikredilmekte ve Galante bundan, Ester'in son anda Müslüman olmak istediğini, hatta Kelime-i Şahadet getirmiş olduğu sonucunu çıkarmaktadır. Ester Kira her şeye rağmen katledilmiş olmakla birlikte, ölüm anında Müslüman olduğu için daha sonraki Osmanlı belgelerinde Müslüman olarak geçmekte olduğu iddiası, tarihsel açıdan mantık dışı değildir.

mon Aben Yaeş'tir (Abanaes, Ben Yaeş, İbn Yaiş adlarıyla da geçer). Aben Yaeş (1520-1603) Portekiz'de Alvaro Mendes adıyla, konverso olarak doğdu. Ticari başarılarından dolayı Portekiz kralı III. Joao'nun güvenini ve şövalye unvanını kazandı. Alvaro Mendes Avrupa'nın büyük kentlerinde yaşadı, muhtemelen Türkiye'ye gelerek akrabası Yasef Nasi'yi ziyaret etti ve bulunduğu her yerde İspanya'ya karşı Portekiz'in davasını savundu.

Siyasal bilgisi, zenginliği ve asaleti sayesinde Avrupa'nın büyük hükümdarlarıyla tanışan Alvaro Mendes, İngiliz kıraliçesi I. Elizabeth ve Fransa kralı III. Henri ile doğrudan doğruya ilişki kurdu. Portekiz kralı öldüğünde, anne tarafından akrabası olan Don Antonio'nun taht iddiasını, aynı iddiada bulunan İspanya kralı II. Felipe'ye karşı destekledi hatta İngiliz sarayındaki ilişkilerini harekete geçirerek Don Antonio ile I. Elizabeth arasında olumlu bir ilişkinin tesisini sağladı.

Alvaro Mendes Avrupa'da tanınmış bir kişi olduğundan her hareketi izlenirdi. Örneğin Paris'teki İngiliz büyükelçisi 19 Eylül 1581 tarihinde Sir Francis Walshingam'a şunları yazmıştır: "Geçen Cumartesi kral (III. Henri) Portekizli Alvaro Mendes, Lorraine ve Guise dükleriyle akşam yemeği yedi..." 1585'te Türkiye'ye geldiğinde de, İstanbul'daki Fransız büyükelçisi kral III. Henri'ye bir mektup yazarak, Alvaro Mendes'in Selanik'te saraydan özel olarak yollanan bir "çavuş" tarafından karşılanmış olduğunu bildirmiştir.[51]

İstanbul'a gelmeden önce Mendes, Selanik'te ailesiyle birlikte Yahudiliğe döndü ve Salomon Aben Yaeş adını aldı. Bundan sonra Aben Yaeş, bütün diplomatik yeteneklerini kullanarak, İspanya'ya karşı bir Osmanlı-İngiliz ittifakı kurmak üzere harekete geçti. Akrabası Rodrigo Lopez İngiltere kraliçesi I. Elizabeth'in özel doktoru olduğundan, İngiliz sarayında olup bitenlerden haberdardı. Lopez I. Elizabeth ile Aben Yaeş arasında doğrudan doğruya ilişkiyi sağlamakta, Portekizli diplomat da bu yol-

(51) Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, cilt IV, s. 488 (dipnot).

dan edindiği istihbaratı Osmanlı sarayı lehinde kullanmaktaydı.

Aben Yaeş'in Elizabeth ile doğrudan doğruya mektuplaşması zamanla, İstanbul'daki İngiliz elçisi Edward Barton'la arasının açılmasına sebep oldu ve Barton Aben Yaeş'i kraliçenin gözünden düşürmek için fırsat kollamaya başladı. Londra'da bulunan Don Antonio ile Aben Yaeş'in arası bir para meselesinden dolayı açılınca, Don Antonio Aben Yaeş'i, gözden düşürmek için, yasadışı işler yapmakla suçladı, Barton da zaman kaybetmeden Don Antonio'nun safında harekete geçti. Bunun üzerine Aben Yaeş I. Elizabeth'e bir mektup yazarak elçiyi şikâyet etti. Aben Yaeş aleyhinde oluşan entrikaları kavrayan İngiliz hükümdarı, hizmetlerinden vazgeçemediği Portekizliyi korumak amacıyla III. Murat'a bir mektup yolladı.* Mart 1592 tarihli mektupta kıraliçe Osmanlı padişahına, Aben Yaeş hakkında söylenenlerin iftira olduğunu bildirdi.[52]

İstanbul'da Aben Yaeş-Barton çekişmesi devam ederken, Londra'da Rodrigo Lopez kraliçeye karşı bir komploya katıldığı iddiasıya tutuklanıp idam edildi ve bu şekilde, hizmetlerinden dolayı Midilli Dükü payesini kazanmış olan Aben Yaeş İngiliz sarayıyla doğrudan doğruya ilişkisini kaybetti. Aben Yaeş, tasarlamış olduğu Osmanlı-İngiliz ittifakını gerçekleştirememiş olmakla birlikte, 1593'te Londra'ya özel temsilcisi Yehuda Sarfati'yi yollayarak, muhtemel bir Osmanlı-Macar savaşı vukuunda İngilizlerin tarafsız kalmalarını temin etti. Nitekim, Osmanlı-Macar savaşı patladığında büyükelçi Barton sefere davetli olarak katıldı ve Haçova Zaferine şahit oldu.

Aben Yaeş, 16. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa devletleri arasındaki diplomatik mektuplaşmada sık sık adı geçen uluslararası bir sima olarak isim yaptı.* Türkiye'ye yerleştikten sonra, belirtildiği üzere, Midilli Dükü payesiyle taltif edildi ve Yasef Nasi'nin Tiberya üzerinde elde etmiş olduğu imtiyazın vârisi ilan edildi. Oğlu Yaakov ba-

(52) *Transactions of Jewish Historical Society*, cilt XII, Londra 1931, s.61-64.

basını Tiberya'da temsil etti ancak, idealistliğine rağmen, projenin ilerletilmesinde herhangi bir başarı kaydedemedi. Aben Yaeş, 24 Ağustos 1593 tarihinde Rodrigo Lopez'e yazmış olduğu gibi bir mektupta, bu konuya şöyle değinir: "Oğlum kutsal topraklarında delicesine ülkülerinde ısrar ediyor; bana çok para harcattı ancak yerel halkı anlayamadığından hiçbir şey yapamadı..."

Görüldüğü üzere, Osmanlı imparatorluğu, Kuruluş ve Yükselme devirlerinde, Avrupa'da etkili bir diplomat şebekesine sahip olmadığından, dış işlerini, ticari ve ailevi ilişkileri nedeniyle Batı devletleriyle teması olan Yahudilerin yardımıyla yürütmüştür. Daha Fatih Sultan Mehmet zamanında, 1477 yılında, Bâb-ıâli Venedik'e bir Yahudi temsilci yollamış ve bu diplomat aracılığıyla, Lepanto kentini Osmanlı devletine bırakmaya razı olduğu takdirde, Osmanlı hükümetinin Venedik Cumhuriyeti ile barış yapmaya hazır olduğunu bildirmek istemiştir; adı bilinmeyen elçi, Venedik'e varmadan önce korsanların saldırısına uğramış ve aldığı yaralardan ölmüştür.[53] Yasef Nasi, Avrupalı hükümdarlarla ilişkilerini Osmanlı devletinin emrine vermiş ve bir Türk tarihçisi, Kapitülasyonların verilmesi sırasında Nasi gibi bir diplomatın Osmanlı sarayında bulunmamış olmasından yakınmıştır. Eskenazi, Ester Kira, daha sonra Moşe Hamon'un torunu Yitzhak Hamon da devletin diplomatik işlerine karışmışlardı. Yitzhak Hamon dışişlerine tam anlamıyla girmemiş olmakla birlikte (saray doktoruydu), İspanya ile Türkiye arasında Kuzey Afrika'daki bazı topraklarla ilgili olarak bir anlaşmazlık başgösterdiğinde, İstanbul'daki İspanyol büyükelçisi Yitzhak Hamon'a, bu konuda İspanya lehinde bir tutum takınıp padişahı etkilemesi için 1000 düka rüşvet teklif etmiştir. Yitzhak Hamon, pek tabii, teklifi geri çevirmiştir.[54] Gabriel Buonaventura da önemli diplomatik hizmetlerde bulunmuş, İspanya'ya elçi olarak yollanmıştır (17. yüzyıl). Moiz Beberi 17. yüzyılda, yaşamının sonuna kadar Osmanlı devletinin İsveç'teki

(53) A. Navagero, *Storia Veneziana*, 1. bölüm, s. 1149.
(54) Baron J. de Testa, *Traités de la Porte Ottomane*, s. 129-130.

daimi temsilcisi olarak kalmış, öldükten sonra yerine oğlu geçmiştir.[55]

Safed Ekolü: Beirav ve Karo - İsrail'in kuzeyinde Yukarı Galile kesiminde bulunan Safed kentinin 16. yüzyılın başında nüfusu 300 aile kadardı. Bu kent İberyalı göçmenlerin gelmesinden sonra canlandı ve nispeten kısa bir süre içinde yoğun akademik çalışmaların yer aldığı bir merkeze dönüştü. Kentin dış dünyayla ilişkileri yoğunlaştığından ticaret de, doğal olarak, gelişti. 1535 yılında Safed'i ziyaret eden Rabi David de Rossi bu değişmeyi şöyle nakleder: "Safed'i on yıl önce görüp şimdi tekrar ziyaret edenler şaşkınlıklarını gizleyemiyorlar. Yahudiler sürekli olarak gelip kente yerleşmekte ve giyim sanayii gün geçtikçe gelişmektedir. Burası bizim memlekete (İtalya) benzemiyor. Türkler ileri gelen Yahudilere saygı gösteriyorlar. Burada olsun, Mısır'da olsun, vergi memurları hep Yahudiler arasından seçiliyor."

Safed 16. yüzyılda Yahudi hukuk çalışmalarının başlıca odağı haline geldi ve burada kurulan Talmud ve Kabala ekolünde büyük bilginler yetişti. Safed ekolünün başlıca atılımı Sanhedrin'i yeniden kurma yolunda yapılmış olan çalışmalardır.

Sanhedrin, İsrail Ülkesi'nin Roma işgali altında bulunduğu dönemlerde, İkinci Tapınak'ın İ.S. 70 yılında yıkılmasından önce ve sonra (İ.Ö. y. 63'ten İ.S. 150 yıllarına kadar) ülkede yaşayan Yahudilerin en yüksek adalet mercii idi. 71 üyeli bu kurum hem adalet işlerine bakar, hem dinsel-kültürel davranış kurallarını tesbit ederdi. Daha geniş anlamda Sanhedrin, Roma işgali altındaki İsrail Ülkesi'nde Yahudilerin sosyo-siyasal liderlik müessesesiydi. Tapınak yıkılıp Bar-Kohba isyanı da (135) başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra, Sanhedrin de kesin olarak dağıtılmıştı.

16. yüzyılda Rabi Yaakov Beirav, Sanhedrin'i Safed'de yeniden tesis etmek ve böylece Maimonides'in kehanetini gerçekleştirme yolunda bir adım atmak istemiştir. Maimonides'e göre Sanhedrin, Mesih'in yani İsrail'e ba-

(55) Rozanes, *Togarma*, cilt IV. s. 398-400

ğımsızlığını iade edecek olan Büyük Kurtarıcı'nın gelmesinden önce kurulacaktı. Binaenaleyh, Beirav'a göre, Sanhedrin'in yeniden kurulması, Büyük Kurtuluş'u yaklaştırma anlamına gelirdi.[56]

Teknik açıdan, Sanhedrin'in kurulabilmesi için Maimonides'in tesbit etmiş olduğu kurallara göre, önce bu işi yapacak hukukuçu-din adamlarını tayin etmek gerekirdi ki, bu da, bir "semiha" (göreve tayin etme, yetki verme) sisteminin ihdasını gerektirirdi. Başka bir deyişle, Maimonides'in direktifleri çizgisinde, Eretz Yisrael'de yaşayan din adamları, aralarından birine "semiha" verecekler, o da kendi seçeceği din adamlarını tayin edecek ve bu şekilde seçilenler Sanhedrin'i kuracaklardı.

Yahudiler İspanya'dan kovulup büyük din bilgini ve hukukçuların Eretz Yisrael'de ve özellikle Safed'de toplanmaya başlamalarını Beirav, Büyük Kurtuluş'un başlangıcı olarak yorumladı ve yüzyıllardan beri işlemeyen "semiha" müessesesini diriltmeye yöneldi. Mısır'da yaşamakla birlikte, 1524'ten beri Safed ekolüyle ilişkide olan Beirav, 1538 yılında Yosef Karo ve Moşe Trani gibi büyük isimleri ikna etmeyi başardı ve aynı tarihte bu bilginlerden "semiha" aldı. Ne var ki, bu semihayı onaylaması istenen, Kudüslü bilgin Rabi Levi Ben Habib, Beriav'la başka nedenlerden anlaşmazlık halinde olduğundan tayini onaylamadı ve bunun dinsel hukuka aykırı olduğunu ilan etti. Bu gelişmeler Safed ekolüyle Kudüs ekolü arasında üç ay süren tartışmalara yol açtı. Bu arada Beirav, özel bir meseleden dolayı yerel Osmanlı mercilerinin takibatına uğrayınca, İsrail Ülkesi'ni terketmek zorunda kaldı ve bu şekilde Sanhedrin'i kurma projesi suya düştü.

Beirav'ın Eretz Yisrael'i terkederken "semiha" verdiği dört Talmud bilgininden biri olan Yosef Karo (1488-1575) bugün ortodoks Yahudilikte temel hukuk eseri sayılan *Şulhan Aruh*'un yazarıdır. Toledo'da doğdu, 1497'de

(56) İsrail tarihinde Mistik ve Mesihi Akımlar'ı, bu akımların gelişmesine sebep olan ve Kabala kültüründen kaynaklanan mesihi beklentileri, mahiyeti ve anlamı *İsrail Ulusu'nun Tarihi*'nde (Kudüs, 1981) geniş ölçüde işlenmiştir.

Portekiz'den kovulan Yahudi grubuyla Türkiye'ye geldi ve 40 yıl kadar, İstanbul, Edirne ve Selanik'te yaşadı. Bu arada, sahte Mesih Şlomo Molho ile tanıştı ve 1536'da Safed'e göç etti. 1538 yılında Beirav Safed'i terkettiği zaman Karo, buradaki ekolün lideri oldu ve kentte birçok Talmud üstadı yetiştirdi.

Karo'nun en büyük eseri, adına ölümsüzlük kazandıran *Şulhan Aruh* değil, 1522'de Edirne'de yazmaya başlamış olduğu *Beyt Yosef*'tir. Bu eser, kitabın girişinde de belirtildiği üzere, o zamana kadar düzensiz halde bulunan Yahudi hukukunun çeşitli parçalarının düzenlenmiş, derlenip toparlanmış ve tek eser çerçevesinde, anlaşılır biçimde takdim edilmiş şeklidir. Karo bu esere 20 yılını vermiş ancak *Beyt Yosef*'in birinci cildi 1555'te basılmıştır. *Şulhan Aruh* ise, *Beyt Yosef*'te düzenlenen kuralların kısa, öz ve günlük kullanıma dönük şeklidir.* Bu eser günümüzün Yahudi hukukunda rakipsiz bir belge durumundadır. Karo bu çalışmayı, bütün Yahudi dünyası tarafından kabul edilecek bir dinsel hukuk eseri yaratmak amacıyla yapmış ve "hem genç hem yaşlı bilginlerce" kullanılacağı umudunu beslemiştir. Gerçekten de günümüzde dindar-ortodoks Yahudiler yaşamlarını *Şulhan Aruh*'ta tesbit edilen kurallara göre düzenlerler.

Kuşkusuz Karo, bu eseriyle, o zamana kadar mevcut olan Yahudilere özgü hukuk ve davranış sistemine (halaha) kesin şeklini vermiştir, eser mükemmelliğiyle dikkati çekmiş, bütün Yahudi dünyasınca kabul edilmiş ve böylece Karo, Sürgün'de bulunan İsrail Ulusu'nun yaşamına birleştirici ve bağlayıcı bir unsur daha eklemiştir.

Safed ekolünde yükselen bir başka bilgin de, gene Beirav'ın "semiha" vermiş olduğu Moşe Ben Yosef Trani'dir. Adını, muhtemelen, küçük bir İtalyan kentinden alan ailesi, İtalya'dan Selanik'e göç etmiştir (ancak ailenin İspanyol asıllı olduğu sabittir). Moşe Trani Selanik'te doğdu ve Edirne'de büyüdü. 1535'te Kudüs'e geldi ve burada Yahudi hukukunun tarımsal yasalarıyla ilgilendi, sonra bir süre Şam'da yaşadı. 54 yıl boyunca hahamlık ve dinsel mahkeme üyeliği yaptı, Yosef Karo'nun ölümünden sonra da Safed ekolünün lideri ilan edildi.

16. yüzyılın Safed kentine bağlı olarak zikredilmesi gereken iki Kabala üstadı Şlomo Alkabes ve Yitzhak Luria'dır. Alkabes (1505-41) Cumartesi günleri okunması adet olan "Leha Dodi" ilahisini ve çoğu kaybolmuş olan birçok Kabala eserinin yazarıdır. Yitzhak Luria ise (haAri; 1534-72) Kabala çalışmalarına güçlü bir mesihi boyut kazandırmış, Sabetay Sevi hareketinin ideolojik temellerini atmıştır (babası Polonyalı, annesi ise Sefarad olan Luria'nın Kabalist ideolojisi Sabetay Sevi ile ilgili bölümde incelenmiştir). Luria'nın talebesi Haim Vital en büyük Kabala bilginleri arasına girmiş ve hocasının yazılı ve sözlü doktrinini toplayıp düzenlemiştir.

Selanik, İzmir, Şam ve Kudüs Cemaatleri - Osmanlı imparatorluğunun büyük kentlerinden Selanik, 15. yüzyılın sonunda itibaren büyük bir Yahudi merkezi haline geldi ve II. Dünya Savaşı'na kadar Yahudiler bu kentte çoğunluk olarak kaldılar.

15. yüzyılın sonunda İberya yarımadasından kovulan Yahudilerin bir bölümü Selanik'e yerleşti. 1492-3 ve 1536'da meydana gelen iki büyük göç dalgasında İberyalılar dışında, İtalya, Sicilya, Fransa ve Kuzey Afrika'dan kovulan gruplar buradaki cemaate katıldılar ve geldikleri ülke ya da kentlere göre gruplaşarak çeşitli cemaatler vücuda getirdiler. Portekiz'den kovulan konversolar Selanik'e geldiklerinde, kent cemaatlerini yöneten komite bunların Yahudi olduklarına karar verdi ve yeni gelenleri cemaate dahil etti.

Liman-kent olmasından dolayı Selanik birçok ülkeyle denizyolu temasını korudu ve buradaki Yahudi cemaatleri ticarette ilerlediler. Korsan ve soyguncuların saldırılarına rağmen bu kentin Yahudileri çeşitli sanayiler de kurdular ve özellikle ipek ve yün boyamacılığı alanında isim yaptılar.

Selanik aynı zamanda önemli bir Yahudi kültür merkezi oldu. Daha sonra Safed ekolüne katılan Şlomo Alkabes burada yaşadı. Çeşitli bilimler, felsefe ve tarih konularında uzman olan Moşe Almoznino uzun yıllar Selanik sinagoglarında söylevler verdi ve retorik ustası olarak tanındı. İstanbul'da bulunduğu bir sırada Ladino olarak

yazmış olduğu kent hakkındaki eseri daha sonra İspanyolca olarak *Extremos y Grazdesaz de Constantinopla* adı altında yayımlandı. İspanyol-Yahudi edebiyatının en nadir eserlerinden olan bu kitap önemli bir tarih kitabıdır. Samuel de Medina da 16. yüzyılda Selanik'in başlıca hukukçularındandı. Medina'nın ailesi üzerine çöken ve birbirlerini izleyen felaketler bu büyük din adamını hayatını kazanmak için uzun seyahatlere çıkmak zorunda bırakmış, ancak, buna rağmen, yaşamının sonuna doğru kendini dinsel çalışmalara vererek bir din akademisi kurmuştur. Samuel de Medina'nın uzmanlığı Selanik dışında bütün Balkanlar'da duyulmuş ve Osmanlı devletinin Avrupa kesiminde yaşayan birçok Yahudi cemaati dinsel konularda Medina'ya danışmayı âdet edinmiştir. Medina'nın bu konuda yazmış olduğu mektuplar (responsa) 1000'i bulur.

Safed'in en parlak dönemlerinde Selanik de önemli bir Kabala merkeziydi. Nitekim Safed'in büyük bilginleri yaşamlarının önemli bir bölümünü bu kentte geçirmişlerdir. Bunun dışında kentte laik konulara eğilen bir okul da vardı ki burada doğal bilimler, astronomi, tıp gibi bilimler öğretilirdi. Özetle denebilir ki, İstanbul'un önemli bir siyasal faaliyet merkezi olduğu bir dönemde Selanik, başlıca Yahudi kültürel merkezlerinden biri olarak tarihe geçti.

16. yüzyılda İzmir henüz kent boyutları kazanmamış olan küçük bir yerleşme merkeziydi. İberyalı göçmenler Ege bölgesine dağılırlarken İzmir'e de geldiler ve burada yaşamakta olan cemaate katıldılar. İzmir kenti diğer Osmanlı kentlerinin aksine, İberyalı Yahudiler gelir gelmez gelişmeye başlamadı. Kent yüz yıl kadar önemsiz bir yerleşme merkezi olarak kaldı ve ancak 17. yüzyılda önemli bir liman oldu.

Şam kenti 15. yüzyılın başında Timur tarafından yağma edilip yıkıldıktan sonra uzun süre kendine gelemedi ve ancak yüzyılın ikinci yarısında yaşam belirtileri göstermeye başladı. 16. yüzyılın başında İspanyol Yahudilerinin buraya yerleşmeye başlamalarıyla kent canlandı. Göçmenler burada ayrı cemaatler kurdular ve daha

başından kentin İspanyol, Iraklı ve Sicilyalı Yahudileri birbirlerinden ayrı ve değişik cemaat yaşamları ihdas ettiler. Ancak bu farklar zamanla azaldı ve İspanyol göçmenler İspanyolcayı bırakmaya başladıklarında grupları ayıran önemli bir unsur ortadan kalkmış oldu.

Safed ve Kudüs'teki ekoller Şam'ı önemli bir merkez olarak gördüklerinden, zaman zaman kendi aralarından bazı din adamlarını bu kentte çeşitli görevlere atadılar. Bu şekilde Safed'e paralel olarak, Şam'da da önemli bir Kabala ekolü oluştu. Safed'de yetişmiş olan Rabi Hayim Vital yaşamının son yıllarında Şam'a yerleşti ve burada bir Kabala grubu kurdu. Vital'ın hocası Moşe Alşeh Selanik'te Taitazak ve Karo'nun yeşivalarında okudu ve Karo'dan "semiha" aldı (Alşeh daha sonra Vital'e "semiha" verdi). Alşeh İsrail Ülkesi, Suriye ve muhtemelen İran Yahudi cemaatlerini ziyaret etti ve gene yaşamının sonlarına doğru Şam'a geldi.

16. yüzyılda Kudüs Osmanlı yönetimine girdi. 1537 tarihinde Kanuni Sultan Süleyman kentin surlarını onarmaya karar verdi ve bu işe Mimar Sinan'ı memur etti. Surların onarılması Yahudi dünyasında büyük yankılar uyandırdı, hatta Sultan Süleyman'ı İsrail kralı Hz. Süleyman'a benzetenler oldu. Bu dönemde Kudüs'ün birçok kesiminde onarım çalışmaları yapıldı ve kentin su şebekesi genişletildi.

16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Yaşamı - 16. yüzyılda Yahudiler Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde, Avrupa'daki dindaşlarının yaşamış oldukları baskı ortamından çok değişik ve liberal koşullar altında verimli bir yaşam sürdürmüşler*, İstanbul, Selanik ve Safed'de Yahudi dünyasının merkezi haline gelen ekoller oluşturmuşlardır. Bununla birlikte Osmanlı idaresi altında Yahudi yaşamı incelenirken, burada bir azınlıktan bahsedildiği ve topyekün toplumsal perspektif gözden kaçırılmamalıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudiler, yasal açıdan, hükümdarın himayesinde bulunan, bu himayeye karşılık özel vergiler ödeyen ve genel olarak çoğunluk Müslüman toplumdan aşağı statüde tutulan bir cemaat görünümün-

deydiler. Örneğin Yahudiler dahil bütün gayrimüslimin giyim şekli fermanlarla düzenlenir, gayrimüslimin Müslüman gibi giyinmeleri önlenmeye çalışılırdı. Yahudiler zaman zaman bu fermanları tartışma konusu ederler, uygulamasını önleme atılımlarında bulunurlar, resmî merciler de emirleri her zaman uygulamazlardı. Giyim dışında birçok konuda bazen Yahudiler lehinde, bazen de aleyhinde kararlar çıkarırlar, ancak, anlaşıldığı kadarıyla, aleyhte kararlar Yahudi düşmanı bir eğilimle olmaktan çok, idari düzenlemeler icabı alınırdı.[57]

Öte yandan, 16. yüzyılda, Türk toprakları dahilinde kan iftiraları da görülmüştür. Hıristiyanların Yahudilere yöneltmiş oldukları bu iftira, Yahudilerin, Hıristiyan inancına göre, Hıristiyan çocukları kaçırıp kurban ettikleri ve kanlarıyla çeşitli ayinler ya da Hamursuz yaptıkları şeklindeydi. Avrupa'da yüzyıllarca yaygınlığını korumuş olan bu iftira çok nadir de olsa Osmanlı topraklarında da görülmüş ve Osmanlı mercileri, bu türden iddialarla Yahudilere saldıran Hıristiyanları cezalandırmakta gecikmemiş, halka bu yolda sert fermanlar çıkarmıştır.

Kanunî Sultan Süleyman zamanında, Amasya'da patlayan Kan İftirası, Kanunî'nin oğlu Şehzade Mustafa'nın bölge valisi olduğu zamana rastlar (tahminen 1530-45 yılları arasında; kesin tarih bilinmemektedir). Bu sıralarda, bir Ermeni kadını küçük bir Hıristiyan çocuğun Yahudiler tarafından kesildiğini gördüğünü iddia etti, bunun üzerine birkaç Yahudi yakalanarak "suçlarını ifşa edene kadar" işkence, daha sonra da idam edildi. Katledildiği iddia edilen kişi kısa bir süre sonra ortaya çıkınca, yerel Osmanlı mercileri aldatıldıklarını gördüler ve kan iftirasını yayan Hıristiyanları idamla cezalandırdılar. Olay bir kez daha Tokat'ta meydana gelince, Kanunî'nin doktoru Moşe Hamon Padişah'tan Kan İftirası'na karşı

(57) Galante çeşitli eserlerinde çok sayıda ferman metni yayımlamıştır. Çoğu Fransızca pek azı da Türkçe olan bu metinler, Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli dönemlerdeki Yahudi yaşamı hakkında oldukça açık bir fikir verir. Yer darlığı nedeniyle burada verilmesine imkân olmayan sözkonusu ferman metinlerini içeren eserler, İsrail Millî Kütüphanesi'nde mevcuttur.

bir ferman aldı. Bu önemli ferman, bu gibi iddialarda bulunan kişilerin şikâyetlerini bölge mahkemelerine değil, padişah divanına getirmelerini öngörmüştür. Ferman kaybolmuş olmakla birlikte, varlığı bir Osmanlı belgesinde zikredilmektedir: "Rahmetli Gazi Sultan Süleyman, zikredilen cemaatin saldırılara uğradığını duymuş. Sultan bu suçlamaların gerçek olmadığını öğrendikten sonra, onun kesin emri ve el yazısıyla bir ferman çıkardı. Bu fermanda şöyle denilmektedir: Bu cemaat bana vergi ödediğinden, üyelerinin saldırıya ya da herhangi bir haksızlığa uğramalarını istemiyorum... Fermana riayet etmeyenler, cemaatin işine karışanlar, bu cemaatten olanları yargılayanlar, ya da bunlara saldıranlar cezalandırılacaktır. Bu ferman düzeltilmeyecek ya da değiştirilmeyecektir." Padişah'ın 961 yılının Muharrem ayının son gününde (27 Aralık 1553) çıkarttığı fermanda işte böyle denilmektedir.

5. Duraklama ve Sabetay Sevi Hareketi - *Türkiye Yahudilerinin Duraklama Devri* - Osmanlı devletinin 100 yıl kadar devam eden Yükselme Devri, 16. yüzyılın sonlarına doğru ilk tereddüt belirtileri gösterdi ve devlet 17. yüzyılın başlarından itibaren tam anlamıyla duraklamaya başladı. Yavuz Sultan Selim'in ihdas etmiş olduğu Yeniçeri disiplini bozuldu ve bu birliklerin aşırı maddi taleplerini izleyen isyan belirtileri Osmanlı tahtını sarsmaya kadar gitti. Sipahi kesiminde mevcut olan feodal toprak sistemi önemli ekonomik unsurlar içerdiğinden, burada da yozlama başgösterdi.

Duraklama, imparatorluğun belki de aşırı genişlemesinin sonucuydu. Osmanlı devleti artık, ordusunun ve idare sisteminin hâkim olabileceği en geniş sınırlara eriştiğinden, yeni fetihlerin sağlayacağı gelir kaynakları bir anda ortadan kalkmış, çok kısa süre içinde oluşan imparatorluk, yetenekli idareciler yetiştirmeye vakit bulamamıştı. Bunun sonucu olarak beliren ekonomik zorluklar vergi toplama ve fethedilen ülkelerin gelir kaynaklarını hâkim sınıfa yöneltme yoluyla halledilmek istenmiş, bu durum da şiddetli huzursuzluk, hoşnutsuzluk ve isyanlara yol açmaya başlamıştı.

Bütün bu zorluklara paralel olarak idareci kesimin içinde yaşadığı zenginlik, huzursuzluğu körükleyen başlıca nedenlerden biri oldu. Pek tabii, az sayıda da olsa, ticari yetenekleri sayesinde zengin olan Yahudilerin göze batmaları kaçınılmazdı.[58] Hatta, belirtildiği üzere, Sultan III. Murat Yahudi kızlarının pahalı elbiseler giyip değerli taşlarla süslendiklerini öğrenince bütün Yahudileri katletmek istemiş, bazı etkili Yahudilerin Valide sultan nezdindeki girişimleri sonucu fermanın uygulanması durdurulmuş ancak Yahudilerin giyimini düzenleyen ve kavuk yerine uzun ve sivri külah takmalarını mecburi kılan bir emrin çıkması önlenememiştir.

Sultan'ı öfkelendirmemek ve muhtemel bir soykırımını önlemek için, İstanbul Yahudi cemaatinin liderleri dindaşlarına daha mütevazi yaşamalarını telkin etmiş, cemaat hahamları, kadın ve genç kızların sokaklarda pahalı giysiler ve ziynet eşyasıyla dolaşmamalarını emreden bildiriler çıkarmışlardır. IV. Murat zamanında (1623-40) devlete ödenen yıllık bir vergiyi resmî mercilere teslim etmek üzere İstanbul'a gelen Selanik Yahudi cemaatinden bir heyetin başkanı Rabi Yehuda Kovo, basit bir nedenden padişahın emriyle idam edildiğinde, cemaat içinden bu kararı durduracak etkiye sahip bir Yahudi bile mevcut değildi.

Görüldüğü üzere, 17. yüzyılın hemen başından itibaren Türkiyeli Yahudiler, kelimenin tam anlamıyla "aniden" bir Duraklama dönemine girmişlerdir ki bunu sadece, imparatorluğun duraklamaya başlamasıyla izah etmek mümkün değildir. Gözönünde tutulması gereken önemli bir unsur, önceki yüzyılda yaşamış olan Yahudi liderlerin tutumudur. Nasi'yi ele alalım: Avrupa'nın en büyük hükümdarlarıyla yakın tanışıklık hatta dostluk ilişkileri olan Yasef Nasi, Bâb-ıâli'de, bugünkü anlamda olmasa bile önemli ölçüde, maliye ve dışişleri bakanı seviyesine yükselmiştir. Buna karşılık sosyal yönde hiçbir atılımda bulunmamış, Yahudi cemaati içinde bir liderlik

(58) 2. bölümde verilen Dernschwan'ın günlüğünden, Yahudi toplumunun büyük bir bölümünün fakir olduğu anlaşılmaktadır.

geleneği oluşturmayı belki aklından geçirmemiştir. Geçirmiş olsa bile, bunu uygulamaya koymak amacıyla harekete geçmemiştir (elimizdeki belgelerden anlaşılan budur). Franco'nun da vurguladığı üzere (*Essai* s.67) "Nasi, Yahudilikte kalıcı bir şey bırakmamıştır." O zamanlar, belli bir servete sahip her Yahudi gibi, Kireçburnu'ndaki köşkünde küçük bir yeşiva kurmuş ancak burada sosyal-siyasal nitelikte olmaktan çok, salt dinsel olan bir faaliyet türü geliştirmiştir. Nasi Tiberya'da, Naksos ve çevresindeki adalarda ve hatta Kıbrıs'ta, Engizisyon zulmüne maruz kalan Yahudiler için koloniler kurmak üzere faaliyette bulunmuş ve İsrail tarihine Herzl'den 4 asır önce eylemci anlamda Siyonizmi sokmuş ancak Herzl'in aksine, bir program yazmamış, başka bir deyişle, gelecek kuşaklara bir rehber bırakmamıştır.

Bununla birlikte Nasi'yi eleştirirken tarihsel perspektife hakkıyla bakmak gerekir. Şurası gerçektir ki Herzl'i eylemci Siyonizm programı "Yahudi Devleti"ni yazmaya iten nedenler 16. yüzyılda mevcut değildi. Engizisyon zulmüyle 19. yüzyılın Romantik Antisemitizmi ve Rus pogromları arasında önemli farklar vardı. Üstelik Türkiye Yahudileri o sıralarda, dünyanın en rahat yaşayan cemaatiydi. Bu nedenlerden Nasi, Siyonist eyleme yön veren bir program bırakmadığı için tarihsel bir fırsat kaçırmış ancak Yahudileri İsrail Ülkesi'ne geri getirmek yolunda atmış olduğu adımlarla İsrail tarihinde önemli bir yer edinmiştir.

Yahudi lideri durumunda olan Türkiye Yahudi cemaatlerinin duraklamaya girmesinin nedenlerinin temelinde demek ki, liderlik sorunu yatmaktadır. Buna en çarpıcı örnek, Kovo'nun idamı gibi "küçük bir meselede" İstanbul'da idamı durduracak bir cemaat lideri bile bulunmamış olmasıdır. Bu örnek, bize 17. yüzyılın başında Türkiye Yahudi cemaatlerinin durumunu açıkca yansıtmaktadır. Nasi, Eskenazi ve Aben Yaeş gibi liderlerin ortadan kalkması, Ester Kira'nın trajik sonu bu cemaati adeta sinmeye itmiş görünmektedir. Cemaat ortaya yeni bir lider çıkaracağına adeta pasif savunmayı seçmiş gibidir ki, bu pasiflik 17. yüzyılda patlayacak olan Sabetay

Sevi olayını hazırlayan başlıca nedendir ve yalnız Türkiye Yahudi cemaatine özgü değildir.

Kabala Mistisizmi ve Mesihî Hareketler - Yahudi mistik felsefesi Kabala, Tanrı kavramının ve Yaradılış olayının esrarlarına eğilen bir düşünce sistemidir. Antik çağlardan beri mevcut olmakla birlikte, Ortaçağ'da Güney Fransa ve İspanya'da çok gelişti ve sistematik bir felsefe şeklini kazandı.

Kabala, bir bakıma, Yahudilerin yaşamış oldukları sürgün ve baskı koşullarına bir neden arama ya da bu baskıdan kurtuluşu müjdeleyecek Mesih'i (Maşiah) beklemenin ürünüdür. Bu mistik yaklaşımla Yahudi Kabalistler Evren'in sınırlarına eğilmişler ve bu şekilde Tanrısal olgunun esrarına erişmeye çalışmışlardır.

Kabala'nın gelişmesinde başlıca etmenlerden biri, Yahudilerin Ortaçağ'da Avrupa'da yaşamış oldukları zulüm ortamıdır. Belli bir evrede zulüm ve baskı o denli arttı ki, Yahudiler sorunun çözümünü ilahi bir eylemde aramaya başladılar. Bu şekilde Antik Mesih fikriyatı, yani İsrail Oğulları'nın sürgünden ancak Mesih tarafından kurtarılacağı ve Mesih'in büyük bir afetten sonra belireceği inancı, yeniden güç kazandı.

Belirtildiği üzere, 16. yüzyılda Kabala merkezlerinin en güçlüsü, İspanya'daki Yahudi kültür merkezi Cordoba'nın yerini alan Safed'de kuruldu. Safed'deki Kabalistler ve özellikle Luria'nın mistik felsefesi bütün Yahudi dünyasını etkilediler. Bu ekol Kabala mistiğini öylesine sindirmiş, Mesih inancını öylesine benimsemişti ki, yanı başlarında, Tiberya'da Nasi'nin başlatmış olduğu "kurtuluş" sürecini görmediler, hatta - belki de - anlamadılar.

Avrupa Yahudileri arasında bu felsefeden beslenen mistik kurtuluş umudu, İsrail tarihinde "sahte mesih" (meşihey şeker) kavramının doğmasına yol açtı. Sahte Mesihler, bu mistik felsefenin verdiği coşkuyla mesih olduklarına ve Tanrı tarafından İsrail'i sürgünden kurtarmaya memur edildiklerine inanan ya da çeşitli eylemlerinden dolayı toplumun Mesih olduklarına inandığı kişilerdi. 16. yüzyılda da iki sahte Mesih - David Reuveni ve Şlomo Molho - çıkmış ve Avrupa'da Yahudi kitleleri Bü-

yük Kurtuluş'un çok yakın olduğuna inandırmışlar, hatta kesin tarihler vermişlerdir. Örneğin Molho Sürgün'ün kesin olarak, Yahudi tarihine göre 5300 yılında (1540) sona ereceğini ilan etmiş ve tesadüflerin de yardımıyla, kitleleri inandırmıştır. (Reuveni, hiçbir zaman Mesih olduğunu ilan etmemiş, askeri bir lider gibi davranmıştır).

17. yüzyılda, Yahudiler bu umutları beslemeye devam ederlerken, 1648-58 yılları arasında Doğu Avrupa'da büyük Yahudi katliamları meydana geldi. 1648'de Bogdan Kmielnitzki adında Ukraynalı bir Kazak liderliğinde çapulcu grupları Polonya'da geniş çapta bir Yahudi katliamı yaptılar. Bundan sonra, Polonya'ya saldıran İsveç ve Rus kuvvetleri Polonya ordusu tarafından geri püskürtüldükten sonra, Polonyalılar bu olayların "hıncını" Yahudilerden çıkardılar. Bu olaylarda onbinlerce Yahudi imha edildi ve binlerce Yahudi yerleşme merkezi, haritadan silindi.

Kmielnitzki katliamıyla diğer olaylar Yahudi dünyasını bir baştan bir başa sarstı. Gelişmeleri, Mesih'in ortaya çıkmasından önce meydana gelmesi gereken afet olarak değerlendiren ve Mesihî dönemin geldiğine karar veren kişi ise, katliam sahnesinden çok uzaklarda, İzmir'de ortaya çıktı.

Sabetay Sevi Hareketi - Sevi'nin yaratmış olduğu mesihî hareket, Büyük Tapınak'ın yıkılmasından ve Bar-Kohba isyanından sonra, İsrail tarihinde kaydedilen en büyük kurtuluş hareketidir. Sevi'nin liderliği altında gelişen akım ya da Sabateanizm (Sabetaycılık), iki unsurdan güç almıştır: Bunlardan ilki, Yahudi ulusunun sürgündeki genel durumudur. Yahudi felsefesinin temelinde yatan siyasal ve ruhani kurtuluş ideali de, zaten, böyle bir hareketin gelişmesi için gerekli olan altyapıyı sürekli canlı tutmuştur. Gerçekten de, koşullar mevcutken kitleleri harekete geçirmek zor bir iş değildi. İkinci unsursa, o döneme özgü koşullardır. 1648 Kmielnitzki katliamı, ondan sonra Polonya-Rusya ve Polonya-İsveç savaşları Doğu Avrupa Yahudilerini çok sarsmış, mesihi umutlar birdenbire ön plana çıkmıştır.

Bununla birlikte, siyasal ve sosyal olaylar, Sabataycı-

lık gibi bir hareketi izah etmeye yeterli değildir. Daha önce de belirtildiği üzere, Yeniçağ Yahudi dünyası, Kabala edebiyatının etkisi altında bulunuyordu. Bu nedenle, Sabataycılığın temelinde yatan aktif unsurlardan biri, 16. yüzyılda Safed'de gelişen Kabala ekolünde aranmalıdır. Safed'den dünyaya yayılan Kabalist fikirler, özellikle Kabala üstadı Luria'nın yaklaşımı, güçlü mesihçilik duyguları uyandıracak cinstendi. Bu görüşe göre, dinsel icraatla (dua, kurban vb.), mesihî mesajı kapma amacına dönük meditasyon arasında sıkı ilişki vardı.Bütün yaratıklar, Yaradılış'tan beri Sürgün'de (Cennet'ten sürgün) idiler. Bu Sürgün'ü sona erdirme görevi Yahudilere verilmişti. Yahudi ulusunun tarihsel kaderi, Luria'nın yaklaşımına göre, Evren'in bulunduğu durumun gözle görülen ifadesinden başka bir şey değildi. Günü gelecek, herkes bu durumdan kurtulacak, bütün insanlar ve diğer yaratıklar ait oldukları yerlere dönecekler ve dünya Sonsuz Ahenk'e ulaşacaktı. Ne var ki bu kurtuluş olayı yalnız bir mesihî hareketle gerçekleştirilemeycek, bunun gibi bir dizi eylemi gerektirecekti. Mesih'in kendisi son evrede belirecek ve kesin kurtuluş saatinin gelmiş olduğunu ilan edecekti. Luria'ya göre, siyasal bağımsızlık ve bu ideali güdecek milliyetçilik süreçleri, Uzay'ın uzak köşelerinde devam eden gizli süreçlerin sadece dışa, insan gözüne çarpan belirtisiydi. Bu nedenle, Mesih kavramının dinsel, geleneksel ya da siyasal anlamları arasında çelişki ya da çatışma yoktu. Öte yandan, Mesih'in gelmesi uzak bir geleceğe ait bir ideal değil, şimdiki zamanda gerçekleşebilecek, gerçekleşmesi gereken olaydı. Başka bir deyişle, burada sözkonusu olan umut değil, günün gerçeğiydi. Mesih'in dünya üzerinde belirmesinden önce meydana gelmesi gereken olaylar meydana gelmiş, son evrenin eşiğine gelinmişti.

1630-40 yılları arasında yaygınlık kazanan Luria'nın Kabala felsefesinin, Sabataycılık'ın doğmasında etkili olduğu açıktır. Sabetay Sevi'nin Yahudi dünyasına yöneltmiş olduğu çağrının, bu ulusun dağılmış olduğu her yerde -Polonya'dan Yemen'e kadar- yankılanmış olması, Lurianist felsefenin, düşünce altyapısının muhtaç olduğu son

firça darbelerini atmış olduğunu göstermektedir. Öte yandan Sabataycılık Amsterdam ya da Selanik gibi Yahudilerin nispeten özgür bir yaşam sürdürdükleri yerlerde çok destek görmüştür ki bu da, Luria'nın ortaya atmış olduğu mesihçiliğin siyasal yanlarının da anlaşılmış olduğunu göstermektedir.

Sabataycılık'ın lideri, gerçekten de, beklenmedik bir ortamdan çıkmıştır. Sabetay Sevi gibi bir kişi, antisemitizmin en şiddetli biçimlerinde tezahür ettiği Doğu Avrupa'da belireceğine Yahudilerin nispeten rahat bir yaşama sahip oldukları Türkiye'de yetişmiştir. Sabetay Sevi (1626-76) İzmir'de doğmuştur. Sevi'nin biyografisi, tarihte ulusların geleceği üzerinde rol oynamış Yahudi liderleri arasında en iyi araştırılmış olanıdır.

İzmir o sıralarda önemli bir ticaret merkeziydi. Seviler, ticaretle uğraşan, zengin bir aileydiler. Sabetay'ın yetenekleri daha küçük yaştayken görüldüğünden, "haham" olmak üzere, kentin meşhur teologu Jozef Eskapa'nın yanına verildi. Sevi kısa zamanda Talmud ve Kabala'da uzmanlaştı ve 15 yaşındayken okuldan ayrılıp kendi başına tahsil etmeye devam etti.

Sabetay Sevi ruhsal düzensizlikleri olan bir kişiydi. Uzun süre içine kapanır, insanlardan uzaklaşır, kendini okumaya ve öğrenmeye verir, sonra birden değişir, normale döner, daha sonra kişiliğinin diğer ucuna kayar, büyük bir coşku ve derin bir mutluluk havasına girerdi. Yakınları ve taraftarları Sevi'nin bu davranışını teolojik kavramlarla izah etmeye çalışırlardı. Buna göre, coşku dönemleri Tanrı'nın ona göründüğü aydınlık zamanlar, melankolik anlarsa Tanrı'nın yüzünü ondan gizlediği dönemlerdi.

Sabataycılık akımının en büyük araştırmacısı Gershom Şolem, Sevi'nin kişilik yapısını şöyle anlatır: "Şurası kuşku götürmez bir gerçektir ki Sabetay Sevi hasta bir adamdı... Çağdaşları ondan deli, çılgın, kaçık olarak söz etmişlerdir... Sevi'ye yakın çevrelerin anlattıklarına bakılırsa Sabetay, gerçekten de bazen paranoyaya kaçan manik-depresif psikoz denilen davranış bozukluğundan çekmiştir. Manik-depresif davranış ergenlik çağında belirir

ve bu davranışın özelliği olan patolojik olgular onbeş-yirmibeş yaşları arasında gelişir. Bu dönemde patolojik durumlar bazen düzenli aralıklarla, bazen de Sabetay'ın durumunda olduğu gibi beklenmedik zaman aralıklarıyla birbirini izler. Bu 'iniş çıkışların' şiddeti hastalığın ciddiyetine bağlıdır... Sabetay 20 yaşına yaklaşırken bu türden bir davranış bozukluğu göstermeye başladı."[59]

Kmielnitzki katliamı (1648) Sevi'nin kulağına geldiğinde, derin bir "trans" durumuna girdi ve Tanrı'nın adını sokaklarda ve sinagoglarda bağırmaya başladı. Mesih olduğuna belki o sıralarda inandı. İzmir'de Sevi'yi tanıyanlar önce buna tepki göstermediler ancak Sabetay bundan sonra dinin temel ilkelerini ihlal edici davranışlarda bulundu: "Manik coşku genç Sabetay'ı başdöndürücü sevinç zirvelerine çekip kendini Mesih sandığı anlarda bu durumuyla çelişkili bazı olgular da belirirdi. Haftanın altı günü ...bütün dünyevi şeylerden elini eteğini çeken genç haham, dinsel kuralları ihlal etmeye başlardı... (Bunlar iki türden davranışlardı:) dinin yasaklamadığı ancak oldukça garip, şaşırtıcı hatta anlamsız davranışlar ve... Tora'nın emirlerini hiçe sayan ve kendi öz haysiyetini düşürücü davranışlardı."[60]

Bunun üzerine İzmir Yahudi cemaati, 1650'lerin başında, Sabetay Sevi'yi kentten kovdu. Sevi İzmir'den çıktıktan sonra ülkenin çeşitli yerlerinde dolaşmaya başladı, İstanbul ve Kudüs'ü ziyaret etti ve zaman zaman, garip davranışları nedeniyle, yerel mercilerin takibatına uğradı.

Sevi'nin yaşamı, Gazzeli Natan'ın adını duyduktan sonra önemli bir değişiklik kaydetti. Kulağına gelen söylentilere göre, Gazze'de oturan Natan adında bir kişi, insanların ruhunu arındırıyor ve ona gelenleri mutluluğa kavuşturuyordu. Sevi Gazze'ye gitti ve Natan'la görüştü. Natan onu tedavi etmeye girişeceğine, Sevi'yi Mesih olduğuna ikna etti. Bunun üzerine 31 Mayıs 1665'te Sabetay Sevi, Mesih olduğunu ilan etti. Olay yıldırım hızıyla bü-

(59) Gershom Sholem, *Sabbatai Sevi. The Mystical Messiah*, Princeton University Press, 1979, s.128.

(60) Aynı kaynak, s.128.

tün Kuzey Afrika ve Avrupa'da duyuldu. Natan da Sevi'ye katılarak, dünyanın kurtuluşunun yakın olduğunu bildirdi.

Sabetay Sevi'nin Mesih olduğu iddiasıyla ortaya çıkması bütün Yahudi cemaatlerinde heyecan ve kaynaşmalara yol açtı. Sevi aynı yılın sonlarına doğru İzmir'e döndü. Bu arada, yolda Halep'ten geçerken ifade etmiş olduğu bazı kehanetlerin doğru çıkması üzerine, kitlelerin ona gösterdikleri güven kat kat arttı. Kurtuluş, Yahudi cemaatlerinin bilincinde bir umut olmaktan çıktı ve eşikte bekleyen bir gerçeğe dönüştü. Heyecan ve gerginliğin artmasına paralel olarak, Sabetay Sevi de bir ruh durumundan diğerine geçiyor, bazen, "trans" anlarında, Yahudiliğin en basit ilkelerini ihlal edici davranışlarda bulunuyor (Tanrı'nın adını anmak, kuralların yasak ettiği yemeklerden yemek gibi), onu izleyenleri de davranışlarını benimsemeye teşvik ediyordu.

Sevi İzmir'deyken İsrail'in mesihi olduğu artık dünyanın her yanında duyulmuş, taraftarlarıyla muhalifleri arasındaki cepheleşme iyiden iyiye belirginlik kazanmıştı. Artık Sevi'ye inananlar "maamin" (mü'min, Tanrı inancına sahip kişi), ona karşı koyanlar "kofer" (kâfir, Tanrı inancına sahip olmayan kişi) idiler.

Coşku ve gerginlik bir süre sonra olaylara yol açtı. 11 Aralık 1665'te Sabetay Sevi, taraftarlarını yanına katarak, muhaliflerinin toplanmış olduğu bir sinagoga saldırdı, burada birçok garip eylemlerde bulundu ve 15 Sivan 5426 (18 Haziran 1666) tarihinin Kurtuluş Günü olduğunu ilan etti. Bundan önce Gazzeli Natan'ın bir kehaneti üzerine, Sevi'nin İstanbul'a gideceği, burada "Büyük Türk"ü (Padişah) tahtından indireceği, yerine de onun geçeceği bildirilmişti.

Bu arada İzmir kadısı Sevi'yi birkaç kez huzuruna çağırmış ve davranışlarını izah etmesini istemişse de, Sevi her keresinde kadıyı yatıştırmayı başarmıştı. Öte yandan Sabetay Sevi'nin taraftarları, muhalif kesim üzerinde terör yaratmışlardı. Birçok muhalif zamanla, ya Sevi'nin cephesine geçmek ya da kenti terketmek seçenekleriyle karşı karşıya kalmışlardı (örneğin İzmir'in tanınmış

hahamlarından Salomon Algazi Manisa'ya kaçmış, evi Sevi'ciler tarafından yağma edilmişti).

Bundan sonra her şey Sabetay Sevi'nin lehine gelişti. İstanbul'un tanınmış Kabala uzmanlarından Avraham Yahni ve peşinden sürüklediği birçok kişi, İzmir'e gelip yeni akıma katıldılar. Ticari ve ekonomik faaliyet durdu, İzmirlilere dışarıdan gelenler kendilerini sevinç gösterilerine ve Natan'ın düzenlemekte olduğu "af dileme" törenlerine verdiler. Natan Sevi'nin nebiliğini yapıyor, Kurtuluş'un gerçekleşmesi için gerekli koşulları oluşturmak çabasıyla, halkın ne yapması gerektiği yolunda "bildiriler yayımlıyor", onlara yön vermeye çalışıyordu. Af dileme ve pişmanlık duygularını vurgulamak için uzun oruçlar tutuluyor, buna benzer çeşitli dinsel icraatlarda bulunuluyordu. Bu arada İstanbul, Bursa, Halep, İsrail, Mısır gibi yerlerden birçok taraftar İzmir'e geliyor, Sevi de en samimi taraftarlarına çeşitli unvanlar veriyordu.*

Sabetay Sevi Aralık 1665'te İzmir'den İstanbul'a doğru yola çıktı. Bu sıralarda mesihliğin gerektirdiği sorumluluğu tam olarak kavramış görünüyor, davranışlarını geniş ölçüde dengeliyordu. Ancak, havanın kötü olması nedeniyle gecikince, İstanbul Yahudi cemaatinde gerginlik arttı ve cepheler oluştu. Cemaatin bir bölümü Sevi'yi tutarken, bir bölümü şarlatan olduğunu savunmaya başladı.

Osmanlı devletinin en yetenekli yöneticilerinden olan Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, bu gelişmeler karşısında dikkate değer bir sükûnet gösterdi. İsyanlar o sıralarda nadir olaylardan değildi. Osmanlı yönetimi bu gibi başkaldırma eylemlerini bastırabiliyor, isyancıları süratle cezalandırabiliyordu. Başka bir deyişle, Bâb-ıâli, imparatorluk topraklarında asayişi temin etmede oldukça başarılıydı.

Sevi'yi getiren gemi 6 Şubat 1666'da Marmara denizinde durduruldu ve Sabetay kıyıya tutuklu olarak indirildi. Sadrazam olaya şahsen el koydu. Köprülü Fazıl Ahmet Paşa ılımlı tutumu ve gereksiz yere kan dökmemesiyle tanınmış, Osmanlı tarihinin en büyük devlet adamlarındandı. Kuşkusuz, hiçbir askeri hazırlık yapmadan

bütün bir imparatorluğu ele geçirmek gibi bir idealle hareket eden bir kişinin akli dengesinin yerinde olmadığını düşündü. Gerçekten de, Osmanlı mercilerini endişeye düşüren bir mesihin liderliğinde gelişebilecek herhangi bir isyan hareketi değildi: Venedik'in İstanbul'daki büyükelçisi Ballarino'nun 18 Mart 1666'da bakanlığa yazmış olduğu bir mektuba göre, İstanbullu Yahudiler, özellikle fakirler, "Mesih"in belirmesi üzerine varlarını yoklarını satmaya başlamışlar ve Mesih'in peşinde Kutsal Topraklar'a gitmeye hazırlanmışlardı. Türk mercilerini düşündüren, gerçekten de, normal yaşamın durması, ticari faaliyetin sekteye uğramasıydı. O zamanlar ticaret Yahudilerin elinde olduğundan, ülke ekonomisi ciddi bir bunalıma girebilirdi. Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, muhtemelen, bunları düşünerek olaya şahsen el koydu, Sevi'yi Divan önünde soğukkanlılık ve nezaketle dinledi ve sonunda idama gerek olmadığına karar vererek, sahte mesihi tutuklamakla yetindi.[61]

Sabetay Sevi küçük bir köşkte gözaltına alındı ve burada kaldığı sürece, istediği gibi davranmasına ve konuk kabul etmesine izin verildi. Daha sonra aynı koşullarda, devrin önemli mahkûmlarının bulunduğu Gelibolu'ya nakledildi.

Sevi'nin mahkûm edilmesi mesihî hareketi durdurmadı, tam aksine, Avrupa ve Ortadoğu'da binlerce kişi akıma katıldı. Yemen'de, İstanbul'da, Venedik'te Sabetay Sevi'ye ithafen şiirler yazıldı, adına dualar okundu. Taraftarlarla muhalifler arasındaki gerginlik de azalmadı ve onun mesihliğine inanmayanlar "kâfir" olarak bilinegeldiler. Sabataycılık Ağustos 1666'da doruk noktasına ulaştı. Herkes, yaklaşmakta olan Kurtuluş Günü'nde büyük mucizeler bekliyor, ona göre hazırlıklar yapıyordu. Ancak olaylar beklenmeyen bir yönde gelişti. Polonya'dan gelen ve mesih olduğunu iddia eden Lvov'lu Nehemya ha-Kohen Sevi ile görüştü. Bu karşılaşma sırasında Nehemya Sabetay Sevi'nin "Mesih" olmadığını ilan etti ve hemen orada, Sevi'nin odasında Müslüman olmak istediğini

(61) Aynı kaynak. s.448-449.

bildirdi. Bunun üzerine Nehemya haKohen Edirne'ye getirildi ve burada Müslüman oldu; bu arada Sabetay Sevi'yi bir isyan hazırlamakla suçladı. Bu itham karşısında Osmanlı mercileri Sevi'yi Edirne'ye getirdiler ve Padişah huzurunda yargıladılar. Yargılama sonunda Sabetay Sevi ya idam ya din değiştirme seçeneklerinden birinde karar kılması istendi. Sevi, mahkeme sırasında melankoli dönemlerinden birinde olduğundan, suçlamalara fazla tepki gösteremedi ve Aziz Ahmet Efendi adını alarak Müslüman oldu. Bundan sonra da sarayda küçük bir göreve atandı.

Dönmeler - Sabetay Sevi'nin Müslüman olması bütün Yahudi dünyasında şok tesiri yaptı. Taraftarları, onun bir sahtekâr olduğunu kabul etmektense, gizli bir görev nedeniyle din değiştirdiğine inandılar. Sevi hayattayken, Edirne'de toplanmış olan 200 kadar Yahudi ailesi, liderlerini izleyip Müslüman oldular (aralarında tanınmış din adamları ve Kabala üstadları da vardı). İslam'ı kabul etmeyen diğer "maaminim", liderlerini izleyip din değiştiren Yahudilerin ilahi bir emirle gizli görevlere bağlandıklarına inandılar.

Sevi'nin ölümünden (1676) sonra, ideolojisini izleyen ve din değiştirdikleri için "Dönme" tabir edilen tarikatın faaliyet merkezi Edirne'den Selanik'e geçti. Sabetay Sevi'nin son karısı ve Selanikli meşhur haham Jozef Filozof kızı Yoheved, burada, Yaakov "Kerido" lakabıyla bilinen erkek kardeşi Yaakov Filozof'un Sabetay Sevi'nin ruhuna sahip olduğunu ilan etti. Bu gelişmeler üzerine Dönme tarikatı bölündü ve bir bölümü Kerido'nun safına geçti. 17. yüzyılın sonlarına doğru, Türkiye'nin değişik kentlerinden birçok dönme Selanik'e yerleşti. Dönmeler dışa doğru gerçek Müslüman, kendi aralarında Sabataycı olarak yaşamaya devam ettiler. Hatta Yaakov Kerido, İslâm'a "sadakatini" göstermek için hacca bile gitti.

17. yüzyılın sonunda tarikat içinde anlaşmazlıklar belirdi ve iki alt-tarikat oluştu: İzmirliler ve Yaakovlar. Ertesi yüzyılın başında, Osman Baba adını alarak Müslüman olan Baruhia Ruso, Sevi'nin ruhunu taşıdığını ilan etti ve "Konyozos" ya da "Karakaşlar" adıyla anılan üçün-

cü bir alt-tarikat kurdu. Konyozoslar aşırı eylemci bir tutum takınarak, yeni bir dinsel ideoloji geliştirdiklerine inandılar. Görüşlerini Polonya, Almanya ve Avusturya Yahudi cemaatleri arasında da yaymaya çalışan Konyozoslar 1720-26 yılları arasında Avrupa kentlerinde büyük heyecan ve sarsıntılara yol açtılar.

Dönmeler kendilerine göre bir yaşam şekli benimseyerek, Selanik'te bir mahalleye yerleştiler ve özellikle derviş tarikatçileriyle iyi ilişkiler kurdular. Öte yandan, dışa doğru tam Müslüman görünen bu grubun kendi içinde Sabetaycı-Yahudi olarak kaldıkları anlaşıldığında, Müslüman çevre bu kişilere "Dönme" lakabını taktı (bu lakabın Yahudilikten Müslümanlığa geçtikleri için mi, yoksa gerçek Müslüman olmadıkları için mi takılmış olduğu açık değildir). Dönmeler zamanla İbraniceyi unuttular ve Ladino'yu kullanmaya başladılar 19. yüzyılın sonlarından itibaren de tarikatın konuşma dili Türkçe oldu.

Toplumsal yapı açısından bu üç alt-tarikat arasında bariz farklar vardı: İzmirliler grubu (İzmirim ya da İzmirlis) zengin tüccarlar, orta sınıf ve aydınlardan meydana geldiğinden bunlar "aristokrat" sınıfıydılar. İzmirlilere aynı zamanda "Kavayeros" ya da "Kapancılar" da denirdi. İzmirliler 19. yüzyılın sonundan itibaren Türk çevreye karışma ve özümlenme eğilimi göstermeye başladılar. Yaakovlar (Yaakoviyyim) daha çok alt-orta memur sınıfını içerir, çoğunluğu oluşturan Konyozo grubuysa küçük zanaatçı ve proletaryadan oluşurdu.

Dönmelerin hem Türk hem de İbrani adları vardı (dış ve iç kullanım için); bazıları Sefarad soyadlarını özellikle edebi eserlerinde kullanmışlardır. Dönmelerin kullandıkları dinsel metinler, kolayca saklanabilmesi için, küçük forma yazılır ya da basılırdı. Bu tarikattan kişiler siyasal faaliyete katılmışlar ve özellikle Jön Türkler hareketinde rol oynamışlardır (maliye bakanı Cavit Paşa gibi). Mustafa Kemal'in aynı kökenden olduğu iddiaları (Selanik'te doğduğu için) söylenti düzeyinde kalmış olduğu halde, Kemalist devrimler sırasında yeni yönetime muhalif Anadolulu aşırı dindar çevreler bu söylentiyi aleyhte propaganda amacıyla kullanmışlardır. Türkiye'nin Kurtuluş

Savaşı'nı izleyen nüfus hareketleri sırasında Selanik Dönmeleri'nin büyük bir bölümü İstanbul'a yerleşti.

Dönme tarikatı Sabetay Sevi'ye sadakatini ve onun Mesih olduğuna inancını korudu. Bunlar Tora'ya ve On Emir'e değişik, liberal ve mistik bir yorum kazandırdılar ve yeni bayramlar ihdas ettiler. (Dönmeler bayramlara, eş değiştokuşuna dayanan ve Yahudi ahlâkına aykırı cinsel faktörler de eklemişlerdir). Dönmelerin dinsel törenlerde kullanmış oldukları bazı İbranice metinler yayımlanmıştır.

17. Yüzyılda Selanik ve İzmir - Bu yüzyılda da Selanik'te veba salgınları ve yangın afetleri kaydedildi (1604-20) ve bu olaylar kent Yahudilerinin başka yerleşme merkezlerine göç etmelerine yol açtı. Doğal afetler, imparatorluğun duraklaması ve Yeniçeri isyanları iç ve dış ticareti önemli ölçüde etkiledi ve bu yüzyılda Selanik bir liman-kent olarak önemini kaybetmeye başladı. Buna karşılık kent, Yahudi kültür merkezi olarak edindiği statüyü korumaya devam etti ve bu dönemde Selanik okullarında, dinsel hukuk alanında meşhur olan önemli kişiler yetişti. Rabi Haim Sabetay (1555-1647) kentte hahambaşılık yaptı, cemaat işleriyle yakından ilgilendi, Yahudi hukuk sistemini geliştirdi. Rabi Sabetay'ın ünü Selanik'in sınırlarını da aştı; birçok Yahudi cemaati, hukuksal sorunlarında Rabi Sabetay'a danışmayı âdet edindiler ve bu şekilde bu alandaki otoritesini güçlendirdiler.

Rabi Haim Sabetay'ın ekolünden Perahya ve Konforte gibi tanınmış kişiler çıktı. Rabi David Konforte (1617/8-90) edebiyat tarihçisi olarak da ün yaptı. Konforte Selanik ve Kudüs'de Kabala ve İbrani dilbilgisi tahsil etti ve bir süre Kahire'de hahamlık yaptı. Başlıca eseri *Kore haDorot*, Talmud'un yazılmasını izleyen yüzyıllarda yaşamış olan İbrani edebiyatçılarının ve eserlerinin tarihidir. Yaklaşık 1000 yıllık bir dönemin İbrani edebiyatını inceleyen bu eser ilk kez 1746'da Venedik'te basıldı; *Kore haDorot* 1846 ve 1945 yıllarında yeniden yayımlandı ve son baskısı 1969 yılında yapıldı ki bu da, eserin tarihsel değeri hakkında bir fikir vermeye yeterlidir.

Rabi Hasday Perahya (1605-78) Haim Sabetay'ın ta-

lebelerindendi. Perahya, cemaatini güçlendirme yolunda çeşitli faaliyetlerde bulunmuş ve yüzyılın son çeyreğine doğru Selanik'te hahambaşı olmuştur.

Selanik Yahudi cemaati Osmanlı mercilerine, bu kentte oturmalarına karşılık yıllık bir vergi öderlerdi. Zaman zaman nakit para bulma konusunda güçlükler belirdiğinde, Osmanlı mercilerinin onayıyla vergi, Selanikli dokumacıların imal ettikleri kumaşların satılmasından elde edilen parayla ödenirdi. Selanik Yahudilerinden bir heyet her yıl İstanbul'a büyük miktarlarda kumaş getirirler, malı kent pazarlarında satarlar, elde edilen geliri devlete teslim ederlerdi.

Ne var ki, 1636 yılında, Rabi Yehuda Kovo'nun başkanlığında İstanbul'a gelen Yahudi heyetinin getirdiği kumaşlar Osmanlı memurları tarafından beğenilmeyince, trajik sonuçlara varan bir bunalım başgösterdi. Osmanlı memurları getirilen kumaşların gereken meblağı ödemeye yetmeyeceğine karar verdiler ve durumu Bâb-ıâli'ye aksettirdiler. Devletin başına zor bir dönemde gelen ve sert kararlarıyla tanınan IV. Murat olaya şahsen el koydu ve meseleyi tahkik etmeye lüzum bile görmeden Rabi Kovo'yu hemen idam ettirdi.

17. yüzyılda Selanik Yahudi cemaatini en fazla sarsan olay, pek tabii, Sabataycılık hareketidir. Sabetay Sevi İzmir'den uzaklaştırıldıktan sonra 1657'de Selanik'e geldi ve kent büyüklerinin yetişmiş olduğu Şalom sinagogunda birçok söylev verdi. Sevi'nin mesihçilik iddiaları karşısında cemaatte beliren kaynaşmanın nasıl sonuçlanabileceğini önceden gören kentin ruhanî liderleri, belli bir evrede araya girerek Sevi'yi buradan da uzaklaştırdılar. Selanik Sevi'nin din değiştirmesinden sonra "Dönme" tarikatının merkezlerinden biri oldu.

1680'de Selanik Yahudilerinin oluşturduğu 30 kadar değişik cemaat bir çatı altında toplandı ve cemaatın başına üç büyük hahamdan oluşan bir "triumvirlik" getirildi (ilk üçlü, Rabi Haim Sabetay, Avraam di Boton ve Rabi Eliya Kovo idi).

İzmir ise, İspanyalı göçmenlerin gelmelerinden sonra dahi uzun süre önemli bir gelişme göstermedi. Bu kent

ancak 17. yüzyıldan itibaren Akdeniz-Ege ticaretinde önemli bir liman olmaya başladı. Bu yüzyılda İzmir Yahudi cemaati Osmanlı imparatorluğunun en önemli Yahudi topluluklarından biri haline geldi ve Ege bölgesinde dağınık yaşayan birçok Yahudi grubu bu kente göç etmeye başladılar. Hatta Selanik ve İstanbul gibi büyük merkezlerinden Yahudi aileler İzmir'de oturmayı seçtiler.

İzmir Yahudi cemaatinin bu yüzyıldaki başlıca lideri, çıkarmış olduğu cemaat yasaları bugün bile geçerli olan Rabi Yosef Ben Şaul Eskapa'dır (1570-1622). Kastilya kökenli Selanikli bir aileden gelen Eskapa, Rabi Haim Sabetay ile birlikte çalışmış ve 1620'de İzmir'e yerleşmiştir. Bundan sonra Selanik'ten gelen Rabi Azarya Yeoşua Aşkenazi ile Eskapa arasında bir anlaşmazlık başgösterdiyse de,[62] Rabi Azarya'nın ölmesi üzerine Eskapa kent cemaatinin lideri olarak tanındı. Onun zamanında İzmir Yahudi cemaati idari açıdan da imparatorluğun önde gelen cemaatlerinden biri haline geldi. Rabi Eskapa vergi toplama ve diğer idari alanlarda güçlü yasalar çıkardı ve bu sayede adını bütün Osmanlı topraklarında duyurdu.[63]

17. yüzyıl İzmir'in en parlak dönemidir. Bu dönemde kentte ilk İbrani matbaası açılmış ve kentin yeşivalarında Rabi Aaron Lapapa, Rabi Salomon Algazi ve Rabi Haim Benveniste gibi din adamları yetişmiştir. Kentin nüfusu da çoğalmış ve Yahudi tüccar, sanayici ve özellikle tıp doktorlarının sayısı artmıştır. İzmirli Yahudi tüccarlar Balkanlar'dan Uzakdoğu'ya kadar birçok ülkeyle ticari ilişkiler kurmuşlar ve imparatorluk ekonomisine ciddi katkılarda bulunmuşlardır.

Sabetay Sevi olayı İzmir'de şiddetli sarsıntılara yolaçtı. Yüzyılın ortasında patlayan bu olay imparatorluğun ticari candamarlarından birini tıkayacak oldu. Gerçekten de Sevi'nin en coşkulu günlerinde İzmir'de her türlü eko-

(62) Avram Galante, *Histoire des Juifs d'Anatolie: Les Juifs d'Izmir*, (cilt 1), İstanbul 1937, s.50.

(63) Zamanın Selanikli hahamlarından Rabi Modigliano İzmir hakkında şunları söylemiştir: "Talimatnamelerin, erdemli, akıllı ve yetenekli ellerden adaletle düzenlendiği kutsal ve arı bir cemaat..." (*Encyclopaedia Judaica*, IX, "İzmir")

nomik-sosyal faaliyet durdu ve Yahudi cemaati derin bir kararsızlık hissi içinde gelişmelerin sonucunu beklemeye koyuldu. Sevi İzmir'den uzaklaştırıldıktan sonra cemaat yaşamı bir ölçüde normale döndü ve akım tamamen sona erdikten sonra ekonomi tam olarak işlemeye başladı.

17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Yaşamı - Görülüyor ki bu dönemde imparatorluğun değişik köşelerinden cemaatler değişik koşullar altında yaşamıştır. Selanik ve İstanbul genel duraklama havasına ayak uydurmaya çalışırken, İzmir bir "sanayi ve ticaret patlaması" yaşamıştır. Nitekim iki büyük merkezden birçok Yahudi ailesi, daha verimli bir yaşam aramak için İzmir'e göçetmişlerdir. Bu arada Bağdat Yahudi cemaati gergin bir dönem yaşamış, İran işgali altına girmiş ve kente Osmanlı idaresinin iadesinde faal bir rol oynamışlardır.[64]

Prof. Galante'nin yayımlamış olduğu bazı belgeler, bu dönemde Osmanlı imparatorluğunda Yahudi yaşamı hakkında zamanımıza ilginç bilgiler aktarmaktadır. Örneğin, 1694 yılında II. Ahmet'in çıkarmış olduğu bir ferman, Hacı İsa yani Hasköy'de bir yangından zarar gören üç sinagogun, İstanbul'un alınması sırasında Yahudilerin Osmanlılarla işbirliği yapmalarına karşılık Fatih'in çıkarmış olduğu bir fermana istinaden, imar edilmelerine izin vermiş olduğunu göstermektedir. Bundan da, iki buçuk asır önce Fatih Sultan Mehmet'in çıkarmış olduğu bir fermanın gücü ve Osmanlı idaresinin, Yahudilerin İstanbul'un alınmasında oynamış oldukları rolü unutmamış olduğu çıkmaktadır (Galante, *Byzance*, s.31, *Documents*, s.50).

Bir başka ilginç ferman, Yahudilerin esir satın alamayacaklarıyla ilgilidir. 1605 yılında I. Ahmet tarafından çıkarılan bir emirde "Kızılbaşlar, yabancı elçiler ve Yahudilerin" esir satın alamayacakları belirtilmekte (*Encore un Nouveau Recueil de Documents*, s.43) ve bu şekilde 1559'da Kanuni Sultan Süleyman'ın çıkarmış olduğu bir ferman (*Documents*, s.121) teyit edilmiş olmaktadır.* Bu-

(64) Osmanlıların kenti geri aldıkları 16 Tevet 5399 (1638) günü Bağdat Yahudileri tarafından "Yom Nes" (Mucize Günü) ilan edilmiştir.

rada sadece Yahudilerin esir satın alamayacakları sözkonusu olmamakla birlikte, Yahudilerin evlerine köle almalarının 16. yüzyılda, bu kölelerin zorla Yahudiliğe geçirilmiş oldukları iddiasıyla yasaklanmış olduğunu hatırlamak gerekir.

Bu dönemle ilgili olarak elimizde bulunan en ilginç belgelerden biri, IV. Mehmet'in (Avcı; 1648-87) bir Yahudi hammala "arkalık" takma izni(!) vermiş olduğunu gösteren belgedir. O zamanlar Yahudi hammallar ağır eşyaları çıplak sırtlarında taşırlardı; "arkalık" (semer) kullanmak "Müslüman hammalların" imtiyazıydı. Fransız seyyahı Thevenot'nun 1655'te Doğuya yapmış olduğu seyahatten sonra yazdığı anılara göre, IV.Mehmet, Edirne cıvarında avlanırken bir Yahudi hammaldan yardım görmüş ve bu yardıma karşılık, gayrimüslim hammallara yasak olan arkalığı takmasına izin vermiştir.*

Türkiye'de uzun seyahatler yapmış olan Hıristiyan misyoneri Michel Febvre (Febure), 1682 yılında yayımlanan anılarında Osmanlı imparatorluğunda yaşayan Yahudiler hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Febvre Türkiye'de iki tür Yahudi yaşadığını yazmıştır: Yerliler (Bizanslı Yahudiler) ve yabancılar (İberyalı göçmenler). Hıristiyan misyonere göre bu iki kesim arasında hem giyim hem de dinsel icraat bakımından farklar vardı. Bundan da anlaşılan, İberyalı göçmenlerin gelmesinden 200 yıl sonra iki cemaat arasında farkların korunmuş olduğudur*.[65]

6. 18. Yüzyıl - Avrupa Fransız İhtilâli'ne hazırlanırken, Türkiye Yahudiliğinin siyasal ve sosyal açıdan koyu bir karanlığa gömülmüş olduğunu görüyoruz. İspanya Yahudilerinin getirmiş oldukları kültürel servet adeta hiç işlenmeden "yenmiş" görünmektedir. Gerçekten de, 18. yüzyılın eşiğinde önemli bir eğitim krizi geçirmekte olan Türkiye Yahudi cemaatlerinin, dinsel icapları yerine getirecek kadar dahi İbranice bilmedikleri ortaya çıkmaktadır. İbranice, yerini İspanyolcanın klasik şekline dayanan Ladino'ya bırakmış ancak bu dilde ne bir eğitim sistemi

(65) *Théâtre de la Turquie*, Traduit de l'italien par son Auteur le sieur Michel Febvre A Paris, MDCLXXXII, s. 376-384.

ne de bir edebiyat geliştirecek ortam yaratılabilmişti. İleride incelenecek olan *Meam Loez* edebiyatı da bu ihtiyaçtan doğmuştur.

Sözünü ettiğimiz dönemde, bir önceki yüzyılın Yahudi liderlerine benzer güçlü kişiler yetişmemiş olduğundan, cemaat ile Bâb-ıâli arasında ilişkiler hemen hemen kesildi. Bazı Yahudilerin sarayla ilişkilerini korumuş oldukları sabit olmakla birlikte[66] cemaatin saray nezdindeki etki ve kredisi önemli ölçüde azaldı ve bu durum, Osmanlı yönetiminin bazı Yahudi aleyhtarı fermanları yeniden yürürlüğe koymasında yansıdı.

Örneğin, 1702'de Sadrazam Daltaban [Mustafa] Paşa Yahudilerin (ve Hıristiyanların) sarı ayakkabı ve kırmızı kalpak giymelerini yasakladı ve bu azınlıkların yalnız siyah renkte şapka ve ayakkabı giyebileceklerini tespit etti. III. Ahmet'in 1728'de çıkardığı bir fermana göre, İstanbul'da Yeni Cami yakınlarında Balıkpazarı çevresinde oturan Yahudilerin, evlerini boşaltıp başka bir mahalleye taşınmaları emredildi (ancak, emir kısmen uygulanabildi; Hammer, c. 14, s.181). III. Osman zamanında da, Yahudilerin 6 metreden yüksek ev inşa edemeyecekleri yolundaki eski bir ferman yeniden yürürlüğe kondu (Müslümanlar 8 metre). 1730'da III. Ahmet, kavukçulara bir emir göndererek, kavukları Yahudilerin giydikleri başlığa benzer şekilde dikmemeleri için uyardı ("İstanbul kavukçuları... Allah korusun, Yahudilerin giydiklerine benzeyen başlıklar dikiyorlarmış")*. Bu dönemde, anlaşıldığı kadarıyla, Osmanlı idaresinin Yahudilere karşı tutumunda, azınlık yaşamını düzenlemeye dönük idari tedbirlerin ötesinde bir sertlik belirdi. Hatta, Osmanlı tarihinde ilk kez, Müslüman merciler Yahudilere bir kan iftirası yönelttiler (genel olarak kan iftirası Hıristiyanlar tarafından başlatılırdı). 1715'te Sadrazam Damat İbrahim Paşa, üç Yahudiyi, bir Müslümanın (Kâhya bey) küçük oğlunu şekerleme verme yoluyla kandırarak evlerine çektikleri

(66) Voltaire, *Histoire de Charles XII, Roi de Suède* adlı eserinde, bir Yahudi kadının Valide Sultan'ın yakını olduğunu kaydeder, Livre V, s.264.

ve amaçlarının çocuğun kanını alıp "hamursuz" yapmak olduğu iddiasını -doğruluğunu araştırmadan- kabul etti ve bu üç Yahudiyi derhal idam ettirdi.[67]

Daniel de Fonseca - Bununla birlikte, Osmanlı sarayında Yahudilerin oynamış oldukları siyasal ve diplomatik rol tümden ortadan kalkmadı. Gerçekten de, Portekiz asıllı Daniel de Fonseca (1672- yaklaşık 1740) bir dönemde, özellikle Osmanlı-İsveç ilişkilerine karıştı.

Daniel de Fonseca, Portekiz'in Oporto kentinden, Enkizisyon baskısını yakından hissetmiş (büyükbabası yakalanarak idam edilmişti) bir konverso ailesindendi. Babası, auto-da-fé [ateşe atılmak] cezasına çarptırılmaktansa Portekiz'den kaçmayı tercih ettiğinde, Daniel kentte kalmış ve Hıristiyan olarak büyütüldüyse de, belli bir yaştan itibaren gizlice Yahudiliğe dönmüştür.

De Fonseca bir ihbar sonucu Enkizisyon'un takibatına uğrayınca Fransa'ya kaçtı, orada tıp okudu, 1702'de Türkiye'ye gelerek, burada kısa sürede doktor olarak büyük ün yaptı.

İsveç kralı XII. Charles 1709'da Rus ordularına Poltava'da yenildikten sonra Türkiye'ye kaçınca, Osmanlı devletini Ruslara karşı kendi yanına çekmek için giriştiği müzakerelerde, de Fonseca'nın aracılığından yararlandı. Gerçekten de, İstanbul'a birçok kez yolladığı temsilcisi Kont Poniatowski, o sıralarda III. Ahmet'in özel doktoru olan de Fonseca ve "bir Yahudi kadını ile ilişki kurdu. De Fonseca ile sözkonusu Yahudi kadın aracılığıyla Kont Poniatowski, Valide Sultan'a XII. Charles sorununu iletti ve Padişah'ın annesinin ilgisini çekmeyi başardı."[68]

Ne var ki de Fonseca ve "Yahudi kadının" Valide Sultan'ı ikna etmeleri, Osmanlı devletinin bu soruna ilişkin tutumunu değiştirmeye yetmedi. De Fonseca Osmanlı başkentinde, Avrupa devletlerinin çıkarlarını korumuş, Avus-

(67) Rozanes, *Togarma*, cilt V, s. 188. İbrahim Paşa bu şekilde Kanuni'nin bu konuda çıkarmış olduğu Fermanı (bkz. VI.4.7) açıkça ihlal etmiştir.

(68) Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, cilt XIII. s.212 (Paris MDCCCXXXXIX). Hammer bu bilgiyi Voltaire'den almıştır (bkz. not, 67).

turya'ya karşı Fransa'yı tutmuştur, Macar isyancılarla gizlice mektuplaşmıştır (Hammer, c.14, s.24). 1727'de İstanbul'daki Fransız elçisi öldüğünde, Fransız dışişleri bakanı Maurepas, de Fonseca'ya gizli bir mektup yazmıştır. Bunun üzerine de Fransa, Osmanlı başkentine, Büyükelçi olarak bir marki yollamıştır (Hammer, c.14, s.159).

De Fonseca Fransa'ya geçti, Paris'e yerleşti ve son yıllarını, orada yazar ve düşünürler arasında geçirdi. Kendisini şahsen tanıyan Voltaire, Fonseca'nın XII. Charles olayındaki rolünü yazarken, Portekizli doktordan "belki de ulusunun tek filozofu" olarak söz eder.[69]

Viyana Cemaati - 18. yüzyılın hemen başında, İspanya ve Portekiz kökenli bir grup Türkiye Yahudi cemaatinden ayrılarak Viyana'ya yerleşti. Burada yeni bir yaşam arayan bu küçük cemaatin başına, daha çok Diego de Aguilar konverso adıyla tanınan Moiz Lopez Pereyra getirildi.[70]

Osmanlı devletinin Avusturya ile yapmış olduğu Pasarofça (21 Temmuz 1718) ve Belgrad (18 Eylül 1739) anlaşmalarına göre, iki devletin vatandaşlarının diğer devletin topraklarında oturabilecekleri ve serbestçe ticaret yapabilecekleri tespit edilince, Viyana Türk-Sefarad cemaati rahat bir döneme girdi ve bu anlaşmaların himayesinde yaşamını sürdürdü. Hatta, sınırlayıcı ve antisemitik yasalar altında ezilen Avusturya Yahudileri Viyana'ya girmek için özel bir izin çıkarırlarken, Türk vatandaşı olmalarından dolayı himaye gören bu Yahudiler, Avusturya'da ve özellikle Viyana'da serbest yaşadılar. Bu durumda meydana gelen kayda değer ilginç olaylardan biri de, birçok Avusturya Yahudisinin, bu imtiyazlardan ya-

(69) Voltaire, *Histoire de Charles XII, Roi de Suède*, Dresde 1761, Livre V, s. 264.

(70) Portekiz asıllı Diego de Aguilar Viyana'ya Londra'dan gelmiş, burada tütün monopolünü başarıyla yönetmiş, Avusturya hükümetine büyük mali yardımlarda bulunmuş, hizmetlerine karşılık Baron unvanını almıştır. Sefarad Yahudileri Viyana'ya geldiklerinde aynı kökenden olan (bununla birlikte hiç Türkiye'de yaşamamış olan) Diego de Aguilar'ı kendi cemaatlerinin lideri seçmişlerdir.

rarlanmak ve Yahudi düşmanı baskı havasından kurtulmak için Türk vatandaşlığına geçmeleri olmuştur.[71]

Bununla birlikte Viyana'daki Türk-Sefarad cemaatinin yaşamı her zaman sorunsuz olmadı. Tarihe büyük bir Yahudi düşmanı olarak geçmiş olan imparatoriçe Marie Thérèse bu cemaati kovmak istedi. Bu gelişme üzerine cemaat lideri Diego de Aguilar, Temeşvar Yahudi cemaatinin başkanı Rabi Meir Amigo'yu gizlice İstanbul'a yollayarak padişahın yardımını istedi. Rabi Amigo İstanbul'da, Bab-ı Ali'de Sarrafbaşı olan Yuda Baruh aracılığıyla padişahla temas kurdu ve Türk makamlarını durumdan haberdar etti. Osmanlı padişahı[72] bunun üzerine Marie Thérèse'e özel bir temsilci yollayarak, ülkesinden kovacağı Yahudileri Osmanlı topraklarına kabul etmeye hazır olduğunu bildirdi. Bu jest karşısından Marie Therèse bir "yanlış anlama" olduğunu bildirerek padişah temsilcisinden özür diledi. Buna rağmen Viyana Sefarad cemaatinin başkanı Diego de Aguilar kaçmayı tercih ederek Londra'ya yerleşti.

Diğer Cemaatler ve Kültürel Uyanış - 18. yüzyılın genel duraklama ve gerileme havası imparatorluğun diğer cemaatlerine de yansıdı. Selanik'teki Yahudi kültür merkezi olağan faaliyetine devam etti ancak bu dönemde bu ekollerde ayrıntılarına inmeye değer gelişmeler olmadı. Sabetay Sevi'nin sebep olduğu sarsıntılardan sonra cemaat kendi içine çekildi; daha önce belirtildiği üzere, Dönmeler burada örgütlendiler ve kentin ayrı bir kesimine yerleştiler.

İzmir cemaati de bu yüzyılda, Sabetay Sevi fırtınasından sonra silkinme çabası içinde, kendine çekidüzen vermeye çalıştı. İsrail Ülkesi ve çevresinde de tarihsel açıdan kayda değer olaylar Yahudi cemaatinin dışında geçti. Bu dönemde Osmanlı makamları bazı ciddi isyan

(71) Avusturya Yahudileri Viyana'ya giriş izinlerini her yıl yenilemeliydiler.

(72) Franco bu noktayı anlatırken hangi Osmanlı hükümdarının sözkonusu olduğunu belirtmemektedir: Marie Thérèse zamanında (1740-80) Osmanlı tahtına dört padişah çıkmıştır(I. Mahmut, III. Osman, III. Mustafa, I. Abdülhamit)

eylemleriyle uğraştılar ve yüzyılın sonunda Napoléon'un Mısır'ı alıp birdenbire Kudüs ve Akkâ kapılarına dayanması karşısında zor anlar geçirdiler. Bununla birlikte, yüzyılın sonuna doğru yükselen Haim Farhi Akkâ ve Şam valilerine büyük hizmetlerde bulundu ve yerel Yahudi cemaatini himayesi altında tuttu. Farhi, Napoléon kuvvetlerine karşı verilen mücadelede faal bir rol oynadı (Farhi'nin kariyeri 19. yüzyılda incelenecekti).

Sabataycılık, zaten kültürel açıdan oldukça zayıflayan Yahudi cemaatlerini, kısa bir süre için de olsa hepten eylemsizliğe itti. Sabetay Sevi'nin, yaratmış olduğu mesihî sarhoşluğun doruğundayken birdenbire ortadan kaybolup sahneden çekilmesi, Yahudi kitleleri bir anda yönsüz, amaçsız, şaşkın ve derin bir hayal kırıklığı içinde bıraktı. Ancak, İsrail Oğullarının tarihinde sık sık görüldüğü üzere, Yahudilere özgü savunma mekanizması bu noktada da işledi: Kitleler kendi içlerine kapandılar ve varlıklarını korumak için pasif ve kültürel savunmaya geçtiler. Bunun sonucu, Yaakov Kuli'nin İstanbul'da başlattığı *Meam Loez* edebiyatı oldu. İbraniceyi ve okuma zevkini kaybeden Yahudi cemaatleri bu eserde kendilerini ve kültürlerini bir kez daha keşfetmeye başladılar ve Sürgün koşullarında yaşamlarını devam ettirmek için gerekli ruhani yakıtı kazandılar. *Meam Loez*'in ilk cildi 1732'de İstanbul'da yayımlandı; Kuli öldükten sonra başka yazarlar bu büyük eseri devam ettirdiler (*Meam Loez* "Kültür ve Medeniyet" bölümünde incelenecektir).

7. 19. Yüzyıl: Lobi Faaliyetleri, Tanzimat ve Aydınlanma - 18. yüzyılın durgunluğundan sonra, genel olarak İsrail özel olarak da Türkiyeli Yahudilerin tarihinde hareketli bir dönem başladı. Osmanlı imparatorluğunun gerilemesinden doğan gerginlik ve bilhassa Yeniçeri isyanları, bu ocağın lağvedilmesi ve gelişmeleri izleyen sarsıntılar Yahudi cemaatine geniş ölçüde yansımıştır. Bunların arkasından gelen Tanzimat fermanları yüzyılın ilk çeyreğinde patlayan bunalımların acısını biraz dindirmiş ancak genel gerileme atmosferine eklenen unsurlar Türkiye ve Ortadoğu Yahudilerine "fırtınalı yıllar" yaşatmıştır.

Bu unsurların başlıcası eylemci ve siyasal Siyonizm-'in doğmasıdır. Theodore Herzl'in başlatmış olduğu bu hareket İsrail Ülkesi'ni hedef ve amaç edindiğinden, bu ülkenin hakimi Osmanlı hanedanının başkentinde, 19. yüzyılın sonlarına doğru, yoğun bir diplomatik faaliyet yer almıştır. Bu arada Osmanlı devleti büyük savaşlara ve ittifaklara da girmiş, İstanbul'un önemi bu nedenlerden oldukça yükselmiş, buna paralel olarak Kutsal Yerler Meselesi uluslararası sorun boyutları kazanmıştır. Pek tabii, Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudi cemaatleri bütün bu gelişmeleri yakından izlemiş ve hissetmiştir.

Bunların dışında, özellikle İstanbul cemaati eğitimde Batılılaşmaya yönelmeye çalışırken, cemaatin tutucu ve ilerici kanatları arasındaki sert tartışmalara şahit olmuştur. Öte yandan 1840'ta Şam'da Kan İftirası patladığında, Montefiore ve Crémieux gibi Batılı Yahudi liderler İstanbul'u ziyaret etmişler ve cemaat liderleriyle ilişki kurmuşlardır.

IV. Mustafa ve II. Mahmut Dönemleri (1807-39) - Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu çok şiddetli bunalım yılları yaşadı ve Yeniçeri isyanları Bâb-ıâli'de tahtın el değiştirmesini etkileyecek kadar gelişti.

IV. Mustafa zamanında kayda değer olay, Fransa ile İngiltere'nin İstanbul sahnesinde kuvvet gösterisidir. 1807'de Napoléon İstanbul'a bir elçi yollayıp padişahı Rusya'ya karşı kendi tarafına çekmek istediğinde, İngiltere Ege sularında seyreden gemilerine Çanakkale Boğazını geçmelerini emretti; İngiliz gemileri 20 Şubat 1807'de İstanbul önünde belirdiler. Hükümet, bu durum karşısında, bütün İstanbul sakinlerini kentin savunma tesislerini güçlendirmeye çağırdı. Günün Cumartesi olmasına rağmen İstanbul Yahudi cemaati bu işte payına düşeni yapmakta geri kalmadı.[73]

Bu arada Yeniçeri kaynaşmalarında tırmanmalar meydana geldi. III. Selim (1789-1807) isyancı lideri Kabakçı Mustafa tarafından hapsedildi, yerine IV. Mustafa getirildi. Bu noktada Alemdar (ya da Bayraktar) Mustafa

(73) J.M. Jouanin - J.van Gaver, *Turquie*, Paris, MDCCCLIII, s.370.

Paşa araya girerek isyanı frenledi ve III. Selim'in katledilmesi üzere II. Mahmud'u tahta geçirdi.

Yeniçeri isyanları ve genel olarak bu askerlerin kent içinde davranışları Yahudi cemaatini çok etkilemiştir. Yeniçeriler maksatlı olarak Yahudi mahallelerine girerler, mahalle sakinlerinden kendileriyle arkadaş olmaya, birlikte içmeye zorlarlardı. En küçük bir mazerette Yeniçeriler Yahudi mahallelerine dolarlar, yangınlar çıkarırlardı. Gerçekten de, üç yüzyıl boyunca İstanbul'da meydana gelen büyük yangınlar hep Yahudi mahallelerinde, Yeniçeri ya da başka zararlı unsurların kundaklamalarıyla başlamıştır.

Yahudiler hemen her gün saldırıya uğradıklarından Yeniçerilerle "iyi geçinmek" zorundaydılar. Devlet olayları kontrol edemediğinden, can ve mal güvenliğini sağlamanın tek yolu bu askerlerle işbirliğine girmek, gerektiğinde, maddi ihtiyaçlarını karşılamaktı. Gerçekten de, Yeniçerilerin Ocak sarrafları (para işlerini yöneten kişiler) Yahudi idiler. Bunların en büyükleri, aynı zamanda cemaat liderleri durumunda olan Çelebi Behor Karmona, Yeşaya Aciman ve Yehezkel Gabay'dı. Bunlardan önce Deli Çelebon, sonra yukarıda sözleri edilen liderler Yeniçerilerle kurmuş oldukları zoraki ilişkiler nedeniyle hayatlarını kaybettiler.

Karmona, Aciman, Gabay: Yahudi-Ermeni Rekabeti - 19. yüzyılın ilk yarısında Yahudilerin Osmanlı imparatorluğu içindeki statüsünde çok büyük bir düşüş kaydedildi. Ticaret, sanayi, kültür ve siyaset alanlarında Türkiye Yahudi cemaatleri adeta felce uğradılar. Buna karşılık Ermeniler bu dönemde önemli ilerlemeler kaydettiler ve özellikle ticaret alanında ve Bâb-ıâli'de Yahudilerin yerlerine yerleşmeye başladılar. Bu rekabet ortamı, doğal olarak, büyük gerginliklere, gerginlikler de suçlamalara hatta kan dökülmesine kadar gitti.

Yahudi-Ermeni rekabeti 1820'lerde en yoğun dönemine girdi. Bu sıralarda sarayda Sarrafbaşı, Bağdat asıllı Yehezkel Gabay'dı (-1826). Gabay, Bağdat valisi Küçük Süleyman Paşa'nın isyanı sırasında Padişah'ın ajanlarına yardım etmiş ve İstanbul'a getirtilerek maliye kesi-

minde yüksek bir göreve atanmıştı. Saray nezdinde yüksek krediye sahip bir başka kişi de, Allahverdioğlu adında bir Ermeni idi.

O sıralarda, Yahudilerle Ermeniler arasındaki sürtüşme yoğunlaştığından, belli bir evrede, Yehezkel Gabay Allahverdioğlu'nu vatanına hıyanet etmekle suçladı. Olay Bâb-ıâli'de duyulduğunda, Allahverdioğlu ve iki kardeşi Gabay'ın ithamına istinaden idam edildi. Bundan sonra Gabay, Darphane müdürü olan Kazaz Artin'in de görevinden alınmasını ve Rodos'a sürdürülmesini sağladı.[74]

Sözkonusu yıllarda İstanbul cemaat lideri, Çelebi Behor Karmona idi. Çelebi Behor, şap ticaretinden zengin olduğundan Şapçıbaşı olarak da anılırdı. Yehezkel Gabay gibi Çelebi Behor da devletin maliyesini ve özellikle Yeniçeri Ocağı'nın para işlerini yönetirdi (kendisine Ocak sarrafı ya da Ocak Bezirgânı da denirdi). Çelebi Behor, Yeniçerileri Yahudilere karşı frenlemek için, Ocak ağalarına maaşlar üzerinden "avanslar" verir, ağalar da bu avansları askerlerine dağıtırdı. Bir iddiaya göre, Karmona bu kredilerden kazandığı faizi Yeniçeri ağalarıyla bölüşürdü.

Yahudi-Ermeni rekabetine rağmen, Karmona Kazaz Artin'in arkadaşıydı. Gabay'ın Kazaz'ı sürdürdüğünü öğrenince hemen araya girip hükümet çevrelerindeki dostlarıyla temasa geçti ve Kazaz'ın geri getirtilip görevine iade edilmesini sağladı.[75] Bu gelişme, İstanbul Yahudileri için büyük düşüşün başlangıcı oldu: O sıralarda İsrail'de, Akkâ kentinde Haim Farhi, vali Abdullah Paşa tarafından haksız yere ve keyfî bir kararla idam edilince, kardeşleri Çelebi Karmona'dan yardım istediler. Karmona Padişaha haber vermeden, Abdullah Paşa'ya karşı Şeyhülislamdan fetva aldı ve valinin idam edilmesini sağla-

(74) Rozanes'e göre Gabay Allahverdioğlu'nu Yunanlı isyancılarla ilişki kurmakla, Artin Kazazda, sorumlusu olduğu darphanede kullanılan altınla ilgili bir yolsuzlukla suçladı (cilt VI. s.67).

(75) Rivayete göre, babası Eliya, oğlunu bu hareketi için azarlamış ve şöyle demiştir: "Bu adamlar nankördür. Artin'in bu iyiliğine kötülükle cevap vermeyeceğini ne biliyorsun?" (*Togarma*, cilt VI. s.67 - Rozanes bu bilgiyi bir görgü şahidinden dolaylı olarak aldığını kaydeder).

dı. Olay Bâb-ıâli'de duyulunca Sultan Mahmut büyük bir öfkeye kapıldı ve Çelebi Behor'u sertçe azarladı.

Bu olay, Kazaz Artin'in beklediği andı: Kazaz Karmona'nın yaptığı iyiliği düşünmeden Padişahın huzuruna çıktı ve Rozanes'e göre, aralarında şöyle bir konuşma geçti: "Padişah efendimiz, İmparatorluğun yönetimini, gücü ve yetkileri sınır tanımayan başka bir kişiyle paylaştığını biliyor mu?" Padişah sorar: "Kim bu cüretli ve arsız kişi?" Kazaz cevap verir: "Bu kişi Şapçıbaşıdır." Padişah öfkeyle bağırdı: "Öyleyse, ölmelidir!"[76]

Bir Cuma akşamı, Karmona ailesi "şabat" sofrasına otururken, Padişah'ın cellatları Çelebi Behor'un evine gelip, Yahudi maliyeciyi ailesinin gözleri önünde idam ettiler ve cesedini evinin kapısında bıraktılar (1826). Olay bütün Yahudi cemaati için büyük bir darbe oldu ve cemaat yıllarca Karmona'nın yasını tuttu.

Karmona hem Kazaz'ın ithamları sonucu hem de, aynı yıl lağvedilen Yeniçeri Ocağının para işlerine baktığı, Yeniçerileri de desteklediği için idam edildi. Aynı yıl, Yehezkel Gabay da Kazaz'ın çabasıyla sürülmüş olduğu Antalya'da idam edildi (çok zengin olan Gabay, Kazaz'ın ithamlarına istinaden, servetini yasadışı yollardan edinmiş olmakla suçlandı ve Antalya'ya sürüldü; zaten Yeniçeri Ocağının lağvı sırasında, o da, bu birliklere para yardımında bulunduğu iddiasıyla "kara listeye" alınmıştı).

Karmona'dan (anlaşıldığı kadarıyla) kısa bir süre önce idam edilen Yeşaya Aciman da maliyede yüksek memurdu. Yeşaya Aciman, 17. yüzyılda Osmanlı devletine hizmette bulunmuş meşhur ailedendi. Dedesi Yeşaya Aciman 1730'dan 1773'e üç padişaha hizmet etmiş ancak iftiralara kurban giderek idam edilmişti (kardeşi Eliya da 1807'de bir Yeniçeri tarafından öldürülmüştü).

Torun Yeşaya Aciman da ailenin geleneğini sürdürdü ve Ocak sarrafı oldu. Yeniçeri Ocağının lağvı sırasında o da Gabay ve Karmona gibi itham ve idam edildi.

Görüldüğü üzere 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde İstanbul ve Türkiye Yahudi cemaatleri, Bâb-ıâli'yle doğrudan

(76) Rozanes, *Togarma*, cilt VI. s.69.

doğruya ilişkileri olan liderlerini bir anda kaybettiler. Bu gelişmeler kısmen Ermeni entrikalarından dolayı meydana geldi ve iki cemaat arasındaki çatışmanın bu evresinde, Ermeni lobisi Yahudi lobisine karşı çok önemli bir "zafer" kazandı. Gerçekten de 1826'dan sonra Türkiye Yahudi cemaatleri iyiden iyiye gözden düştüler, ticari ve siyasi mevkilerini Ermeniler lehinde kaybettiler.

Bununla birlikte, II. Mahmut devrinde meydana gelen bu olayların, Yeniçeri isyanı ve Ocağın lağvı ile sonuçlanan tırmanmanın etkisinde trajik boyutlar kazanmış olduğu düşünülebilir zira, II. Mahmut temelde liberal ve açık fikirli bir insandı. II. Mahmut Tanzimat'tan önce azınlıkların Müslümanlarla eşit haklara sahip olmaları gerektiğini düşünmüş, özellikle Yahudilerin layık oldukları toplumsal statüye yükseltilmeleri gerektiği fikrini savunmuştur.[77]

Tanzimat: Kamondo Dönemi - 1839 Osmanlı İmparatorluğu ve bu topraklarda yaşayan azınlıklar yeni bir döneme girdiler: Bu tarihte ilan edilen Gülhane Hatt-ı Şerifi ile Tanzimat devri (Tanzimat-ı Hayriye) başlamış oldu. Hatt-ı Şerif'e göre azınlıklara Müslüman vatandaşlarınkine eşit haklar tanındı; Yahudilerin mahkeme önünde şahitlik yapabilecekleri tespit edildi, mal ve can güvenliği sağlandı, keyfi tutuklama, idam ve mala el koymalara son verildi. Gülhane Hatt-ı Şerif'i Topkapı Sarayı'nda devlet ve azınlık ileri gelenleri önünde okundu ve törene Hahambaşı Moşe Fresko, Yahudi cemaat liderleri, bankacılar ve tüccarlar da davet edildi. I. Abdülmecit, azınlıkların ödediği ve II. Mahmut'un yükselttiği Harac vergisini indirdi. Bundan sonra Harac'ın cemaat liderleri tarafından toplanması ve -Yahudilerde- verginin Hahambaşı tarafından hazineye transfer edilmesi kabul edildi.

1839'da yayımlanan Ferman 1859'da teyit edildi (Gülhane Hatt-ı Hümayunu). Bu fermanda azınlıklara ta-

(77) "Tarihin, benim zamanımda, Yahudilerin Boğaz'da dört çift kürekli kayıklarda geçmiş olduklarını kaydetmesini istiyorum" (azınlıklar üç çift kürekli kayıklardan büyük araçlarla dolaşamazlardı). Bu not, Galante tarafından Fransız diplomatının anılarından nakledilmiştir.

nınan haklar bir kez daha tekrarlandı ve bu arada hem harac kaldırıldı hem de azınlıkların orduya ve devlet memurluklarına alınacakları ilan edildi.

Yeniçerilerle ilişkileri nedeniyle görevlerinden ve hayatlarından olan Karmona, Gabay ve Aciman gibi liderlerin ortadan kalkması üzerine, İstanbul ve genel olarak Türkiye Yahudi cemaatleri 1826'da lidersiz kalmışlardı. Bu durum birkaç yıl devam etti ve 1830'ların başından itibaren, Avraham de Kamondo cemaatin başına geçerek yönetim işlerini eline aldı.

Avraham de Kamondo (1785-1873) zengin bir bankacı ve önemli bir maliye danışmanıydı. Hayırseverliği ve büyük servetinden dolayı "Doğu'nun Rothschild'i", "Bankacıların Kralı" gibi lakaplarla anılırdı. Kamondo İtalya ve Avusturya krallıklarının mali danışmanlığını da yapmış ve hizmetlerinden dolayı İtalya kralından önce şövalye sonra da kont payelerini almıştır. İstanbul'da kardeşiyle birlikte kurduğu ve 1877'ye kadar ayakta kalan banka, Kırım Savaşı sırasında Osmanlı devletinin savunma ihtiyaçlarını finanse etmiştir. Kamondo Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasında çok aşırı düzeylere erişen ve Yahudi liderlerin idamıyla doruk noktasına erişen Ermeni lobisinin faaliyetlerine karşı durmuş ve cemaatini bu çok nazik dönemde ayakta tutmaya çalışmıştır.

Kamondolar Avrupa'da kolları bulunan Portekiz kökenli bir aileydi. İngiltere başbakanı Binyamin Disraeli bu ailenin İngiltere kolundandı. Ailenin İstanbul kolu Avrupa çapında üne sahipti. Yahudi liderler İstanbul'a geldiklerinde Kamondo tarafından karşılanır ve misafir edilirlerdi. Herzl öncesi Siyonistlerden Moşe Montefiori, 1840'ta Şam'da patlayan kan iftirasına karşı Padişah'tan yardım istemek üzere İstanbul'a geldiğinde Kamondo'nun hazırlattığı bir eve yerleştirilmiştir.

Kamondo-Akriş Olayı - Avraham de Kamondo Avrupa'yla sürekli temasta olduğundan, Fransız İhtilâli'nden sonra kıt'ada meydana gelen değişiklikleri ve kültürel aydınlanma sürecini izlemekteydi. Bu gelişmeleri İstanbul'a da getirmek ve yüz yıldan beri derin bir cehalet karanlığına düşen cemaatini ayağa kaldırmak istedi. Tanzimat

reformlarından da güç alan Kamondo burada Türkçe dışında Fransızca, İbranice ve Talmud'un okutulduğu Peri Paşa'daki Yahudi okulunu destekledi. Kamondo bu okulu Batı anlamında bir eğitim merkezi haline getirmek için çaba harcadı ve bu çalışmasında İstanbul'un aydın ve Yahudi çevrelerinden destek gördü.

Kamondo bu faaliyetlerini sürdürürken, 1862 yılının sonlarına doğru, cemaatin fanatik dindar kesimlerinden saldırılara uğramaya başladı. Tutucu cepheden Haham İzak Akriş ve Salomon Kimhi (Kamhi) cemaatin fakir alttabakaları önünde verdikleri söylevlerde Kamondo'un bu okulda Hıristiyan propagandası yaptırdığını ve Yahudi çocuklarını "din ve iman" yolundan ayırdığını iddia ettiler. Akriş, Kamondo'nun "herem" yani aforozu gerektiren bir suç işlemekte olduğunu söyleyerek fakir halkı galeyana getirdi; Akriş'in aforoz tehdidi karşısında aileler çocuklarını okuldan çekmeye başladılar. Bundan sonra Akriş, Kont'a şahsen giderek kendisine Yahudi ulusundan aforoz edildiğini bildirdi. Kamondo bunun üzerine resmî merciler nezdinde harekete geçip Akriş'i tutuklayıp hapsettirdi; Akriş Eyüp'te İplikhane Hapisanesi'ne kapatıldı. Fanatik çevreler Akriş gibi "kutsal bir kişinin" hapisanede adi mahkûmlarla birarada tutulduğunu ve onlarla çalıştırıldığını kitlelere duyurdular. Olayı izleyen Cuma günü, Sultan Abdülaziz Eyüp Camii'ne doğru gelirken, binlerce Yahudi Hasköy-Sütlüce arasında Padişah'ın geçeceği yolda toplandı. Sultan Abdülaziz bunu önce bir isyan sandı. Yahudilerden temsilciler yanına yaklaşıp Akriş'i serbest bırakması için kendisinden ricada bulundular. Bu durum karşısında iyiden iyiye şaşıran Padişah, Akriş'in derhal serbest bırakılmasını emretti. Bundan sonra cemaat Kamondo'ya karşı aforoz kararını iptal etti. Kont de Kamondo 1870'te Paris'e göç etti ve orada öldü. Cenazesi daha sonra İstanbul'a getirtilip Hasköy Mezarlığına gömüldü.[78]

(78) İstanbul Çevre Yolu yapılırken Hasköy mezarlığı yıkılmakla birlikte, Kamondo'nun kabri anıt olarak bırakıldı. Bu konuda bkz.: "El Estado de los Semeterios Djudios en Estambol" *Aki Yerushalayim* dergisi. no.9 (Avril 1980)

Akriş serbest bırakıldıktan sonra, hahambaşı Yaakov Avigdor'u görevinden attırmak için Sadrazam Fuad Paşa'ya başvurdu. Akriş'in bütün cemaatin fikrini temsil etmediğini bilen Sadrazam, üç büyük cemaatin başhahamlarından oluşan bir konsey topladı (İzmir'den Palaçi, Edirne'den Yakir Geron, Serez'den Menahem Kohen). Konsey Kamondo-Akriş çatışmasını ve Kamondo ve Hezkiyau Karmona'ya yöneltilen saldırıları kınadı ve hahambaşı Avigdor'un görevine devam etmeye layık olduğuna karar verdi.

Şam ve Rodos İftiraları - 1840 yılında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğu'daki başlıca merkezlerinden Şam kentinde, bütün dünyada yankılar uyandıran bir kan iftirası patladı. O sıralarda Suriye-İsrail bölgesinin kazanmakta olduğu stratejik önem ve Batılı güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yürüttükleri "hasta adam" kampanyasının çizgisinde olay, olağan boyutlarının çok ötesine sıçradı ve büyük devletler bunu, bölgede hâkimiyet yaratmak için fırsat saydılar (Suriye o sırada geçici olarak Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın kontrolündeydi).

Kan iftirası kentte bir papazın, karanlık işlere karıştığı için muhtemelen rakipleri tarafından öldürülmesiyle başladı. Hıristiyanlar Yahudileri, papazı öldürüp kanıyla ayin yapmakla suçladılar. Suriyeli Katolik Hıristiyanlar Fransa'nın himayesinde bulunduklarından, olaya Fransız konsolosu el koydu. Hıristiyanların başlatmış oldukları bu harekete, belki de kişisel çıkarlardan dolayı, ve Kanuni'nin çıkarmış olduğu fermanın birkaç kez teyit edilmiş olmasına rağmen, Şam valisi Şerif Paşa da katıldı. Konsolosun telkiniyle Vali, Salomon Negrin adında bir Yahudiyi tutuklattırdı. Negrin, Ortaçağ'dan kalma geleneğe göre "suçunu ifşa edene dek" işkence edildi ve işkence sırasında yedi Yahudinin de adını "ifşa etti". Bunlar da yakalanıp işkence edildi; ikisi işkence sırasıda öldü, biri ise, cinayetle suçlanmasına rağmen, Müslümanlığı kabul ederek, canını kurtardı. Bundan sonra olay iyiden iyiye sarpa sardı: yerel Müslüman mercileri Yahudilerin, "öldürmüş oldukları papazın kanını nereye sakladıklarını öğ-

renmek için" altmışüç Yahudi çocuğunu kaçırıp ailelerine baskı ve şantaj yaptılar.

19. yüzyılın ortasında, bilim, sanayi ve felsefenin dev adımlar attığı aydınlık ortamda meydana gelen bu olaylar bütün Yahudi dünyasında derin bir şaşkınlık uyandırdı. Avrupa'da çoğunluk uluslara karışıp özümlenmek isteyen, kendilerini aydın uygarlığın parçası saymaya çalışan, antisemitizmin eskilere gömülmüş olduğunu sanan Yahudiler, Şam'da dış görünüşleri parçalayıp tekrar tarih sahnesine çıkan bu karanlık iftira karşısında ayağa kalktılar. Bu arada, Fransa'nın, Suriye'de Mehmet Ali Paşa'nın hâkimiyetini desteklemesine karşı, İngiltere ve Avusturya bölgenin Osmanlılara iadesini istediklerinden, meseleye bu iki devletin temsilcileri de karıştılar. Kan iftirası belli bir noktada bir yandan Fransa, diğer yandan Avusturya, İngiltere ve daha sonra Amerika Birleşik Devletleri arasında bir rekabet ve güç gösterisine dönüştü. Ne var ki, işkenceler ve olaya adları karıştırılan Yahudilere karşı alınan tedbirler durmadı. Mısır'daki Avusturya konsolosu, bunun üzerine, Kavalalı'ya başvurarak işkencelerin durdurulmasını talep etti. Mısır valisi olaya şahsen el koydu ve 25 Nisan 1840'ta Yahudilere uygulanan vahşet metodları frenlendi. Bu arada Rothschildler aracılığıyla Avusturya başbakanı Metternich Mısır'daki konsolosun olayla ilgilenmesine rağmen izin verdi ve Avrupa çapındaki bu diplomatik faaliyet sonucu, Mayıs ayında Şam Yahudilerinin Hıristiyan ve Müslüman çapulculara karşı himayeleri temin edildi.

Avrupalı özümlenmiş Yahudiler ilk şaşkınlık darbesini geçiştirdikten sonra, Mısır'a bir heyet yolladılar. Montefiore ve Crémieux gibi büyük isimlerin katıldığı heyet, hapiste kalan Yahudileri kurtardı ve daha sonra İstanbul'a geçerek, Osmanlı padişahı I. Abdülmecit'le birkaç görüşme yaptılar ve kan iftiralarına karşı yeni bir ferman aldılar.*

Bununla birlikte Şam iftirası, yerli Katoliklerce uzun yıllar Yahudilerin aleyhinde kullanıldı. Hıristiyanlar kente gelen turistlere, bir azizin Yahudiler tarafından nasıl katledildiğini ve yakalanan suçluların yurt dışındaki

dindaşları tarafından nasıl kurtarılmış olduklarını yıllarca anlattılar.

Şam'da patlayan bu olayların etkisiyle aynı yıl Rodos'ta da bir kan iftirası olayı meydana geldi. İzmir'den sünger almak için Rodos'a gelen Eliya Kalomiti adındaki Yahudiyi rakip gören yerli tüccarlar, karışıklık yaratmak için ortaya bir kan iftirası attılar ve hedef olarak da, yarı deli bir hammal olan Elyakim de Leon Stamboli'yi seçtiler. Elyakim, Hıristiyanlar tarafından para vaadleriyle aldatılarak, bir çocuğu kaçırıp kentin ileri gelen Yahudilerinden birine teslim ettiğini ifşa etti. Bunun üzerine genel merciler birçok Yahudiyi tutukladılar ve işkence ettiler. Ada valisi Yusuf Paşa'nın emriyle Yahudi mahalleleri aramalara hedef oldu. Olay dış dünyaya, İzmir'e kaçmayı başaran bir Yahudi tarafından duyuruldu ve bir süre sonra Bâb-ıâli'ye aksettirildi. Bunun üzerine, İstanbul'dan gelen bir emirle Yusuf Paşa görevden alındı. Rodos iftirası da, daha sonra Montefiore ve Crémieux tarafından elde edilen fermanda, Padişah tarafından kınandı.[79]

19. Yüzyılda İsrail Ülkesi: Hayim Farhi - 1800-40 yılları arasında, Osmanlı devletinin bunalımlı gidişatına paralel olarak, belirtildiği üzere, İsrail Ülkesi de gerilemiştir. 1832-40 Mısır dönemi kısa bir geçiş devresi olmaktan ileri gidememiş, buna karşılık Kutsal Yerler Meselesi Avrupalı güçlerin siyasetinde önemli bir bileşke haline geldikten sonra, İsrail ülkesi -ister istemez ve her şeye rağmen- kendisini dünya çapında olayların merkezinde bulmuştur. Bununla birlikte, yerel halkın bu değişen durum içindeki rolü önemli olmamıştır.

Bu yüzyılda adı İsrail tarihine karışan Hayim Farhi, Osmanlı yönetiminde yüksek düzeyde görevlerde bulunmuştur. Hayim Farhi, Şam'da iki yüz yıl sarraflık yapmış bir ailedendir. Cezzar Ahmed Paşa'nın yanında sarraf olarak çalışmış, uzun yıllar Paşa'nın mali danışmanlığını yapmıştır.

Farhi yirmi yıl süreyle İsrail'deki Yahudi cemaatinin lideri olarak kaldı ve yalnız kendi cemaatine değil, ülke-

(79) *Essai*, s. 158-159

deki Hıristiyan ve Müslüman topluluklara da önemli yardımlar yaptı. İsrail'i ele geçirmeye çalıştığı sıralarda Napoléon, Yahudileri kendi tarafına çekmek ve Osmanlı cephesini zayıflatmak amacıyla Farhi ile temasa geçmiş ve cemaat liderine türlü vaadlerde bulunmuştur. Hayim Farhi bütün önerileri tereddütsüz geri çevirmiş ve Akkâ'nın savunmasını düzenlerken [Cezzar] Ahmet Paşa'ya yardım etmiştir.

Cezzar Ahmet Paşa, yüzyılın başında, 1790'dan beri yardımlarından yararlandığı Hayim Farhi'ye artık ihtiyacı olmadığına karar vererek, Yahudi danışmanı görevden aldı ve "sudan nedenlerden" hapsettirdi. Gaddarlığıyla tanınan Cezzar Ahmet Paşa, Farhi'yi hapiste işkence ettirmeye kadar gitti, bir gözünü oydurdu ve burnunu kesti. Cezzar Ahmet Paşa 1804'te ölünce, Bâb-ıâli'nin gözünde statüsünü korumaya devam eden Farhi hapisten çıkarıldı. Bundan sonra Hayim Farhi İstanbul nezdinde harekete geçerek Süleyman Paşa'yı vali seçtirdi. Bu valinin ölümünden sonra Hayim Farhi, babasının genç yaştayken ölmesi üzerine yanında büyüttüğü ve önemli görevlere getirdiği Abdullah Paşa'yı vali seçtirdi. Abdullah Paşa göreve geldikten bir süre sonra, bir Yahudi'nin himayesinde olmayı gururuna yediremeyerek, Farhi'den kurtulmaya karar verdi. Farhi'nin Abdullah Paşa'ya oğlu gibi davranması ve onu azarlamaktan sakınmaması, yaşlı Yahudi'nin sonunu yaklaştırdı. Nitekim Abdullah Paşa bir gün, Farhi'yi evinde cellatlara boğdurttu (1820).

Herzl-II. Abdülhamit Görüşmeleri ve İsrail Ülkesi'ne Göçler - Theodore Herzl 1. Siyonist Kongresi'nden sonra, İsrail Ülkesi'nde bir Yahudi devleti kurmak ya da Osmanlı himayesinde Yahudiler için bir "yurt" ihdas etmek için birçok devlet liderleriyle görüştü ve bu arada İstanbul'a gelip, II. Abdülhamit'le temas kurdu.

Herzl'in İstanbul'u ilk ziyareti Ekim 1898'e ve Alman imparatoru II. Wilhelm'in, İstanbul'da II. Abdülhamit'in misafiri olarak bulunduğu günlere rastlar. Herzl II. Wilhelm'i, Yıldız Sarayındaki konuk dairesinde ziyaret etti ve kendisinden Siyonist davayı II. Abdülhamit'e anlatmasını rica etti. Anlaşıldığı kadarıyla Wilhelm meseleyi Os-

manlı hükümdarıyla görüşmedi. Siyonist lider bundan sonra, 1901'de yeniden İstanbul'a geldi ve 17 Mayıs'ta Padişah tarafından kabul edildi. Bu görüşmede -gene anlaşıldığı kadarıyla- siyasal konular açılmadı ve görüşme sonunda II. Abdülhamit Herzl'e "mecidiye" unvanını verdi ve pırlantalı bir kravat iğnesi hediye etti. Siyonist lider Şubat 1902'de İstanbul'a yeniden geldiyse de somut sonuçlar alamadı.

Herzl İstanbul'a Temmuz 1902'de bir kez daha geldi ve Hahambaşılık aracılığıyla II. Abdülhamit'le görüşmeyi başardı.* Bu görüşmede Herzl Osmanlı hükümdarından İsrail Ülkesi'ni Yahudi göçüne açmasını ve ülkede, Girit'te olduğu gibi, özerk bir idare kurulmasına izin vermesini rica etti. Padişah teklifi diplomatik bir dille (Galante'nin deyimiyle "en un oui négatif" - olumsuz bir dille) ve nezaketle reddetti. Bununla birlikte, Galante'ye göre, dünya basını II. Abdülhamit'in Herzl'e bazı vaadlerde bulunduğu yolunda haberler yayımladı.

Herzl'in İstanbul ziyaretleri yerel cemaati etkilemiş, hatta II. Abdülhamit son ziyarete Hahambaşılıktan Moşe Levi'nin de karışmış olmasını sert bir tepkiyle karşılamıştır. Galante'ye göre II. Abdülhamit Moşe Levi'yi saraya davet etmiş, bütün bir gün beklettikten sonra huzuruna kabul etmiş ve bu görüşmede Levi'yi çok sert şekilde azarlamıştır. Levi Padişah'ın ayaklarına kapanarak Herzl'in amaçlarını bilmediğini söylemiş ve ancak bu şekilde Hükümdar'ı yatıştırmıştır.

* * *

19. yüzyılda Avrupa'da gelişen Siyonizm akımı anavatana göçü geniş ölçüde teşvik etti ve ülkedeki Yahudi nüfusu, özellikle 1880'lerden itibaren, daha hızlı şekilde artmaya başladı. Göçü körükleyen bir başka unsur da, Odesa-Yafa deniz hattına buharlı gemilerin girmesi oldu. Bundan önce Hasidizm akımı da ülkeye önemli miktarlarda göçmen getirdi. 1810-12 yılları arasında Osmanlıların imar etmiş oldukları Yafa kenti, 1830'lardan itibaren Yahudi göçmenlerin rağbet ettikleri bir yerleşme merkezine dönüştü.

Ruhani liderlik rekabeti Kudüs ile Safed arasında devam ederken, 1837'de Safed'de meydana gelen büyük bir zelzele sonucu, Kudüs ön plana geçti (açıklamakta yarar var: Burada sözkonusu olan ruhani faaliyet, geçen yüzyıllardaki gibi geniş, görkemli ve verimli değildi). 1831'de Safed'de kurulan ilk İbrani Matbaası da Kudüs'e taşındı.

1839'da ilan edilen ve azınlıklara eşitlik vaadeden Gülhane Hatt-ı Şerif'i İsrail'deki Yahudi toplumunun durumunda önemli düzelmeler sağladı. Öte yandan, Ortadoğu'daki etki alanlarını genişletmeye çalışan Batılı devletler de Yahudilere ilgi göstermeye başladılar.

Bu yüzyılda İsrail'de yaşayan Yahudilerin ekonomik durumunda önemli bir değişiklik olmadı. 1839'da Moses Montefiore, Parisli Rothschildlerin işbirliğiyle, ülkede bazı küçük sanayi tesisleri kurdu. 1861'de Yahudiler, yüzyıllardan sonra ilk kez, tarım yapmak amacıyla toprak satın almaya başladılar. 1870'te de, Fransız Yahudileri tarafından kurulmuş olan Alliance İsraélite Universelle (Evrensel İsrailliler Birliği) örgütü, İsrail'de ilk tarım okulunu, Mikve İsrael'i kurdu.

VII. Cumhuriyet Dönemi

20. yüzyılın başından itibaren Osmanlı devleti tümden parçalanmaya başladı ve I. Dünya Savaşı sırasında tamamen ortadan kalktı. Çeşitli bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, yüzyılın başındaki mücadelelerde Yahudiler genel olarak Türk tarafını tuttular ve savaşlar nedeniyle oluşan ayrılıkçı hareketlere katılmadılar. Hatta 1897'den itibaren büyük hız kazanan Siyonizm hareketinde rol oynamamaya dikkat ettiler.

İsrail Ülkesi'ni elinde tutan Osmanlı devletinin merkezi İstanbul, Siyonist faaliyetlere sahne olması gerekirken, buradaki cemaatin çekingen ilgisizliği nedeniyle, Siyonizm çalışmaları daha çok Avrupa başkentlerinde devam etti. Hatta Herzl İstanbul'a geldiğinde yerel cemaat Siyonist lidere misafirperverlikten ileri gitmeyen bir ilgi göstermekle yetindiler. Bu şekilde de Türkiye Yahudileri, kendi çıkarlarına tamamen aykırı da olsa, dört asırdan

beri kendilerine nispeten rahat bir yaşam veren yönetimle dayanışma içinde kaldılar.

Kurtuluş Savaşı sona erdikten sonra yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası statüsü ve sınırları Lozan'da tanındığında, Yahudiler Türk devletine önemli bir iyiniyet gösterisinde bulundular. Türk sınırları içinde kalan azınlıklara hak ve imtiyazlar tanıyan Lozan anlaşması, Yahudilerin haklarını da tespit ederken, yeni devletin yönetiminde bulunan Yahudi cemaatleri bu haklardan resmen vazgeçtiklerini ilan ettiler. Hatta önemli imtiyazlara sahip olan yabancı uyruklu birçok Yahudi Türk vatandaşlığına geçerek, dayanışma ve kader birliğinin en güzel örneklerinden birini verdiler.

Daha I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, işgal altına giren İstanbul'un Amerikan mandasına verilmesi sözkonusuyken, kent Yahudileri buna karşı olduklarını ve İstanbul'un Türk yönetiminde kalması gerektiğini bildirdiler.

Gerçekten de, konuyu incelemek üzere İstanbul'a gelen Amerikan heyeti azınlık temsilcileriyle görüşmüş ve diğer azınlıklardan olumlu cevap aldıkları halde Yahudi heyetinin kesin muhalefetiyle karşılaşmışlardır.[80] Keza, 1920'de mütarekeden sonra yapılan seçimlere azınlıklar katılmamayı seçerlerken, Galante ve Ventura'nın kurmuş oldukları komite, bu konuda da Türklerle dayanışmayı körükleyerek Türklere, Yahudilerin "kötü gün dostu" da olduklarını ispat etmişlerdir.[81] Lozan anlaşması imzalanıp azınlıklara bazı haklar tanınınca, belirtildiği üzere, Yahudi cemaatleri bu gibi hakların Türk devletinin hakkaniyetine aykırı olacağına karar vermişler ve haklardan vazgeçmişlerdir. Profesör Mişon Ventura ve Avukat Kalev Gabay meselenin hukuki yanlarını inceleyip bu kararı aldıktan sonra, Yahudilerin bu tutumunu

(80) Galante, *Encore un Nouveau Recueil de Documents*, s.5.; Yahudi heyetinde şu kişiler vardı: Hahambaşı Hayim Nahum, Emmanuel Karasso, Eşkenazi cemaati başkanı Reisner, hukuk profesörü Mişon Ventura.

(81) Aynı kaynak. Nisan 1951 tarihli *Resimli Tarih Mecmuası* Yahudilerin tutumunu övmüştür.

İsmet Paşa'ya duyurmuşlar, İsmet Paşa da bundan duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir.[82]

Türkiye Cumhuriyeti laik bir devlet olarak ilan edildikten sonra yeni yönetim din aleyhtarı tedbirler aldı. Devlete yeni bir görünüm kazandırmak, İslâmın devlet işleri üzerindeki etkisinin son izlerini hatta sembolik varlığını bile silmek amacıyla alınan bu tedbirler, bazen aşırı uçlara kaçarak "din düşmanı" bir ortam yarattı. Pek tabii bu arada, İbranice öğretiminin de yasaklanması Yahudi cemaati için ciddi bir darbe oldu. Atatürk'ün ölümünden sonra bu tedbirler biraz yumuşatıldı. Ezan'ın yalnız Türkçe okunması uygulamasına son verildi ve İbranice öğrenimi, Milli Eğitim Bakanlığı'nın denetiminde yeniden ihdas edildi.

Cumhuriyet dönemi, diğer azınlıklar için olduğu gibi, Yahudiler için de önemli değişiklikler getirdi. Osmanlı yönetiminde devletin en yüksek katlarında görev alan, yüzyıllarca padişahların güvenini suiistimal etmeyen ve imparatorluğun yönetimine tarihsel katkılarda bulunan Yahudiler, bu dönemde devlet işlerinden uzaklaştırıldılar. Yeni Cumhuriyetin getirmiş olduğu milliyetçi ideoloji, sadakat ve uzmanlıklarıyla tanınan Yahudileri diğer azınlıklarla aynı düzeye indirdi.

Bununla birlikte Yahudiler, kendilerine açık kalan diğer bütün faaliyet dallarında ilerlediler ve Batı'daki dindaşlarına nazaran çok daha rahat bir yaşam sürdürdüler. Ne var ki, Osmanlı devletinin kurulduğu 1299 tarihinden beri devam eden bu olumlu ortam, Avrupa'ya yayılan Nazi atmosferinin Türkiye'yi de etkilemesiyle son buldu. Türk hükümeti, savaşta tarafsız kalmakla birlikte, Nazilerin ilerlemeleri karşısında, belki de savaşın dışında kalmayı kolaylaştıracağı umuduyla, Yahudilere karşı Osman Bey'den beri Türk tarihinde görülmemiş olan bazı acı tedbirler aldı.

1942 yılında hükümet bütün vergi mükelleflerine bir vergi koydu. Ne var ki, Varlık Vergisi adıyla tarihe geçen

(82) Yahudilerin bu tutumları karşısında, Ermeni ve Rum cemaatleri de aynı yolu tutmak zorunda kalmışlardır.

bu vergi, özellikle Yahudilere uygulandı. Bu amaç için hazırlanan vergi listelerinde mükellefler, din ve inançlarına göre sınıflandırıldılar: M (Müslüman) rumuzuyla işaretli isimlere yüzde 5, D (Dönme) işaretli isimlere yüzde 10 vergi kondu. G harfiyle işaretli isimlerin (Gayrimüslim) ödeyecekleri vergi miktarının takdiri özel bir komisyona verildi. Bu komisyon özellikle Yahudi mükelleflere bütün mali ve maddi varlıklarının çok ötesinde vergi miktarları tespit ettiler. Bütün Yahudiler bu vergiyi ödeyebilmek için varlarını yoklarını yok pahasına sattılar; vergiyi ödeyebilecek durumda olanlar, nakit para bulma vakti verilmediğinden iflas ettiler. Nazi taraftarı Türk basını bu önlemleri olumlu karşıladı ve "yabancı kan"a sahip azınlıkların yalnız "sözde" Türk olduklarını vurgulayarak hükümetin tutumunu destekledi.

Varlık Vergisi'nin tarihsel bir değerlendirmesini yaparken birkaç unsuru gözönünde tutmak gerekir. Her şeyden önce yüzyıllarca sadakatle devletlerine hizmette bulunan ve hiçbir separatist akıma katılmamaya dikkat eden Yahudiler, Lausanne'dan sonra kaderlerini Türk devletinin kaderine bağladıkları halde ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmüşler ve böylelikle devlete olan samimi bağlılıkları önemli bir darbe yemiştir. Varlık Vergisi, öte yandan, yeni bir buluş değildir. Ortaçağ'da bu tedbir Yahudilere karşı geniş ölçüde uygulanmıştır; Yahudilerin ekonomik güçlerini azaltmak Ortaçağ'da, devletin hazinesini desteklemek ve ekonomik potansiyeli çoğunluk ulusa aktarmak için tutulan başlıca yollardandı.[83] 1942'de yeniden uygulanan bu metod, kuşkusuz, yukarıda zikredilen amaçları güderken, savaşa girmemek ve ülkeyi yıkımdan uzak tutmak için Mihver taraftarı bir tutum takınması gereken devletin siyasetine de uygun düşmüştür. Nitekim Mihver Devletleri ve özellikle Nazi Almanyası Avrupa içlerine doğru çekilmeye başladıktan ve Türkiye'ye yönelik tehdit ortadan kalktıktan sonra, 1944 yılında çıkarılan bir yasayla Türk hükümeti, Vergiyi ödeyemedikleri

(83) Ortaçağ Yahudilerinin durumu ve özellikle bu nokta *İsrail Ulusu'nun Tarihi*'nde geniş ölçüde incelenmiştir.

için sürülenleri serbest bıraktı ve ödenmeyen vergi borçlarını iptal etti. Daha sonra iktidara gelen Demokrat Parti de, bu vergiden hem maddi hem manevi zarar görenlere, sürgünde sağlık durumu bozulanlara tazminat vaadetti. Gerçekten de Yahudiler kısa süre içinde yeniden ekonomik yaşama dahil oldular.

Varlık Vergisi ve henüz ciddi şekilde araştırılmadığı için rivayet düzeyinde kalan bazı diğer olaylar tarihsel perspektifi bozmamalıdır. Yahudiler Türk yönetimi altında, bütün diğer Yahudi cemaatlerinden çok daha rahat ve örnek bir yaşam sürdürmüşlerdir. Gerçekten de, Türk-Yahudi cemaatlerinin tarihi, genel İsrail tarihinde nadir bir parçadır. Pogrom, yağma, kültürel baskı, keyfi idam ve katliamlar gibi Yahudi tarihinde sık sık rastlanan olaylar, Türk Yahudi tarihine yabancı kalmıştır. Osmanlı devletinden Cumhuriyet'e geçişin yarattığı kaçınılmaz gelişmeler ve meydana gelen bazı "tatsız" olaylar da, devrim yaşayan her ulusun içinde oluşan geçici bunalımlar gözönünde tutularak değerlendirilmelidir.

VIII. Kültür ve Uygarlık

Anlaşıldığı üzere Yahudiler İberya'dan çıktıktan sonra, Yahudi dünyasının kültür merkezi Osmanlı topraklarına taşındı. 16. yüzyılda İstanbul, Selanik, Safed ve Kudüs, Tora eğitiminde Cordoba, Barselona ve Toledo'nun yerlerini aldılar. İstanbul "yazıcı ve bilgin kişilerin" kenti olarak anılmaya başlandı.

İstanbul'un din akademileri arasında en tanınmışları Eliya Mizrahi ve Jozef Levi'nin (Bety haLevi) okullarıydı. Nasilerin himayesinde bulunan bu okullarda büyük Talmud uzmanları yetişmiş, okumuş ve okutmuştur. İzmir, Bursa ve Edirne'de de bunlara benzer akademiler vardı. Özellikle Edirne'de Yosef Fasi'nin okulu, imparatorluğun içinde ve dışında ün yapmıştı. Selanik de İstanbul'a paralel olarak gelişiyor, dünyanın her yanından öğrenciler buraya gelip tahsillerini sürdürüyorlardı. Bu kültürel faaliyette Osmanlı idaresinin açık görüşlülüğü, pek tabii, büyük rol oynuyordu.

Türkiye, mesihi hareketlerin en büyüğüne sahne olmuştur. Bu hareketin mimarı Sabetay Sevi İzmir'de doğmuş, ilk adımlarını İstanbul'da atmış, tutuklanmadan önce Selanik'ten Kudüs'e imparatorluğun birçok kentinde dolaşmıştı.

Türk-Yahudi cemaati matbaacılık, gazetecilik ve Ladino edebiyatında da çok ileri gitmiştir. Bunlara paralel olarak, Amonlardan itibaren Osmanlı sarayına birçok doktor vermiş, ülkede top ve barut sanayiine damgasını basmıştır.

1. Matbaacılık - 16. yüzyılın başından 18. yüzyılın sonuna kadar İstanbul, dünya İbrani matbaacılığının merkeziydi. 15. yüzyılın sonunda Osmanlı devleti İberya Yahudilerine tarihsel sığınma şansını tanırken, Avrupa'da yepyeni bir sanat olan matbaacılıkta ustalaşmış birçok değerli elemanı da ülkesine çekmiş ve bu ustalar yanlarında sayısız elyazması eserler getirmişlerdir. Ertesi yüzyıl İspanya, Portekiz ve İtalya'dan kaçan konversolar da Türkiye'de matbaacılığın gelişmesinde rol oynamıştır.

Osmanlı devleti, Kilise'nin diktası altında yaşayan Avrupa'nın aksine, o dönemin en liberal yönetimine sahipti. Burada İbranice ve başka dillerde kitaplar serbestçe basılıp satılabiliyordu. Avrupa'da böyle bir şeyi düşünmek bile olanaksızdı. İstanbul'da İbranice harflerle İspanyolca kitaplar da basılıyor, eski elyazmalarıyla tercüme eserler kitap haline getiriliyordu. İbrani matbaacılığının merkezi İstanbul olduğundan, Avrupa'da yaşayan İspanyol-Yahudiler kitaplarını buradan ithal ediyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğunda kurulan ilk matbaa, İbrani matbaasıdır. Bu matbaa, 1493 yılında David ve Samuel ibn Nahmias kardeşler tarafından tesis edilmiştir. İstanbul'da basmış oldukları ilk kitap da 13 Aralık 1493'te çıkmıştır. Bu kitap, Yaakov Aşer'in *Arbaa Turim* adlı eseridir. Nahmiaslar 1505-06 yıllarında bir de Tevrat basmışlardır. Daha sonra bu matbaadan Alfasi, Rambam ve Abravanel'in eserleri çıkmıştır.[84] Gezgin Binyamin de-

(84) Yitzhak Ben Yaakova Alfasi (1013-1103): RaMbaM'dan önce başlıca filozof ve hukukçulardan. Cezayir, Fas ve İspanya'da

Tudela'nın seyahatnamesi de ilk kez 1543'te İstanbul'da basılmıştır.

Nahmias ailesi 1518'e kadar bu işle uğraştı. İbrani matbaacılığının İstanbul'daki bu ilk dönemlerinde (1493-1530) teknik açıdan çok kaliteli eserler basıldı. Nahmiaslardan sonra kentte Sonsinolar isim yaptılar (bu aile İtalya'nın Sonsino kentinden İstanbul'a gelmiştir; bugün İngiltere'de meşhur Sonsino Yayınevi mevcuttur). Gerşon Sonsino ile oğlu Eliezer, 1530-47 yılları arasında, Tevrat'ın Yunanca ve İspanyolca tercümeleri dahil, kırktan fazla kitap basmışlardır.

Salomon Jabez İstanbullu matbaacıların en tanınmışları arasındadır. Bu yayıncının tesislerinden oldukça önemli eserler çıkmış ve Jabez bir ara, kardeşiyle birlikte, Talmud'u basma işine girmiştir. Jabezlerin matbaası Salomon Aben Yaeş gibi zenginlerce finanse edilmiştir. Aynı dönemde, Don Joseph Nasi'nin dul eşi Reyna, Kuruçeşme'deki evinde bir matbaa kurmuş (Ortaköy'deki evinde de bir matbaa vardı) ve burada 15 eser bastırmıştır (1592-99).

17. yüzyılda İstanbul'da İbrani matbaacılığına Salomon Ben David hakim oldu ve 1639'da Tevrat'ın ilk beş kitabını bastı. Ertesi yüzyıl İstanbul'da kitap basma işine, Polonya'da patlak veren Yahudi aleyhtarı eylemlerden kaçan Yona Ben Yaakov devam etmiştir. Yona Ben Yaakov Eskenazi İstanbul'da, Ortadoğu'nun en büyük matbaa tesislerini kurmuş ve bu tesisler 68 yıl faaliyette kalmıştır (1710-78). Bu süre içinde Yona Ben Yaakov Eskenazi'nin matbaasından 188 eser çıkmıştır. Eskenazi zamanla İzmir'e de bir şube açmış ve bütün Ortadoğu'ya yayılmıştır. İsrail, Rodos, Mısır ve Irak cemaatleri elyazmalarını, bastırtmak üzere, İstanbul ve İzmir'e yollar olmuşlardır. Yona Ben Yaakov bir de hurufat dökümhanesi aç-

yaşadı. Öğrencileri arasında Yehuda ha-Levi de vardı. Başlıca eseri *Sefer Halahot* 1509'da İstanbul'da basılmıştır.

Don Yitzhak Ben Yehuda Abravanel (1437-1508): Devlet adamı, şair, Tevrat uzmanı. Lizbon'da doğdu, kral V. Alfonso'nun maliye bakanı oldu, sonra Napoli kralına hizmet etti. Tevrat ile ilgili önemli eserler vermiştir.

mış ve 1728'de ilk Türk matbaası kurulduğunda, harfler bu dökümhanede hazırlanmıştır.

Yona Ben Yaakov, elyazmaları bulmak için imparatorluğun değişik merkezlerine gitmiş, kentten kente seyahat etmiştir. Onun matbaasından çıkan önemli eserler arasından şunlar sayılabilir: *Zohar* (Kabala'nın başlıca kitabı; İstanbul, 1736-37), *Hemdat Yamim* (İzmir 1731-32, İstanbul 1735, 1772), *Tevrat* ve Ladino tercümesi. Ben Yaakov birçok Ladino eser de basmış ve İspanyol Yahudilerinin konuştukları, İspanyolcanın Ortaçağ'da kullanılan ve İbraniceleşmiş bir şekli olan bu dilin dirilmesinde önemli rol oynamıştır.

19. yüzyılın başında Eliya Pardo, Ben Yaakov'un dağılan matbaasını yeniden canlandırdı ve 1799-1808 yılları arasında altı kitap bastı. 1808'den 1848'e kadar, İzak Avraham Ben Kastro ve çocukları birçok Ladino eser bastılar. İstanbullu Yahudi matbaacılar bu yüzyılda gazete basma işine de girdiler.

İstanbul ve Selanik'le birlikte İzmir de İbrani matbaacılığının büyük merkezlerindendi. İzmir'in ilk basımcısı Avraham Ben Yedidya Gabay'dır. Gabay İbranice kitaplar dışında, Latin harfleriyle iki İspanyolca eser de basmıştır (Menaşe Ben İsrael'in *Mikve İsrael* adlı eseri ve Eduardo Nicholas'ın *Apologia por la Noble Nacion de los Judios* adlı kitabı). Gabay'ın matbaası 1657-75 yılları arasında faaliyette kalmıştır. İzmir'de basılan son İbranice kitap, 1922 yılında Ben Senior'un matbaasından çıkmıştır. Bu kentte 300 yılda, 12 basımevi, Tevrat ve Talmud edebiyatından Kabala'ya kadar, 400'den çok eser basılmıştır. 1838'den itibaren de Ladino dilinde 117 eser yayımlanmıştır.

2. Edebiyat, Eğitim, Tarih - Türkiye Yahudi cemaati, İbrani ve Ladino edebiyatlarına ciddi katkıları olmuş yazarlar da yetiştirmiştir. Bunlardan biri, Şlomo Almoli, bir ansiklopedi planlamıştır. Ladino dilinde yazılmış en önemli eser, *Meam Loez*, İstanbullu Yaakov Kuli tarafından kaleme alınmıştır. Tarih araştırmalarında iki büyük isim Rozanes ve Galante'dir.

Bununla birlikte, genel olarak Osmanlı İmparatorlu-

ğunda ve özellikle Türkiye'de yaşamış olan Yahudi cemaatlerinin kültürel faaliyetleri tam olarak araştırılmamıştır. Bu cemaatlerle ilgili değerli bilgiler hâlâ arşivlerde ve nadir elyazmalarında bulunmaktadır. Bu yönden yapılacak araştırmalar, kuşkusuz, yalnız Doğu'da değil, bütün dünyada Yahudi yaşamının çeşitli yanlarına ışık tutacaktır.

Bu kısımda, değişik bilim dallarında eser vermiş birkaç isim kısaca gözden geçirilecektir.

Şlomo Ben Yaakov Almoli - Almoli'nin (1485'ten önce - 1542'den sonra) doğum yeri tam olarak bilinmemekle birlikte, Selanik'te büyümüş, sonradan İstanbul'a yerleşmiş olduğu kesindir (İspanya'da doğmuş olması ciddi bir ihtimaldir).

Şlomo Almoli tıp ve fen tahsil etmiş, yaşamını doktorluk yaparak kazanmıştır. Adını duyuran başlıca çalışma, bir ansiklopedi planlamış olmasıdır. Almoli, bu işin yıllar süreceğini ve büyük yatırımlar gerektireceğini bildiği halde, bu yönde çeşitli girişimlerde bulunmuş, İstanbullu aydınların projeyi reddetmeleri üzerine, bu konuda küçük bir broşür yayımlamaktan ileri gidememiştir. *Meassef leKol haMahanot* (İstanbul, 1531) adlı bu broşürde yazar, ansiklopedinin planını takdim etmiştir.

Almoli'nin bütün yazdıkları, bir istisnayla, yazmayı düşündüğü büyük eserler hakkında kısa çalışmalardır. Bu istisna *Pitaron Halomot* (Rüya Tabirleri, Selanik, 1515) adlı eseridir. Bu kitap Orta Avrupa Yahudilerinin konuştukları Yiddiş'e de çevrilmiş ve tercüme 1694'te Amsterdam'da basılmıştır. Eserin ilginç yanı, rüyalara tıbbi ve bilimsel izahlar getirmiş olmasıdır. Diğer bir eseri, *Halihot Şeva*, İbrani grameriyle ilgili bir araştırma projesidir. Almoli bu broşürde, özellikle, İbranicenin sesli harfleri üzerinde durmuştur. Yaakov Almoli Kabala ve felsefe eserleri de vermiştir.

Yaakov Kuli ve Meam Loez - Yaakov Kuli Ladino edebiyatının en büyük yazarıdır. İsrail'de doğmuş, 1714'te İstanbul'a gelmiş ve burada Hahambaşı Yehuda Rozanes'in yanında okumuştur.

Kuli, Tevrat'ın yorumlarından oluşan ve halk masal-

ları ve buna benzer folklorik malzeme içeren büyük eseri *Meam Loez*'i burada yazmaya başlamıştır. *Meam Loez* Ladino okuyan ve anlayan kitleler için özel olarak planlanmıştır. Kuli'nin bu eseri yazmaktaki amacı, sokaktaki adama, en iyi anladığı dille okuma malzemesi sağlamaktı.

Meam Loez planlandığı düzeyde kalmadı ve zamanla, Ladino dilinin en büyük eseri ve Tevrat'ın geniş çapta bir yorumu haline geldi. Kuli bu şekilde, Sabetay Sevi'nin sebep olduğu fırtınayı dindirmek, halkı din ve ahlâk yoluna getirmek istemiştir. Eserinin ilk cildi olan Tekvin bölümüne yazmış olduğu önsöz, bu amacını açıkca yansıtmaktadır.

Meam Loez[85] basit, iddiasız ve halkın anlayabileceği bir dil ve üslup kullanılarak yazılmıştır. Birinci cildi 1730'da İstanbul'da yayımlanmış ve ilk andan büyük ilgi görmüştür. Kuli, Tekvin (Yaradılış) bölümünü yayımladıktan sonra Çıkış (Exodus) bölümünü de bitirmiş ancak yayımlayamadan ölmüştür (1732). Kuli buna ek olarak kitapla ilgili çeşitli müsveddeler de bırakmıştır.

Bundan sonra Yaakov Magriso esere, Kuli'nin bıraktığı yerden devam etti ve Çıkış'ı gözden geçirip yayımladı (İstanbul, 1733, 1746). Magriso esere Levililer ve Sayılar kitaplarını ekledi ve bundan sonra *Meam Loez*'in sorumluğu Behar Argüeti ve Jozef di Trani'yi geçti. Bunları birkaç yazar daha izledi.

Eserin bitirilebilen ciltleri defalarca basılmış, bir kısmı İbraniceye çevrilmiş, İspanya'da ibn Tibbon Enstitüsü birinci cildini Latin harfleriyle yayımlamıştır.

Meam Loez'in Ladino konuşan kitleler üzerinde etkisi, Yidiş dilinde yazılan *Tsena uRena*'nınkini çok aşmıştır. Bu eser, belli bir dönemde, Ladino konuşan kitlelerin başlıca, belki de tek okuma malzemesi olmuştur. Zaten yazılmasının başlıca nedenlerinden biri, kültürel bakımdan önemli bir gerileme sürecine girmiş olan topluma okuma malzemesi sağlamak olmuştur. Kuli'nin bu atılımı Ladino eserlerin çoğalmasına yol açmıştır.

(85) *Meam Loez*, "yabancı dil konuşan kavimden" anlamına gelir. Bu isim, Kuli tarafından, kitap Ladino yazıldığı için seçilmiştir.

Avraham Asa - Kuli ile birlikte Ladino edebiyatının babası sayılan Avraham Asa, Tevrat'ı ve Yosef Karo'nun *Şulhan Aruh* adlı eserinin bir bölümüyle birçok başka kitabı Ladino'ya çevirmiştir. *Tsarhey Tsibur* adını taşıyan ve günlük davranış kurallarını içeren, günlük kullanıma dönük eseri 1733'te basılmıştır. Asa bu çalışmalarında, yukarıda değinildiği üzere, birçok nedenlerden kültür düzeyi diğer Avrupa cemaatlerine nazaran çok düşen Türkiye Yahudi cemaatini kalkındırmak amacını gütmüştür. Gerçekten de Türkiye Yahudileri, Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'da gelişen felsefe akımlarını ve edebiyat çalışmalarını izleyememiş, İbraniceyi de unuttuklarından, hem evrensel hem ulusal kültürden uzaklaşmışlardı. Yorumculara göre, Avraham Asa'nın Ladino dilinin dirilmesi ve Sefarad Yahudilerinin kültürel kalkınmaları yönünde yapmış olduğu çalışmalar, bu alanda yapılanların doruğunu oluşturur.

* * *

İzmir'de hahamlık yapmış olan Hayim Palaçi (1788-1869), yaşamı boyunca 72 eser vermiştir. Habif takma adıyla da bilinen Palaçi İzmir'de doğmuş ve bölgedeki (Bergama, Manisa, Tire) faaliyeleriyle adını İstanbul'da duyurmuştur. Bir ara Bâb-ıâli yetkilileri, cemaat içinde beliren bir anlaşmazlığı çözümlemesi için Palaçi'yi İstanbul'a getirtmiş ve hizmetlerini iki madalyayla armağanlandırmıştır.

Hayim Palaçi 1865 yılında, 77 yaşındayken, İzmir'e Hahambaşı oldu. Eserlerinin çoğu kaybolmuş ya da yayımlanmamış olmakla birlikte, basılabilen 26 kitabı sanatı ve görüşleri hakkında yeterli bilgi sağlamaktadır. Bu eserlerin önemli bir bölümü İzmir ve Selanik'teki matbaalardan çıkmıştır. Hayim Palaçi İsrail Ülkesi'ne sevgisini ve anavatana duyduğu özlemi eserlerinde dile getirmiştir.

* * *

Avrupa'da gelişen Aydınlanma Hareketi'ni Türkiye'ye yansıtanlar arasında adı kaydedilmeye değer olanlardan biri de, Edirneli Avraham Danon'dur (1857-1925). Danon bu kente, Hevrat Şomrey Tuşiya ya da Dorşey Haskala (Aydınlığı Arayanlar) adıyla bilinen cemiyeti ve *El Progreso* [İlerleme] gazetesini kurdu. Daha çok tarihî yazılara ağırlık veren ve amacı Doğulu Yahudiler hakkında bilgi toplayıp yayımlamak olan bu gazetenin ilk sayısı 1888 yılında, İbranice ve Ladino olarak çıktı. Danon birçok tarih dergisinde Yahudilerin geçmişi, gelenekleri ve edebi faaliyetleri hakkında yazılar yazdı. Bu arada İbraniceye bilimsel makale ve şiirler çevirdi. Danon daha sonra Fransa'ya gitti ve orada İbranice okuttu.

* * *

Yosef haLevi, Yahudi kültür tarihinde önemli bir yere sahip olup 19. yüzyılda Avrupa'da iyiden iyiye yayılan Aydınlanma Hareketi'ni Türkiye'den izleyenlerden biridir. HaLevi Türkiye Yahudi cemaatinin kalkınması için çok faaliyette bulundu, okullar kurdu, eğitimle ilgilendi. Yaşamında en ilginç ve adını tarihe geçiren olay, Yemen ve Habeşistan'ı gezmiş olmasıdır. HaLevi bu seyahate, çağdaş eğitimi cemaate sokma çabalarının dindar ve tutucular tarafından engellenmesi üzerine çıkmış ve 1867'de Habeşistan (Falaşa) Yahudileriyle temas kurmuştur.

Bu olay Yahudi tarihinde önemli bir gelişmedir. Falaşa Yahudilerinin yaşadıkları bölgeler "Kaf dağının ötesi" misali, uzak ve esrarlı yerler addedilirdi; bu nedenle, sözkonusu cemaatle temas mevcut değildi. Yosef haLevi buralara kadar gelmiş, cemaati incelemiş ve geri dönerken yanına değerli elyazmaları almıştır. HaLevi'nin bu seyahati, Saba Melikesi'nin torunları olduğu kabul edilen Habeşistan Yahudilerinin ve kültür hazinelerinin kurtarılmasına dönük dünya çapında çabaların oluşmasına yol açmıştır. Daha sonra Fransa'ya yerleşen ve Sorbonne Üniversitesi'nde Doğu Dilleri profesörü olan Yosef haLevi şiir de yazmış, eserlerinde İsrail özlemini dile getirerek, Siyonizm'in öncüleri arasında yer edinmiştir.

Rozanes ve Galante - Türkiye Yahudilerinin tarihini araştırmış olan iki büyük tarih araştırmacısından Salomon Ben Avraham Rozanes, Rusçuk'ta doğdu. Rozanes genç yaşta ticarete atıldı ve bir ara, soyguncular tarafından ağır yaralanması üzerine, sağlığına kavuştuğu takdirde kendini ulusunun tarihini araştırmaya vereceği şeklinde bir adak adadı. Gerçekten de, yaşama yeniden döndükten sonra, yürütmek zorunda olduğu ticari işlere paralel olarak, Yahudi tarihini araştırmaya başladı. İşleri nedeniyle yaptığı uluslararası gezilerde yerel Yahudi cemaatleriyle temas kurdu, gittiği yerlerde kütüphane ve arşivlerde çalıştı, eski belgeler, elyazmaları ve mektuplar aradı. Bu emeğin meyvesi, Türkiye ve Ortadoğu Yahudilerinin geçmişini anlatan altı ciltlik bir eser oldu. İlk adı *Divrey Yamey İsrael beTogarma* (1907-14) olan eseri daha sonra genişletti ve *Korot haYehudim beTurkia veArtsot haKedem* (Türkiye ve Ortadoğu Yahudilerinin Tarihi, 6 cilt, 1930-45) adı altında yayımlandı. Bu eser, değerli belgeler içerdiğinden, bugün de araştırmacıların kullandıkları kaynaklardandır.

Rozanes İbranice, Ladino, Bulgarca, Romence yayımlanan dergi ve gazetelerde özellikle Balkan Yahudileri hakkında birçok makale ve küçük çapta tarih kitapları da yazmıştır (ailesinin öyküsü, Rusçuk Yahudilerinin Tarihi gibi). Birçok dil de bilen Rozanes, dil araştırmaları yapmış ve 1928-29 yıllarında bu araştırmaları içeren bir kitap yayımlamıştır.

* * *

Rozanes'in düzeyinde bir başka tarih araştırmacısı da, Avraham Galante'dir. Kuşağımızın yetiştirdiği bu büyük araştırmacı Rozanes'in yarım bıraktığı çalışmaları tamamlamıştır.

Prof. Avraham Galante (1873-1961) Bodrum'da doğdu, Rodos ve İzmir'de Türk ve Yahudi okullarında müfettişlik yaptı. Sultan II. Abdülhamit'in sert rejimine karşı çıkması sonucu Türkiye'den ayrılıp Mısır'a yerleşmek zorunda kaldı. Burada, 1905-08 yılları arasında *La Vara*

adında bir gazete çıkardı ve başka gazetelerde makaleler yayımladı. Galante, bir yandan Türkiye Yahudilerine Türk kültürünü benimsemelerini ve Türkçe konuşmalarını telkin ederken, diğer yandan cemaatinin hakları için mücadele etti. Jön Türkler iktidara geldikten sonra İstanbul'a döndü ve İstanbul Üniversitesi'ne, önce Sami Dilleri daha sonra da Doğu Kültürleri kürsüsüne profesör atandı. Avraham Galante, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Millet Meclisi'ne girdi ve 1943'te yeniden milletvekili seçildi. Bu arada Yahudi Cemaati Konseyi'nde (Meclis-i Umumi) faal oldu.

Prof. Avraham Galante altmış kadar bilimsel eser yayımlamıştır. Başlıcaları şunlardır: *Don Joseph Nasi, Duc de Naxos* (1913); *Esther Kyra* (1926); *Documents Officiels Turcs Concernant les Juifs de Turquie* (1931-54); *Histoire des Juifs d'Anatolie* (1937-38; ek, 1948); *Nouveaux Documents sur Sabbetai Sevi* (1935); *Histoire des Juifs d'İstanboul* (1941-42).

3. Gazetecilik - Türkiye cemaati, Yahudi gazetecilik tarihinde ihmal edilmeyecek bir yere sahiptir.[86] Türkiye'de Yahudi gazeteciliği daha çok Ladino yönünde gelişmiş ve yükselmesi bu cemaatin sadece bir dil konuştuğu döneme rastlamıştır. Türkçenin Yahudiler arasında yaygınlık kazanmasıyla (20. yüzyılın ortaları) ülkedeki Ladino basını iyice gerilemiştir.

Dünyanın ilk Yahudi gazetesi, *Gazeta de Amsterdam*, 1675'te Hollanda'da, Ladino dilinde yayımlanmıştır. Bu dil bundan sonra çok gerilemiş ve ancak 19. yüzyılda, Ladino edebiyatının merkezleri olan İstanbul, Selanik ve İzmir'de yeniden dirilmiştir.

Bu yüzyılda Ladino dilinde ilk sürekli yayın, İzmir'de 1842'de çıkan *La Buena Esperansa* adlı dergi oldu. Rafael Uziel tarafından yayımlanan bu dergi ancak birkaç sayı dayanabildi. 1846'da Uziel bir atılımda daha bulundu ve bu kez *La Puerta del Oriente* gazetesini çıkardı. Bu gazetenin yaşamı da altı ayı aşmadı. Bu arada İstanbul'da Ye-

(86) *Encyclopaedia Judaica*'da "Journalism" maddesinde adları zikretilen dünya çapında Yahudi gazetecilerin 5'i Türkiyelidir.

hezkel Gabay *Journal Israélite*'i yayımladı (1841-60). İzak Karmona'nın 1871'de İstanbul'da yayımlamaya başladığı *El Tiempo*, 1930'a kadar yaşadı. Gazetenin son yayımcısı İstanbullu David Fresko, bundan önce, 1879'dan itibaren *El Sol* (iki ayda bir çıkan, bilimsel-edebi dergi) ve 1889'dan itibaren *El Amigo de la Famelia* dergilerini yayımladı. Bu yıllarda Türkiye ve Balkanlar'da, 40'ı aşkın Yahudi mizah gazetesi çıktı. Bunlar arasında en çok isim yapanları, Nisim Behar'ın *El Burlon* (İstanbul), Eliya Karmona'nın da *El Jugeton* gazeteleri oldu.

Türkiye Yahudi cemaati, dünya Yahudi gazeteciliğinde yerleri olan isimler yetiştirmiştir. Bunların başlıcaları arasında David Fresko, yukarıda zikredilenlerin dışında, *El Nacional* ve *El Telegrafo* gazetelerinin de yayımcısıydı. Avraham Benaroya (1889-1955) Türkçe steno sisteminin mucidi, *l'Etoile de l'Orient* gazetesinin kurucusuydu. Albert Kohen (1885-1949) *La Boz de Türkiye*'yi yayımlamış, ölümünden sonra dergiyi oğlu Sami Kohen (1929-) yönetmiştir (şimdi *Milliyet* gazetesinde Dış Haberler editörüdür). İsim yapan gazetelerden *Le Journal d'Orient* Selanikli Albert Karasu, *La Vera Luz* (La Luz) da Edirneli Eliezer Menda tarafından kurulmuştur.

* * *

Osmanlı İmparatorluğuna bağlı ülkelerde yaşamış olan Yahudi cemaatlerinin tarihi tam olarak incelenmemiş, İsrail uygarlığına katkıları tam olarak araştırılmamıştır. Bu çalışmada bile bugünkü Türkiye'de yaşamış ve yaşamakta olan cemaatten sözedilmiş, yüzyıllarca Osmanlı idaresi altında kalmış olan Irak, Suriye vs. cemaatlerine değinilememiştir (özellikle Irak, yani Babil cemaati, İsrail tarihine önemli katkılar getirmiştir). Bu nedenle, bugün için, bu cemaatlerin ve özellikle Türkiye Yahudi topluluğunun İsrail tarihindeki yerini kesin olarak değerlendirmek zordur. Bununla birlikte, elde mevcut verilerden, Türkiye cemaatlerinin, İmparatorluğun Yükselme Devri'nden itibaren 300 yıl boyunca İsrail ulusunun odağı olarak kalmış olduğu anlaşılmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM
BELGELER VE KAYNAK YAZILAR

Bu bölümde, daha önce anlatılan tarihsel olayların derinine inen yazılar ya da belli bir olayı günümüze nakleden eski ve ilginç belgeler bulacaksınız. Bu yazılar hem belli bir olay hakkında daha geniş bilgi edinmenizi sağlayacak hem de tarihsel belgelerin nasıl değerlendirildiği hakkında bir fikir verecektir. Kaynak belge ya da yazılarda parantez () içine alınan sözler, çevirenin açıklamalarıdır. Bu açıklamalar, konunun daha iyi anlaşılması ya da yanlış anlamalara yol açmamak için verilmiştir; açıklamalar yapılırken de, kaynak belgede anlatılanların anlam değişikliğine uğramamasına dikkat edilmiştir. Gereken yerlerde de, bazı açıklamalar dipnotlarla verilmiştir. Kaynak belgede de dipnotların bulunması halinde, notun kaynağa ait olduğu belirtilmiştir. Bunun dışında, kaynak yazı ya da belgelerin başında kısa açıklamalar yapılmış ve yazının, birinci bölümde anlatılan tarihsel olaylara nasıl bağlandığı izah edilmiştir.

III. Antiokhos'un Frigya ve Lidya Valisine Yazdığı Mektup

Suriye-Selevkos krallığı, Büyük İskender'in ölümü üzerine bütün Orta ve Yakındoğu'ya yayılmış halde kalan Helen ordularının generallerinden Selevkos tarafından kurulmuştur (İskender'in ölümünden sonra birçok yerde, Makedonyalı liderin generallerinin kurduğu devletler yükselmiştir). Selevkos hanedanından III. Antiokhos Suriye-Helen krallığını 3. yüzyılın ortasından itibaren yönetmiş ve Romalilara karşı şiddetli savaşlara girişmiştir.

III. Antiokhos Yahudi aleyhtarı politikasıyla da tanınmıştır. Ölümü de, Kudüs'teki Büyük Tapınak'a ait hazinelerden birine el attığı bir sırada gelmiştir. Belli bir dönemde III. Antiokhos Babil'den Küçük Asya'ya birçok Yahudinin sevkedilmesini emretmiş ve bu şekilde, Roma'ya karşı Manisa önlerinde yenildikten sonra ayaklanan Küçük Asya halklarına karşı dengeleyici bir unsur yaratmak istemiştir.

"Kral Antiokhos'tan Zeuxis'e selam. Sıhhatin yerindeyse ne âlâ. Ben de iyiyim. Lidya ve Frigya halklarının ayaklanmalarını duyduktan sonra, bu meseleye büyük ciddiyetle eğilmem gerektiği sonucuna vardım ve arkadaşlarıma da danışarak, Mezopotamya ve Babil'den 2000 Yahudi ailesinin, mallarıyla birlikte, kalelere ve en önemli yerlere yerleştirilmek üzere, sevkedilmelerine karar verdim. Zira bunlar Tanrı'ya inanan kişiler olup atalarıma da, kendilerine söyleneni yapmakta tereddüt etmediklerini ispat etmişlerdir; bu nedenle, çıkarlarımızı sadakatle koruyacaklarından eminim."

(Mektup ilk kez Josephus tarafından *Antiquitatum 148-53*'te yayımlanmıştır. Metin aynı zamanda, *Jewish Quarterly Review* cilt 50 [1959-60] s.290'da mevcuttur).

Lucius Flaccus Savunması

Lucius Valerius Flaccus İ.Ö. 1. yüzyılda Roma'nın Asya illeri valisi idi. Flaccus İ.Ö. 59 yılında Roma'ya döndüğünde yetkilerini kötüye kullanmak ve zimmetine para geçirmekle suçlandı ve senato önünde yargılandı. Flaccus'un avukatlığı, meşhur söylev üstadı Cicero tarafından yapıldı. Cicero, savcı Decimus Laelius karşısında yaptığı savunmada Flaccus'un Küçük Asya'daki eylemlerine değinirken, bu bölgede Yahudi varlığından söz eder.

Yahudi altınıyla ilgili iftiraya geçiyorum... İtalya ve diğer bütün illerimizden Yahudiler, Kudüs'e her yıl altın yolladıkları halde, Flaccus bu altının Asya'dan (Anadolu'dan) ihracını yasaklamıştır. Bu kararı dürüstçe övmeyecek biri var mı aranızda, efendiler? Bu barbarca batıl inanca[87] karşı koymak kararlılığa işarettir... Apamea'da (Dinar) 100 libreden biraz eksik altına el koymuş ve saygıdeğer insan, Romalı asil Sextius Caesium tarafından, yerel valinin önünde, forumda tartışılmıştır... Adramyti'de (Edremit), ...altına el konmuştur.[88] Pergami'de (Bergama) daha küçük bir miktar (tutulmuştur)... Kudüs'ün ayakta durduğu ve Yahudilerin bizle iyi geçindikleri zamanlarda bile, kutsal ayinleri imparatorluğumuzun ve adımızın onuru, atalarımızın görenekleriyle çelişkideydi. Bu çelişki, sözkonusu ulus silahlı direnişe geçerek, hakimiyetimiz hakkındaki fikrini belli edince daha da belirginleşmiştir(...)

Yahudi Aleyhtarı Bizans Yasaları

Büyük Konstantin, Roma imparatoru Caracalla'nın 212 yılında Yahudilere tanımış olduğu hakları sınırlamaya dönük yasalar çıkarmıştır. Yahudilerle ilgili imparatorluk yasalarının çoğu, II. Theodosios'un 438 yılında, Justinianus'un da 534 yılında yaptıkları derlemelerde bulunmaktadır. Bu yasalar daha sonra yapılan Hıristiyan hatta Müslüman yasalarını çok etkilemiş ve bu önlemlerle Yahudiler ikinci sınıf hatta daha aşağı vatandaş statülerine indirilmişlerdir. İmparator Konstantinos Yahudi erkeklerle Hıristiyan kadınları arasında evlenmeleri yasaklamış, bir süre sonra Yahudilerle Hıristiyanlar ara-

(87) Altının bir bölümü Büyük Tapınak'ın masraflarını karşılamak için toplanırdı. Tanrı'nın Evi için para toplamak, putlara tapan Roma için "batıl" inançtı.

(88) Miktar kaynak metinde de mevcut değildir.

sında evlenmeler tümden yasaklanmıştır (338). Konstantinos Yahudilerin köle kullanmalarını yasaklarken, köle ticareti ve kullanımının yaygın ve olağan olduğu bir dönemde, Yahudilerin ekonomik gücüne de darbe vurmak istemiştir.

1. Büyük Konstantinos'un 18 Eylül 315 tarihli Yahudiler, Göklere Tapanlar[89] ve Samiriyelilerle ilgili yasası.

Yahudiler, yaşlıları ve liderleri bilsinler ki, bu yasanın yürürlüğe girmesinden sonra, bu tehlikeli mezhepten (Yahudilikten), Tanrı'nın dinine (Hıristiyanlığa) geçenlere taşlarla ya da benzeri öfke ifadeleriyle saldırmaya yeltenenler (saldırmaya yeltenen Yahudiler) en kısa süre içinde ateşe atılacak ve suç ortaklarıyla birlikte yakılacaktır.

Buna ek olarak, halktan herhangi bir kişi bu korkunç mezhebe ve toplantılarına katılırsa, layık olduğu cezaya çarptırılacaktır.

2. Konstantinos'un 13 Ağustos 339 tarihli, Yahudiler, Göklere Tapanlar ve Samiriyelilerle ilgili yasası.

Bu yasa, dokuma fabrikalarımızda yaşayan ve Yahudilerin iğrenççe evlenmek istedikleri kadınlarla ilgilidir. İşbu yasa bu kadınların dokuma fabrikalarına iade edilmelerini emreder (Yahudilerle imparatorluk dokuma fabrikalarında çalışan kadınlar arasındaki evlilikler iptal edilecektir). Bu yasak (karışık evlilik yasağı) devam edecek ve bu şekilde Yahudilerin (erkeklerin) Hıristiyan kadınları, utanç verici yaşamlarına ortak etme (atılımları) gelecekte de önlenecektir. Eğer bunu yaparlarsa ölüm cezasına tabi olacaklardır (Yahudi erkek idam edilecektir).

Yahudilerin Hıristiyan köle alamayacaklarına dair yasa.

(89) Yahudilikle yakından ilişkili bir mezhep.

Eğer Yahudiler arasında biri başka bir mezhep ya da ulustan köle alırsa, köle hemen imparatorluk hazinesinin zimmetine geçirilecektir.

Eğer (Yahudi) satın aldığı köleyi sünnet ettirirse, sadece köleye vermiş olduğu zararı tazmin etmekle kalmayacak, aynı zamanda ölümle cezalandırılacaktır.

Eğer bir Yahudi, saygıdeğer mezhepten (Hıristiyanlık) olan bir köle almaya kalkışırsa, sahibi olduğu bütün köleler elinden alınacaktır(...)

3. II. Theodosios'un 31 Aralık 439 tarihli Yahudiler, Samiriyeliler, kilise muhalifleri ve putperestlerle ilgili yasası (*novella* 3)

Eski bir atasözü "ümitsiz hastaya ilaç verilmez"[90] demekle birlikte, bu tehlikeli mezhepler ...daha özgür bir biçimde yayılmaya devam etmemeleri için... bu yasayı çıkardık:

- Hiçbir Yahudi, ya da Samiriyeli... resmî görev ya da asalet payeleri almayacaktır; hiçbiri kent idaresine getirilmeyecektir... zira, kanımızca, Roma yasalarının düşmanlarına bu yasaları uygulama görevi vermek günahtır...

- Buna ek olarak, aynı nedenden, yeni sinagogların inşasını yasak ediyoruz (sinagog sayısının sınırlanması ya da azaltılması Hıristiyanların Museviliği seçme ihtimalini düşürmeye dönük bir atılımdı). Bununla birlikte, yıkılmak üzere olan eski sinagogların imar edilmesine izin verilmiştir.

12. Yüzyılda Konstantinopolis Yahudileri

Bizans döneminde Konstantinopolis'i birçok gezgin ziyaret etmiş ve buradaki Yahudi cemaati hakkında bilgi vermişlerdir. Bunların en meşhuru, İspanya'nın Tudela kentinde doğmuş olan Binyamin Ben Yona'dır. Binyamin

(90) Söz Hipokrat'ındır.

Ben Yona miTudela, ya da Tudelalı Binyamin en tanınmış Yahudi gezginlerinden olup, 12. yüzyılın ikinci yarısında, Tudela'dan Basra'ya kadar, Akdeniz'in kuzey kıyılarını takip ederek uzun bir gezi yapmış ve Seyahatnamesi ilk kez 1543 yılında İstanbul'da basılmıştır. Aşağıdaki parça seyahatnamenin beşinci bölümüdür ve Amsterdam'da 1734 yılında basılan bir nüshadan alınmıştır (*Voyages de Rabbi Benjamin Fils de Jona de Tudèle en Europe, en Asie et en Afrique, depuis l'Espagne jusqu'à la Chine,* Tome Premier, Amsterdam MDCCXXXIV. s.44-52).

Konstantinopolis kentinin tasviri, bu büyük kentte Yahudilerin durumu.

Dağlar arasında beş gün yaya yolculuktan sonra, Yavan (Yunanistan) tabir edilen Rumların (Romalıların) bütün topraklarının başkenti büyük Konstantinopolis şehrine varılır... Konstantinopolis kentinin 18 mil çevresi vardır; kentin yarısı denizin üzerinde, yarısı karada kurulmuştur. İki Denizin üzerinde bulunur: Biri Rusya'dan, diğeri İspanya'dan gelir (sırasıyla Karadeniz ve Marmara denizi). Buraya her yerden, Babil, Sinear, Media, bütün Mısır krallığı, Kenan ülkesi, Rus krallığı, Macaristan, Pasianke, Buria, Lombardia ve İspanya'dan tacirler gelirler. Denizden, karadan her yandan tacirlerin buraya doluştuklarından kent çok kalabalıktır, şöyle ki, bu kentin, İsmaillilerin (İsmail yani İşmael Oğulları; Müslümanlar) idaresinde olan Bağdat dışında dünyada bir benzeri yoktur.

Hagia Sophia (Ayasofya) tapınağı ve Roma'daki Papa'ya bağlı olmayan Rumların Papa'sı da (Rum Patriği) Konstantinopolis'te bulunur. Hagia Sophia tapınağında, bir yılda bulunan gün sayısı kadar altar (mihrap) vardır. Bütün ülkedeki adalardan, şatolardan ve kentlerden büyük zenginlikler buraya getiriliyor. Bütün evrende buradaki kadar zenginliğe sahip olan bir tapınak yoktur. Bu tapınağın ortasında altın ve gümüşten sütunlar ve bu madenlerden yapılmış sayılamayacak kadar çok şamdanlık vardır.

Kralın eğlendiği bir yer de vardır ki, adı Hipodrom'dur. Bu yer, saray surlarının yanında bulunur... Rumlar çok bilgin ve okuyan kişilerdir; her biri kendi bağında, kendi "incir ağacı"nın altında yer, içer (kimsenin işine karışmaz).

Bunlar, bütün milletlerden topladıkları askerlerle, Türk adıyla anılan Togarma milletlerinin kralına karşı savaşırlar. Rumların kendileri, savaşmaya ne isteklidirler ne de buna cesaretleri vardır. Bu nedenle, savaşmaya güçleri olmayan kadınlara benzetilirler.

Kentte, Rumların arasında hiçbir Yahudi oturmaz. Yahudiler, deniz kolunun (Haliç) ötesine atılmışlardır. Ayasofya deniz kolu oturdukları yeri sınırladığından, kent sakinleri ticaret yapabilmek için suyu aşmak zorundadırlar.

Konstantinopolis'te 2000 geleneksel-Rabinik Yahudi, 500 de Karay yaşar. Bilginlerin öğrencileri olan geleneksel-Rabinik Yahudiler (Karaylardan) bir surla ayrılmışlardır. Kent Yahudilerinin başında hahambaşı Abtalion, Rabi Ovadya, Rabi Aaron Şuspo, Rabi Yosef Sargino ve sinagogun yöneticisi Rabi Elyakim bulunurlar.

Bu Yahudiler arasında ipek dokumacıları, birçok tüccar ve fevkalade zengin kişiler bulunur. Bununla birlikte, Yahudilerin ata binmeleri yasaktır; kentte ata binen tek Yahudi, kralın doktoru Mısırlı Salomon'dur (Şlomo ha-Mitsri). Bu kişi sayesinde Yahudiler, burada çok sert olan sürgün koşullarından daha az çekmekteydiler. Yahudilerden en çok dericiler nefret ederler; bunlar kirli sularını Yahudilerin kapıları önüne dökerler. Genel olarak Rumlar, iyisine, kötüsüne bakmadan, bütün Yahudilerden nefret ederler ve bunları durmadan ezerler. Sokakta rastladıkları Yahudileri döverler, zalimce davranırlar ve sert esaret koşulları altında tutarlar. Bununla birlikte, buradaki Yahudiler zengin, iyiliksever kişiler olup, Sürgün'ü sabırla çekmektedirler. Oturdukları yere Pera adı verilir.

Karaylar

Karaylar[91] 8. yüzyılda beliren bir Musevi Mezhebidir. Bu mezhebe bağlı olanlar yalnız Tevrat'ı Yahudiliğin temeli olarak kabul ederler ve bu eserin çevresinde oluşan yorum sistemini yani Rabinik- geleneksel edebiyatı reddederler. Başka bir deyişle, Karaylar, Yahudi din bilginlerinin yüzyıllar boyunca belirlemiş oldukları Tevrat yorumlarının geçerliliğini kabul etmezler. İlke olarak, Karaylar için geçerli belge, Tevrat'tır. Bunun dışındakiler Talmud edebiyatı, doğruluğu ve geçerliliği olmayan, hahamların kişisel yorumlarıdır.

Karay ideolojisinin kökenlerine milat yıllarında beliren bazı Yahudi mezheplerinde rastlanmakla birlikte, geleneksel Musevilikle Karay Museviliği arasında bölünme Anan Ben David tarafından Babil'de, 8. yüzyılda meydana gelmiştir. Babil Talmud ekolünün ileri gelenlerinden olan Anan Ben David belli bir evrede Talmud'u reddettiğini ilan ederek, yeni bir mezhep kurdu.

Bundan sonra Karay mezhebi, İsaviler, Yudganiler, Tsedukîler ve Botusîler gibi küçük ve bazıları Doğulu İslam eğilimleri olan mezhepleri içine çekti ve yayılmaya başladı. Ne var ki, Yahudiliğe reform ve kolaylık getirmeyi isteyen Anan Ben David (Talmud edebiyatı Yahudi yaşamının kurallarını tesbit ederken, laik bir imanın kabul edemeyeceği zorluk ve sınırlamalar getirir) geleneksel Yahudiliğin "yükünü" azaltacağına ağırlaştırmış, uyulması çok daha güç bir kural ve davranış sistemi ortaya atmış, hatta, Abba Eban'ın deyimiyle, yeni bir "Talmud", oluşturmuştur. Örneğin, sünnet törenini karmaşıklaştırmış, oruç günlerinin sayısını yükseltmiş, Şabat gününde çalışma yasağını daha sert kurallarla belirlemiş, temizlik kurallarını Talmud'un çok ötesinde ilkelerle sertleştirmiştir.

(91) Karay adı çift anlama sahiptir: Okumak ve çağırmak. Bu nedenle mezhebin adı değişik araştırmacılar tarafından iki değişik şekilde yorumlanmıştır: "Okuyanlar" (Tora okuyanlar) ya da "Çağıranlar". İkinci şıkta "çağırma" fiili "mezhepe katılmaya çağırmak, propaganda yapmak" anlamındadır.

Anan Ben David Talmudik yorumları reddetme siyasetinin çizgisinde Yahudilere ya da mezhebinin üyelerine, gerçeği yalnız Tevrat'ta aramaları ve diğer din adamlarının yorum ve sözlerini yasa bilmemelerini telkin etmiştir. Bu noktada da Karayizme önemli bir darbe vurmuştur zira zamanla Tevrat'ı değişik biçimde yorumlayan birçok Karayist grup belirmiştir. Hatta, Anan Ben David'in ölümünden sonra, anlatıldığı üzere, "Tevrat'ta belirtilen bir konu hakkında aynı fikre sahip iki Karay bulmak imkânsız olmuştur". Bu nedenle, Karayizm kendi içinde de birçok mezhebe bölünmüş ve bir ara bu hareket dağılır gibi olmuştur.

Günümüzde Karayizm adıyla bilinen mezhep 9. yüzyılda Binyamin Nihavendi (İran'ın Nihavend kentinden) tarafından sağlam bir temele oturduldu ve belirgin bir ideoloji haline geldi. Nihavendi, doktrinini açık ilkelerle sağlamlaştırdı ve ilk kez Karay terimini kullandı. 10. yüzyılda Karaylar daha atılgan bir tutum takındılar ve doktrinlerini yaymaya başladılar. Bu dönemde, çoğu Arapça olmak üzere, Karay bilginler birçok eser verdiler. İran ve yakın çevresinde doğan ve gelişen bu hareketin merkezi 12. yüzyıla doğru Anadolu ve Avrupa'ya kaydı.

Bizans ve Türkiye'de Karayizm

11. yüzyılın sonunda Doğu'daki Karay ekolü iyice söndü ve bazı misyoner ruhlu liderler Batı'da faal olmaya başladılar. İspanya'da Sidi ibn Altaras hareketin liderliğini eline aldı ve öldükten sonra bu faaliyeti eşi sürdürdü. Ancak Kastilya hükümeti bir süre sonra, Rabinik cephenin etkisiyle, Karayizm'i İspanya'dan uzaklaştırdı. Buna karşılık Karayizm Bizans'ta geniş bir çevreyi etkiledi ve özellikle Konstantinopol'de zengin bir Karay edebiyatı gelişti. Tuvia Ben Moşe ha-Arel, İsrail Ülkesi'nin son Karay lideri Yeoşua Ben Yehuda'nın eserlerini tercüme etti. Yehuda Ben Eliya Hadasi de, *Eşkol ha-Kofer* adlı kitabıyla, Karay edebiyatının en önemli eserlerinden birini verdi.

13. yüzyılda Bizans dünya Karayizminin merkezi oldu. Hareketin en büyük Tevrat uzmanı Joseph ha-Rofe bu dönemde burada yaşadı. Joseph ha-Rofe Karayizmin klasik eserlerini yarattı, mezhebe bugüne kadar geçerli kalan bir liturji (âyin, komünyon) düzeni getirdi. İzmitli Aaron Ben Eliya, Karayist felsefeye getirmiş olduğu büyük katkılarla "Karayizmin Maimonides'i" sıfatını kazandı.

Bizans döneminde, anlaşıldığı kadarıyla, Rabinik Yahudilikle Karayist Yahudilik belirli bir denge içinde yaşadılar, hatta Karay bilginleri, ustalıkları ve Tevrat hakkında parlak eserleriyle kendilerini Rabinik çevrelere kabul ettirdiler ve bu kesimin saygısını kazandılar. Durum, İstanbul 1453'te Osmanlılar tarafından alındıktan sonra değişti. İspanya'dan kovulan Yahudiler Türk topraklarında çok iyi karşılandılar ve 16. yüzyıldan itibaren Yahudi kültürel yaşamı burada yeni doruklara ulaştı. İmparatorluğun büyük kentlerinde Yahudi okulları, sinagoglar ve İbrani matbaaları kuruldu ve Yahudi bilginler Tevrat ve Talmud dışında da araştırma konularına ve özellikle fizik, astronomi, matematik, tıp gibi bilim dallarına ilgi göstermeye başladılar ve bu alanlarda çok ileri gittiler.

Osmanlıların yükselme devrinde Rabinik Yahudiler Karaylarla bir ölçüde işbirliği yaptılar ve Komtino ve Mizrahi gibi büyük bilginler Karay öğrencileri okullarına kabul ettiler. Komtino'nun talebesi olan Eliya Ben Moşe Başyazi'nin eserleri, Karay edebiyatını ve doktrinini önemli ölçüde etkiledi. Onun öğrencisi Kalev Ben Eliya Afendopolo hem dinsel hem laik alanda isim yaptı. Afendopolo matematik, astronomi, hukuk ve felsefe alanlarında çalıştı, şiir yazdı. Başyazi'nin torunu 16. yüzyılda Bizans-Osmanlı döneminin son büyük Karay bilgini oldu. Onun ölümünden sonra bu Karaylar da, Mezopotamya, İran ve Mısır'daki benzerleri gibi ruhani açıdan eylemsiz bir safhaya girdiler.

Bundan sonra Karayizmin merkezi Kırım, Litvanya ve Rusya'ya geçti. Günümüzde Karayizm Güneydoğu Avrupa ve Ortadoğu bölgelerine özgü bir mezhep özelliğini korumaya devam etmektedir.

İlke olarak Karay inanç ve hukukunun yegâne kaynağı Tevrat'tır. Buna karşılık, geleneksel Rabinik Yahudilikte, Talmud ve çevresinde gelişen eserler - örneğin *Şulhan Aruh* - Yahudiliğin temel hukuksal kaynakları kabul edilir. Karaylar, Tevrat'ı yazılı olduğu gibi görürler ve kelimelerin olağan anlamlarına bakarlar. Geleneksel Yahudiliğin Karayizmden başlıca farklı yanı ise Tevrat'ı yorumlaması ve Tevratsal metinlere verdiği yorum niteliğinde anlamları yasa kabul etmesidir. Talmud ve diğer Rabinik edebiyat bu yorumlardan oluşur. Karayizm yorumu reddederken, Yahudilikde bu yorumu din adamlarının otoritesinden koparmak istemiştir. Karaylar bazı Rabinik yasaları sadece aydınlatıcı izahat olarak kabul ederler, Yahudi hukukunun ayrılmaz parçası olduğu görüşünü reddederler. Karay doktrini icabı, her Tevrat araştırmacısı Kutsal Yazılar'ı kendi kendine etüd etmeli ve bu Yazılar'ın anlamını kendi aklınca çıkartmalıdır. Bu etüd sırasında araştırmacı kendine göre bir görüş geliştirirse, bu görüşün ondan önceki Tevrat uzmanlarının oluşturduğu görüşe aykırı olmasından çekinmemeli, aksine kendisinden önce ortaya atılan teorileri -gerekirse- çürütmelidir (Anan Ben David'in dediği gibi: "Tora'yı iyice araştır ve benim fikrime güvenme"). Bu şekilde Karaylar, Talmud bilginlerinin görüşlerini reddetmeyi mubah saymışlardır. Oysa Rabinik Tevrat âlimleri, onlardan önce verilmiş görüşleri reddetmezler, kendi görüşlerini eklemekle yetinirler. Binaenaleyh Karaylar, bir yandan Tevrat'ın yorumlanamayacağı görüşünü ileri sürerlerken, geleneğin değiştirilemeyeceğini savunurlar, öte yandan da Tevrat'ın kişisel etüdünü sınırlamama yoluyla, Tora'nın birçok değişik şekilde anlaşılmasına karşı çıkmazlar.

Tevrat'a yaklaşma şekli dışında, Karay inancı geleneksel Rabinik inanç sisteminden değişik değildir. Mezhebin felsefi temelleri İzmitli Aaron Ben Eliya tarafından atılmış, Eliya Başyazi ile öğrencisi Kalev Afendopolo da bu felsefeyi on ilkede özetlemişlerdir:

1. Tanrı bütün maddi ve manevi dünyayı yoktan yaratmıştır.

2. Yaratan'ın kendisi yaratılmamıştır.

3. Tanrı şekilsizdir, her bakımdan Bir'dir, hiçbir şeyle mukayese edilemez, cisimsizdir, kesinlikle tektir ve bölümsüzdür.

4. Hocamız Moşe'yi yollamıştır.

5. Eksiksiz gerçeği içeren Tora'yı Moşe aracılığıyla yollamıştır (başka bir deyişle Tora, başka bir yasayla - özellikle Rabinik yasalarla- tamamlanamaz ya da değiştirilemez).

6. Her inanan kişi Tora'yı ve gerçek anlamını kaynak dilinde bilmelidir.

7. Tanrı kendini, başka peygamberlere de malûm etmiştir.

8. Mahşer gününde bütün ölüler dirilecektir.

9.Tanrı her insanı, yaşama şekline ve davranışına göre mükâfatlandırır.

10. Tanrı Sürgün'de yaşayanları hor görmez; aksine çektikleri acılarla onları arındırmaya çalışır. Sürgün'de yaşayanlar O'ndan her gün yardım görmeyi ve David'in torunlarından çıkacak olan Mesih aracılığıyla kurtulmayı ümit edebilirler (daha eski Karay doktrinlerinin bazılarında, Mesih inancı mevcut değildir).

İbn Şaprut'un Hazar Kralıyla Mektuplaşması

740 yıllarında, Güney Rusya steplerine hâkim olan güçlü Türk boyu Hazarların liderleri ve aşiretin bir bölümü Musa dinini kabul ettiler. Yaklaşık olarak iki asır kadar sonra, Karadeniz'in kuzey kıyılarında varlığını korumaya devam eden bu Yahudi krallığı, o sıralarda en parlak dönemini yaşayan İspanya Yahudi cemaatinin lideri Hasday İbn Şaprut'un (915-976) dikkatini çekti. Hasday İbn Şaprut, Endülüs Emevi devletinin halifesi III. Abdurrahman (912-961) ve daha sonra oğlu II. Hakan'ın (961-976) yalnız özel doktoru değil, devletin gümrük ve dışişleri bakanıydı. Hasday İbn Şaprut, bu konuyu araştırmak

ve -duyduklarının doğru olması halinde bir Yahudi kralının hizmetine girmeyi tercih edeceği düşüncesiyle- 960 yılı civarında Hazar kralı Jozef'e bir mektup yazar ve bir süre sonra, mektubuna cevap alır. İbranice yazılmış olan mektuplardan bazı bölümler aşağıda verilmiştir.

İzak İbn Şaprut Oğlu Rabi Hasday'ın Hazar Kralına Mektubu (Yaklaşık 960)

Ben, Ezra oğlu İzak oğlu, Sürgün'deki İsrail Yahudilerinden, Efendim Kral'ın hizmetkârı Hasday, ...uzak bir ülkeden Majesteleri'nin önünde eğilirim... Ellerimi göklerdeki Tanrı'ya uzatıp, İsrail üzerindeki hükmünü uzun kılmasını diliyorum.

...(Kralım Abdurrahman'ın) ihtişam ve gücünü bilen, Frankların kralı, Germen olan Gebalim kralı, Konstantinopol kralı, vesaire gibi dünya hükümdarları ona (Abdurrahman'a) armağanlar verirler ve pahalı hediyelerle gözüne girmeye çalışırlar. Bütün bu armağanlar benim elimden geçer; bunlara karşılık verilecek armağanlardan seçilip yollanmasından da ben sorumluyum (birkaç dil bilen İbn Şaprut, yabancı heyet ve elçilerini kabul ederdi).

Armağan getiren bu hükümdarların elçilerine hep, Sürgün'den artakalan kardeşlerim İsraillileri sorar, esarette vatan özlemi çekip rahat gün görmeyenler arasından kurtulan olup olmadığı hakkında bilgi isterim ("Kaybolan On Aşiret"in dünyanın herhangi bir yerinde bağımsız bir Yahudi devleti çerçevesinde yaşayıp yaşamadıklarını araştırırdı).

Nihayet, Horasan'dan gelen ticari temsilciler, El-Hazar adıyla anılan bir Yahudi krallığı olduğunu söylediler. Ama ben, bu bilginin desteğimi kazanmak için verildiğinden kuşkulanarak, söylenenlere inanmadım. Ben bu meseleyi düşünedururken, Konstantinopol'den armağanlar ve kendi krallarından benim kralıma bir mektup getiren elçilerle karşılaştım (944-949 arası). Konuyu onlara da açtım.

Bana şu cevabı verdiler: "Tamamen doğrudur, krallı-

ğın adı El-Hazar'dır. Konstantinopol'den oraya denizyolu onbeş gün çeker ama karayolu üzerinde aramızda birkaç ulus vardır; şimdi başında bulunan kralın adı Joseph'tir; bazen onların ülkesinden bizimkine gemiler gelir, balık, deri ve her türden mal getirir (ticarette çok ileri olan Hazarlar bu malları, kuzeyde Ruslardan alırlardı). Bu adamlar bizle müttefiktirler ve onlara saygı duyarız. Temsilciler aracılığıyla aramızda ilişki mevcuttur ve birbirimize armağanlar yollarız; çok güçlüdürler; birçok orduları vardır ve bu ordularla zaman zaman sefere çıkarlar". Bu sözler bana güç verdi ve umutlarımı teyit etti. Bunun üzerine yerlere eğilip göklerdeki Tanrı'ya şükranlarımı bildirdim (Hasday memnundu: Artık, Hıristiyanlar Yahudilere, İsa'yı reddettiklerinden yurtsuz kaldıklarını söyleyemeyeceklerdi)...

Türk Kralı Harun'un Oğlu Kral Joseph'in Cemaat Başkanı, Ezra Oğlu, İzak Oğlu Hasday'a Mektubu (Yaklaşık 960)

...Güzel yazılmış mektubun bizlere, Germen ülkesinden Eliezer oğlu Yitzhak adlı bir Yahudi tarafından verilmiş olduğunu bildiririm (Yitzhak mektubu, Almanya, Macaristan ve Rusya üzerinden Hazar ülkesine götürmüştür). Anlayış ve erdemin hepimizi hoşnut ve mutlu etti ...Gel, atalarımızın bir zamanlar kurmuş olduğu diplomatik ilişkileri yeniden kuralım ve bu mirası çocuklarımıza iletirken (Joseph, Hazarların bir zamanlar İspanya Araplarıyla diplomatik ilişkileri olduğunu sanmıştır).

Mektubunda soruyorsun: "Hangi ulustan, hangi aileden ve hangi aşirettensiniz". Yafet'in oğlu Togarma'nın torunları olduğumuzu biliyoruz (Yahudi edebiyatında Togarma bütün Türklerin atası olarak geçer; Türkiye'nin adı da Togarma'dır). Atalarımın soyağacı kitaplarında, Togarma'nın on oğlu olduğunu okudum. Adları şunlardır: en büyüğü Ujur, ikincisi Tauris, üçüncüsü Avar, dördüncüsü Uguz, beşincisi Bizal, altıncısı Tarna, yedincisi Hazar, sekizincisi Janur, dokuzuncusu Bulgar, onuncusu Savir idi (Bunlar, bir zamanlar Karadeniz ve Hazar Deni-

zi civarında yaşayan aşiretlerin mitolojik adlarıdır). Ben, yedinci oğul Hazar'ın torunlarındanım.

Elimdeki bir belgeye göre, atalarım sayıca az olmakla birlikte, Kutsal Tanrı onlara büyük güç vermiş ve bu sayede kendilerinden daha çok kalabalık olan birçok ulusa karşı arka arkaya savaşlar vermişler.Tanrı'nın yardımıyla bu ulusları geri püskürtüp topraklarına hâkim olmuşlar... Bugün yaşadığım ülkede (Volga boyunca uzanan topraklar), daha önce Bulgarlar yaşardı. Atalarımız Hazarlar bunlarla savaşmışlar ve Bulgarlar deniz kıyısındaki kumlar kadar çok olmakla birlikte, Hazarlara karşı duramadılar. Bunun üzerine, ülkelerinden çekildiler ve kaçtılar; Hazarlar da onları Tuna nehrine kadar takip ettiler. Bugüne kadar Bulgarlar Tuna nehri boyunca konaklamaya devam ederler, Konstantinopol'e de yakındırlar.

Bundan sonra birkaç kuşak geçti, ta ki, Bulan adında bir kral (Hazar tahtına) geçene kadar... Akıllı, Tanrı'dan korkan, Yaratıcı'sına bütün kalbiyle inanan bir kişiydi. Büyücü ve putperestleri ülkesinden kovup O'nun kanatlarına sığındı... (Bulan muhtemelen 740 yıllarında hüküm sürdü; Hazarların ilk Yahudi kralıydı). Bizans ve Arap hükümdarları ona temsilciler ve elçiler, çok değerli hediyeler ve bu arada -kralı kendi dinlerine çekmek için- bilgin kişiler yolladılar.

Ne var ki kral, akıllı olduğundan, bilgin bir İsrailliyi huzuruna çağırdı. Kral büyük dikkatle aradı, sordu ve araştırdı ve... "İsrail'in yani Hz. İbrahim'in dinini seviyorum" dedi (mektupta, kralın üç büyük dinin temsilcisini çağırdığı ve aralarındaki tartışmaları dinledikten sonra Museviliği seçtiği anlatılmaktadır. Efsanevi karakterde olan bu bilginin doğruluğu tartışılabilir; buna karşılık Bizans'tan kaçan Yahudilerin Hazaristan'da dinlerini yaydıkları bilinir).

...Mektubunda yüzümü görmeyi arzuladığını söylüyorsun. Ben de senin hoş görüntünü, aklının ve büyüklüğünün nadir güzelliğini görmeyi çok isterim... Senle birlikte olmak nasip olursa... sen babam olursun ben oğlun. Bütün ulusum senin sözüne göre yönetilir, ben de işlerimi senin fikrine göre yürütürüm. Hoşçakal.

İspanya'da Yahudi Aleyhtarı Yasalar

Las Siete Partidas

Las Siete Partidas ya da Yedi Bölüm Yasası, 18. yüzyılın ikinci yarısında hazırlanmıştır. X. Alfonso tarafından hazırlanan bu yasa dizisi, İspanyol sömürgelerinde de uygulanmıştır (Filipinler, Portoriko, Florida ve Louisiana). Las Siete Partidas, eski Vizigot, Roma ve Kilise yasalarından esinlenerek hazırlanmış ve bu yasalara hâkim olan Yahudi aleyhtarı elemanları benimsemiştir. Burada, yasadan bazı bölümler veriyoruz (Kaynak: Marcus, *The Jew in the Medieval World*, s.34-40).

Kısım XXIV
Yahudiler Hakkında

Yahudiler, Efendimiz Hazreti İsa'nın dinine inanmamakla birlikte; Hıristiyan krallarının her zaman (ülkelerinde) yaşamalarına izin vermiş oldukları bir ulustur.

1. Yasa: Yahudi sözü ne anlama ve nereden gelir.

Yahudi, kelimenin tam anlamıyla, Musa'nın dinine dahil olan kişidir; aynı zamanda, sünnet olan ve dinin diğer şartlarını yerine getiren de (Yahudidir). Bu isim, diğerlerinden (diğer İsrail aşiretlerinden) daha asil ve daha güçlü olan Yehuda aşiretinin adından gelir; bu aşiretin başka bir özelliği vardı ki, bu da, Yahudi kralları bu topluluktan seçilir, muharipleri de savaşlarda ilk yaralananlar olurdu. Kilisenin, imparatorların, kral ve prenslerin Yahudilere Hıristiyanlar arasında ve hükümdarlar yanında yaşamalarına izin vermelerinin nedeni, bunların her zaman sürgünde yaşamaları ve esaretlerinin, Efendimiz Hazreti İsa'yı çarmıha gerenlerin soyundan gelmelerinin simgesi olarak bilinegelmesidir (yani, Yahudiler İsa'yı çarmıha gerdirdiklerinden, Hıristiyan inancına göre, Tanrı tarafından sürgüne mahkûm edilmişlerdir. Kilise'nin görüşüne göre Yahudiler öldürülmemeli, aksine, içinde bulundukları ceza süreci herkese "ibret olsun diye", yaşatılmalıdırlar).

2. Yasa: Yahudiler Hıristiyanlar arasında nasıl yaşamalıdırlar; neleri yapmamalı ve yasak olan şeyleri yapanlar hangi cezaya çarptırılmalıdır.

Yahudiler Hıristiyanlar arasında sükûnet ve düzen içinde (yani "fazla gürültü yapmadan") yaşamalı, kendi gelenek ve göreneklerini uygulamalı ancak Efendimiz İsa aleyhinde konuşmamalıdırlar... Yahudiler bir Hıristiyanı kendi dinlerine çekmemeye çok dikkat etmelidirler. Bu yasayı ihlal edenler ölüme mahkûm edilecek, mallarına da el konacaktır... çocuk kaçırıp çarmıha germeleri, cocuk bulamadıkları zaman balmumundan heykelcikler yapıp çarmıha germeleri halinde... olay sırasında olay yerinde bulunan herkes yakalanıp tutuklanacak ve kralın huzuruna getirilecektir; kralın yakalananların suçlu olduklarına karar vermesi halinde, suçlular onur kırıcı koşullarda idam edileceklerdir (Kan İftirası denilen olguda, Hıristiyanlar, Yahudilerin ayin yapmak amacıyla Hıristiyan çocukları kaçırdıklarına inanırlardı).

3. Yasa: Hiçbir Yahudi, Hıristiyanları ezebileceği bir mevki ya da göreve getirilemez.

Yahudiler eskiden büyük saygı görürler ve bütün diğer ırkların üstünde imtiyazlardan yararlanırlardı, zira Tanrı'nın Ulusu addedilirlerdi. Ne var ki... O'na saygı göstereceklerine O'nu küçültmüşler ve utandırıcı biçimde çarmıha gerdirmişlerdir... bu nedenle bütün imtiyaz ve üstünlüklerini kaybedecekler, bundan böyle ebediyen hiçbir onurlu ya da bir Hıristiyanı herhangi bir şekilde ezebileceği bir mevkiye gelemeyeceklerdir.

4. Yasa: Yahudilerin Hıristiyanlar arasında sinagog inşa etmeleri hakkında.

Sinagog Yahudilerin dua ettikleri yerdir ve bu gibi yeni bir bina ülkemizin hiçbir yerinde iznimiz olmadan inşa edilemez. Bir sinagogun yıkılması halinde, aynı yerde yeniden inşa edilebilir... Sinagog Tanrı'nın adının anıldığı bir mekân olduğundan Hıristiyanların bu yerlere zarar vermeleri... yasaklanmıştır (İspanya'da Kuzey Afrika kökenli Müslümanların bir camiye sahip olmaları tamamen yasaktı; başka bir deyişle, Yahudiler toplumsal sınıflar hiyerarşisinde en sonuncu değildi).

(...) 6.Yasa: Hıristiyan olan Yahudilere baskı yapılmayacaktır; bir Yahudinin Hıristiyanlığı seçmedeki yararları, Hıristiyan olanlara zarar veren Yahudilere verilecek ceza.

Bir Yahudinin Hıristiyan olması için kendisine baskı yapılmayacaktır (bu kural nadiren uygulanmıştır). Bir Yahudi erkek ya da kadın Hıristiyan olmayı seçerse, başka Yahudiler bu olaya karışmayacaklardır. Eğer, bunlar Hıristiyanlığı seçen (Yahudileri) taşlarlarsa ya da yaralarlarsa ya da öldürürlerse... ateşe atılma yoluyla idam edileceklerdir.

(...) 9. Yasa: Bir Hıristiyan kadınla cinsi ilişkisi olan Yahudiye verilecek ceza.

Bir Hıristiyan kadınla yaşayan Yahudinin...cezası ölümdür. Zira, evli kadınlarla cinsel ilişkide bulunan bir Hıristiyanın cezası nasıl ölümse... bir Hıristiyan kadınla cinsi ilişkide bulunan Yahudinin de cezası, pek tabii, ölümdür çünkü Hıristiyan kadınlar Efendimiz Hazreti İsa'nın manevi eşleridir.

Kovma Fermanı

1 Mayıs 1492

Yahudilerin İspanya'dan kovulduklarını ilan eden ferman 31 Mart 1492'de İzabella ile Ferdinand tarafından imzalanmış ancak 1 Mayıs'a kadar ilan edilmemiştir. Bu ferman, Ortaçağ'da Yahudinin statüsünü yansıtan başlıca ilginç belgelerdendir. Burada verdiğimiz kısaltılmış metin Franco'dan alınmıştır (*Essai*, s.35). Franco da fermanın metnini, Yahudilerin İspanya'dan kovulmalarının 4. yüzyılı münasebetiyle özel bir sayı çıkaran *El Tiempo* gazetesinin Nisan 1892 tarihli nüshasından almıştır.

Kastilya, Leon, Aragon, Sicilya, Granada ...kral ve kraliçesi Don Fernando ve Donia İsabelle'den...

Krallığımızda, kutsal Katolik dinimizi Yahudileştiren kötü Hıristiyanların bulunduğunu işittik; pek tabii, Hıristiyanların Yahudilerle bu türden bir ilişki içinde olmalarının çok zararlı olduğuna karar verdik. Geçen sene Toledo'da toplanan mecliste Yahudilere, her kentte, günahları içinde yaşayabilmeleri için Yahudi mahalleleri verilmesi yolunda emir verdik. Bunun dışında, krallığımızda Engizisyon'un kurulmasını emrettik; bu kurum on iki yıldan beri faaliyette olup birçok suçlu yakalamıştır.

...Bunlar (Yahudiler ya da konversolar) birçok inançlı kişiyi kutsal Katolik dinimizden ayırmak için birçok yola başvurmakta ve kendi tehlikeli dinlerine çekmek istemektedirler...

Bu duruma ve Katolik dinine yöneltilen bu harekete son vermek için, din adamları, şövalyeler, bilim adamları ve ileri gelen kişilerle görüştük.

Uzun görüşme ve tartışmalardan sonra, Yahudilerin, bir daha dönmemek üzere bütün ülkeden kovulmalarına karar verdik.

Bu nedenle ve işbu fermanla, yaşları ne olursa olsun ve ülkenin her yanında yaşayan Yahudi erkek ve kadınlarına, erkek ve kız çocukları, hizmetçileri, büyük küçük, yaşları ne olursa olsun, Yahudi yakınlarıyla, en geç bu yılın Temmuz ayının sonuna kadar ülkeden çıkmalarını emrediyoruz. Bunlara hiçbir şekilde ülkeye dönmelerine izin verilmeyecektir. Bu fermana riayet etmemeleri halinde, ülkemizde Yahudi bulunması vukuunda ya da herhangi bir şekilde geri dönmeleri halinde, yakalananlar idam edilecek, mallarına da el konacaktır.

Ülkemizin her yanında, hiç kimse mevkii ve asalet derecesi ne olursa olsun, Temmuz ayının sonundan sonra ve ebediyete kadar, bir Yahudi erkek ya da kadını saklamaya, himaye etmeye yeltenmesin... bu emre itaat etmeyenlerin bütün mallarına, gemilerine, kalelerine ve miraslarına el konacaktır.

Yahudilere ülkemizde altın, gümüş ve para hariç... bütün mallarını denizden ve karadan çıkarmalarına izin veriyoruz. İhracatı yasak olan ürünleri de çıkarmaları menedilmiştir.

...Efendimiz Hazreti İsa'nın bin dört yüz doksan ikinci yılının mart ayının otuz birinde, Granada kentinde yazılmıştır.

Ben Kral Ferdinand - Ben Kraliçe İzabella

Fatih Sultan Mehmet'in Bizans Yahudileriyle Gizli Anlaşması

II. Mehmet (Fatih) İstanbul'u hicri 857 yılında (1453) aldı ve Bizanslılarla işbirliğine girmeme yoluyla fethi destekleyen İstanbul ve dolayısıyla Türkiye Yahudilerine din ve inanç özgürlüğü tanıdı. Ne var ki, daha sonra bu taahhüt birkaç kez ihlal edildi. Örneğin hicri 940 yıllarında (1534 civarı) böyle bir olay meydana geldi ve Yahudiler durumu Bâb-ıâli'ye bildirdiler. Bunun üzerine 117 ve 130 yaşlarında iki Müslüman mahkeme önüne şahit olarak getirilmiş ve kendilerine II. Mehmet'in taahhüdü sorulmuştur. Görgü şahidi olan bu iki yaşlı Müslüman taahhüdün gerçek olduğunu söyleyince, zamanın padişahı Kanuni Sultan Süleyman, Fatih'in taahhüdünü teyit eden bir emir çıkarmıştır. Ondan sonra II. Selim ve III. Murat buna benzer emirler yayımlamışlardır. Aşağıda metninden parçalar verdiğimiz ve hicri 1011 tarihini (1603) taşıyan ferman III. Mehmet tarafından çıkarılmıştır. Bundan önceki fermanlar ya kaybolmuş ya henüz ortaya çıkmamıştır. Fermanda, zikredilen kişiler, çok ağdalı bir dille övülür (padişah, kazasker, kadı vs.). Verdiğimiz metinde övgüler çıkarılmıştır.

...Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri... sayın İstanbul kadısı: bu imparatorluk tezkeresi elinize geçtiğinde, İstanbul'da yaşayan Yahudilerin yüksek katıma bir ricayla gelmiş olduklarını öğreneceksiniz; bu Yahudiler, bana atam rahmetli Mehmet Han'la gizli bir anlaşma yapmış olduklarını bildirdiler. Buna göre, feth-i hakani (İstanbul'un alınışı) sırasında Yahudiler İstanbul imparatoruna (Bizans hükümdarına) yardım etmemeyi taahhüt etmişlerdir. Buna karşılık da atam (Fatih), yukarıda zikredilen

kişilere hiçbir zarar gelmeyeceği, sinagogların oldukları gibi kalacağı, kimselerin onların aleyhinde icraatta bulunmayacağı ve sinagoglara karışamayacağı, içlerinde tasvir ve mihrap bulunmadığı sürece evlerinde Tora okuyabilecekleri ve gelenekleri uyarınca dua edebilecekleri yolunda taahhütte bulunmuştur. Bütün bunlar fetih-i hakani sırasında vaadedilmiş ve fetihten sonra da devam etmiş olmakla birlikte, hicri 940 yılından önce ...bu taahhüde aykırı davranılmıştır. Meseleyi incelemek üzere tayin edilen müfettişler, bunun üzerine, 117 ve 130 yaşlarında olup o dönemi yaşamış ve... taahhüde şahit olmuş iki Müslümanın şahadetini dinlediler. Bütün bu durum, tesbit edilen (siyaset çizgisinde) ve yukarıda adı zikredilen rahmetli atamın verdiği vaade uygun olarak ve (daha sonra) rahmetli atalarım Sultan Selim Han (Yavuz) ve Süleyman Han'ın (Kanuni) bu yolda çıkarmış oldukları fermanlara ve Şeyhülislam rahmetli Molla Fenari, Ebussuud ve Çivizâde'nin fetvalarına göre devam ederken... bir yangın çıkmış ve bu eski sinagoglar yanmıştır. Bundan sonra bazı kişiler bu sinagogların imar edilip eski haline getirilmelerini önlemişler, (Yahudiler de) bu sinagogların eski olduklarını ispat etmek için şahit aramışlardır (Osmanlılar yeni sinagog inşaatını yasak etmişler ancak eski sinagogların tamir ve imar edilmesine izin vermişlerdir). Ne var ki, aradan uzun zaman geçmiş olduğundan ve bu konuda şahitlik yapabilecekler artık hayatta olmadıklarından, sinagog imarının yasak olduğuna dair karar Şeyhülislam Çivizâde ve Bostanizâde'nin fetvalarından da anlaşıldığı üzere, şahit dinlenmeden alınmıştır. Bu fetvalara dayanılarak, Yahudiler (huzuruma bir istida ile gelerek) bazı kimselerin yangından sonra imarı ve tasvir ve mihrap bulunmayan evlerde bile Tora'nın okunmasını önlediklerini bildirmişler, fetvaları ve dedelerimin çıkartmış oldukları fermanları göstermişlerdir. İtaat edilmesi gereken bu emrü hümayun elinize geçtiğinde, her gün bu fermana uygun davranılması gerektiğini emrederim. Tanrı esirgesin bu eski sinagoglar bir yangında yanarlarsa ve (Yahudiler) bu yerleri yeniden inşa etmek isterlerse, bilinsin ki bunu yapabilirler; kimse on-

lara bu nedenden saldıramaz ve kimse bu işleri önleyemez ve (Yahudiler) bütün bunları fetvalara ve atalarımın çıkarmış oldukları fermanlara uygun olarak yapabilirler ve tasvir ve mihrap bulunmayan evlerde Tora okuyabilirler. Kim olursa olsun, bu ferman ve fetvalara aykırı davranmasına izin vermeyin ve bu uyarıyı tekrar edin. Bu (emirden sonra) yapılan uyarıyı dinlememeye, Şeri'at ve fermanıma aykırı davranılmaya devam edilirse, suçluların adlarını (doğrudan doğruya saraya) bildirin. Bu kişiler, emirlerime riayet etmemelerinden dolayı cezalandırılmalıdırlar. Bununla birlikte, mevcut duruma yeni ya da eski birtakım unsurlar katmaktan da kaçınınız. Bu fermanı inceledikten sonra belgeyi kayda geçirin ve Yahudilere teslim edin. Sizden sonra göreve gelecek saygıdeğer hakimler de bu fermana uysunlar ve aykırı davranışlara izin vermesinler (...)

Şevval ayının son günü, hicri 1011 senesi (1 Nisan 1304)

(Kaynak: Galante, *Documents*, s. 163-66)

Yahudilerin İspanya'dan Kovulmaları

Daha önce vurgulandığı üzere, Yahudilerin İspanya'dan kovulmaları büyük bir medeniyetin sonuna benzetilebilir. Emevi hükümdarlarına hizmet eden, Hıristiyan kralların bütün idari ihtiyaçlarını temin eden Yahudiler, Kastilyalı İzabella ile Katolik Ferdinand'ın bir kararı üzerine, bütün servetleri elinden alınarak, ülkeden kovulmuşlar ve Yahudilerin bu zayıf durumlarından yararlanmaya hazır olanların eline merhametsizce terkedilmişlerdir. Aşağıdaki parça Yahudilerin İspanya'dan kovuldukları günleri anlatır; parça bir İtalyan Yahudisi tarafından Mayıs 1495'te yazılmıştır (Kaynak: Marcus, *The Jew in the Medieval World*, s.51 ve sonrası).

Kral bunlara (Yahudilere), ülkeyi terketmeleri için üç aylık bir süre tanıdı. (Kovma Fermanı) 1 Mayıs'ta her kentte, halk önünde okundu. Bu tarih Omer ayının 19'una rastladığından, ülkeden son çıkış tarihi Av ayının 9'u-

na geliyordu (Tişa beAv; Yahudi tarihinde geleneksel matem günüdür. Büyük Tapınak bu tarihte yıkılmıştır). Sayıları hakkında tartışma olmakla birlikte, birçok araştırmadan sonra en yaygın kanının 50 bin ilâ 53 bin aile olduğunu tesbit ettim (bu, 250.000 kişi eder). İspanya'dan kovulan Yahudilerin sayısı hakkında ileri sürülen tahminler 100 bin ile 800 bin arasında değişir). Yahudilerin evleri, bağları, arsaları ve sığırları vardı; çoğu da meslek sahibi zanaatçılardı. O zamanlar İspanya'da birçok (dinsel) akademi vardı ki bunların en büyükleri Guadalajara'da Rabi Yaakov Habib'in okullarıydı. Zikredilen bu son kentte (Salamana) büyük bir matematik uzmanı vardı; Hıristiyan bilginler arasında matematik konusunda bir problem olduğunda, ona danışılırdı. Adı, Avraham Zakuto idi (Vasco de Gama ve Kristof Kolomb'un keşiflerine katkıta bulunan astronom).

...Zaman kısalmakta ve İspanya'dan çıkma işini hızlandırmak gerekmekteydi. Evlerini, topraklarını ve sığırlarını çok düşük fiyatlara sattılar... Kral onlara, ülke dışına altın ve gümüş çıkarma izni vermedi ve bu nedenle altın ve gümüşleriyle kumaş, deri ve başka şeyler aldılar.

120 bin kişi Portekiz'e gitti ve Don Vidal bar Benveniste del Cavalleria adlı ileri gelen bir kişinin Portekiz kralıyla yaptığı bir anlaşma uyarınca, (ülkeye girmek için) adam başı bir düka, mallarının da dörtte birini verdiler. Kral bunlara, ülkesinde altı ay kalmalarına izin verdi. Bu kral Yahudilere karşı, İspanya kralından çok daha kötü davrandı ve altı ay süre dolduktan sonra ülkede kalanları köle yaptı. 700 çocuğu da ıssız bir adaya sürdü. 1493 yılında Portekiz'de yaşamakta olan Yahudilerin tümü, kral Joan (1481-95) tarafından köle yapıldılar. Lizbon Yahudi cemaatinin de, Tanrı'nın onlara yapılan bu zulmün şikâyetlerini duymaması için, yüksek sesle dua etmesi yasak edildi.

Sürülen İspanyalıların birçoğu Müslüman ülkelere, Fes, Tlemsen ve Berberîlerin oturdukları beldelere gittiler. Sayıları çok olduğundan Kuzey Afrikalı Müslümanlar bunların kentlere girmelerine izin vermediler ve birçoğu açlıktan, susuzluktan ve her şeyin eksikliğinden öldüler.

Bu ülkede bol olan aslan ve ayılar, kentlerin dışında açlıktan kıvrananları yediler... Kuzey Afrika Yahudileri bunlara çok yardım ettiler... hiçbir yerde barınak bulamayanlar İspanya'ya dönüp din değiştirdiler.

Kovma Fermanı başka ülkelerde de duyulduğunda, Cenova'dan birçok gemi İspanya limanlarına geldi. Bu gemilerin tayfaları da Yahudilere karşı zalimce davrandılar, mallarını çaldılar ve bazılarını o zaman çok bilinen Cenova Korsanı'na teslim ettiler. Kaçıp Cenova'ya kadar gelebilenler yerel halk tarafından zalimce ezildiler ve soyuldular. Bu kent halkının zulmü o kadar ileri gitti ki, küçük bebekleri analarının memesinden çekip aldılar.

İspanya'dan sürgüne çıkanların bir bölümü denizyoluyla Türkiye'ye geldiler. Bazıları denize atılmakla birlikte, ülkeye varabilenlerin Osmanlı Padişahı tarafından, zanaatçı olduklarından çok iyi karşılandılar. Padişah bunlara krediler verdi, birçoğunu bir adaya yerleştirdi, kendilerine tarlalar ve topraklar verdi (Marcus'un bir notuna göre, o sıralarda Osmanlı devletinin, Hıristiyan Avrupa'ya karşı savaşlarında maden işlemeciliğinden ve cephane imalatından anlayan zanaatçılara ihtiyacı vardı; Yahudiler bu meslekte uzmanlaşmış elemanlardı).

Yasef Nasi ve Tiberya Projesi (1564)

Bundan önceki bölümde anlatılmış olduğu üzere Yasef Nasi II. Selim'den Tiberya'yı imar etme iznini almış ve bu kente, Avrupa'dan kaçan Yahudileri yerleştirmek istemiştir. Nasi'nin çağdaş Siyonizm'in atılımlarını hatırlatan ileriyi görme yeteneği, Tiberya'yı kendi kendine yeten bir koloni olarak planlamış olmasında yansımaktadır (çağdaş Siyonistler de İsrail Ülkesi'nin, her şeyden önce, kendi ürünüyle ve vatandaşlarının öz çalışmasıyla kalkınması gerektiğini örgörmüşlerdir). Bilinmeyen nedenlerden bu proje gerçekleşememiş ve İsrail Ülkesi'nin "rehabilitasyonu" 20. yüzyıla kalmıştır.

Tiberya'da kendi kendine yeten bir koloni kurma atı-

lımının öyküsü, zamanın Yahudi tarihçilerinden Yasef haKohen tarafından (1496-1578) anlatılmaktadır:

Yasef Nasi, Portekiz cehenneminden kaçanlarla birlikte, Ferrara'ya vardı. Burada kısa bir süre kaldıktan sora, kendisini çok sevip takdir eden Sultan Süleyman'ın ülkesi Türkiye'ye gitti. Sultan ona Tiberya'nın kalıntılarını ve kent çevresindeki yedi köyü bağışladı (1563) ve bu toprakların efendisi ilan etti. Don Joseph Nasi, güvendiği adamlardan Rabi Joseph ben Adrut'u oraya yollayıp kentin surlarını yeniden inşa etmekle görevlendirdi.

Adrut'un kendisi de Sultan Selim'in gözüne girdi ve Türk hükümdarı kendisine günde 60 kuruşluk bir ödenek bağladı. Sultan sekiz adamını Adrut'un yanına verdi ve Şam ve Safed valilerine, imparatorluk tuğrasıyla onaylanmış bir ferman yolladı. Ferman'da şöyle denilmektedir: "Bu adamın bütün istediklerini yapınız". Bundan sonra Sultan'ın iradesiyle bir emir çıkartıldı ki, bu belgede de şöyle denir: "Bu köylerdeki bütün inşaat ustaları ve işçiler Tiberya'yı yeniden inşa etme işine memur edilmişlerdir. İşe gelmeyenler cezalandırılacaktır".

Burada bol miktarda inşaat taşı mevcuttu zira Tiberya, yıkılmadan önce, büyük bir kentti. Gerçekten de, Rabi Ammi ve Rabi Assi zamanlarında (Tiberya'nın İsrail Ülkesi'nde bir kültür merkezi olduğu 300 yıllarında) bu kentte onüç sinagog vardı. Bu yedi köyün sakinleri, inşaat işinde kullanılmak üzere, bol miktarda harc hazırlamakla görevlendirildiler. Galile Denizi (Kineret Gölü) yakında olduğundan, kum da eksik değildi.

Ne var ki Araplar bunu kıskandılar ve liderlerinden biri kalkıp şöyle bir çağırıda bulundu: "Bu kenti yeniden inşa etmelerine izin vermeyin zira başımıza iş açılacak. Çok eski bir kitapta bulduğum bir yazıya göre, adı Tiberya olan bu kent yeniden inşa edileceği zaman dinimiz yıkılacak, biz de ızdırap içinde yaşayacağız". Onu dinlediler ve surların inşaatına devam etmeyi reddettiler; bu şekilde de Tiberya'nın surlarında yapılmakta olan iş ortada kaldı.

Bundan derin üzüntü duyan Joseph ben Adrut Şam valisine gidip yakındı: "Efendimiz, üzgünüm ama, köy sa-

kinleri Sultan'ın emrini yerine getirmek istemiyorlar". Derin bir korku ve endişeye kapılan Paşa adamlarını yollayıp elebaşlardan ikisini yakalattı ve diğerlerine ders olsun diye... idam ettirdi.

Kentin surlarını inşa etmek üzere kazma işine yeniden koyuldular ve büyük bir kayanın altında toprağın altına inen bir merdiven keşfettiler. Burada, mermer heykeller ve mihraplarla bezenmiş, Hıristiyan uslubuna uygun yeni bir kilise buldular (muhtemelen bir Haçlı kilisesi). Don Joseph'in dört uşağı ...kilisede bulduklarını paramparça ettiler ve her yeri kirlettiler. Bu arada, ülkede son kral olan Guy zamanında Hıristiyanların saklamış oldukları üç tane de çan buldular. Bunlardan top yaptılar (Haçlıların elinde bulunan Tiberya Salahattin Eyyubi tarafından muhasara edilmişti; Kudüs Latin-Haçlı krallığının son kralı Guy, bu kent civarında bozguna uğratılmıştı).

Tiberya kentinin çevresi 15 bin kübid (7.5 km kadar) idi; yeniden inşa çalışmaları 5325 yılının Kislev ayında (Kasım-Aralık 1564) bitirildi. Don Joseph bundan çok memnun oldu ve Tanrı'ya şükretti.

Onun emriyle, ipekböceği beslemek için birçok dut ağacı dikildi. Venedik'te yapılan elbiseler imal etmek için İspanya'dan yün sipariş ettirdi...

(Kaynak: Marcus, s.320)

Salomon Aben Yaeş ile I. Elisabeth Arasında İlişkiler

Portekizli Alvaro Mendes (1520-1603), değişik ülkelerde yaşamış ve Batılı hükümdarlarla çok yakın ilişkiler kurmuştur. Genç Mendes 1545'te ailesi tarafından Hindistan'a gönderilmiş ve Madras'taki elmas madenlerini başarıyla işletmiştir. 1555'te Portekiz'e dönmüş, kral III. Joao'ya hizmet etmiş ve Şövalye payesini kazanmıştır. Sonra, sırasıyla, Madrid ve Floransa'da yaşamış, nihayet Paris'e yerleşmiştir. Fransa'nın başkentinden de Anvers, Londra, Lyon ve Venedik'e seyahatler yapmıştır.

Alvaro Mendes 65 yaşına kadar Avrupa'da yaşadı ve

1585'te Türkiye'ye göç etti. Burada Aben Yaeş adıyla bilinmekle birlikte, diplomatik çevreler Alvaro Mendes adını kullanmaya devam ettiler. Aben Yaeş İstanbul'da, yaşamının amacı haline gelen bir Türk-İngiliz ittifakının kurulması için harekete geçti (muhtemelen, Türkiye'ye bunun için göç etti). Aben Yaeş'i güden, Portekiz'e olan derin bağlılığı ve İspanya'ya karşı nefretiydi. O sırada İspanya ile İngiltere, Avrupa'da "boy ölçüşmekte" olduklarından, Osmanlı devletinin İngiltere ile aynı cephede bulunması İspanya'nın süper güç statüsünü baltalayacağı açıktı.

Gerçekten de I. Elizabeth'in hükmü altında İngiltere, İspanya'ya başkaldırmış olan Hollanda'ya yardım ediyor, denizlerde İspanyol aleyhtarı korsan faaliyetini -özellikle Amerika'daki İspanyol kolonilerine saldırıları- destekliyordu. İspanya da İngiltere'yi Avrupa sahnesinde yalnız bırakmamak için elinden geleni yapıyor, İngilizlerin düşmanlarından yardımını esirgemiyordu. Böyle bir kuvvet çatışmasında İstanbul'un, terazinin hangi kefesine kayacağı önemliydi. Aben Yaeş de bunu hesaplamış ve görmüş olan belki de nadir Avrupalılardandı.

Bu projesini gerçekleştirmek için Aben Yaeş, Rodrigo Lopez aracılığıyla İngiliz sarayıyla ilişkisini sürdürdü. Aben Yaeş kraliçe ve maliye bakanı Lord Burghley ile doğrudan doğruya mektuplaşıp, bu işi İstanbul'daki İngiliz elçisi Barton aracılığıyla yapmadığından, Barton bunu hakaret saydı ve Aben Yaeş'e karşı cephe aldı. Barton, çok geçmeden aradığı fırsatı buldu: Don Antonio bir haberci yollayıp Aben Yaeş'ten büyük bir borç istediğinde ve Aben Yaeş kişisel nedenlerden talebi geri çevirdiğinde, Don Antonio Aben Yaeş'i III. Murat'ın gözünden düşürmek için harekete geçti, Barton da durumu Lord Burghley'e bildirdi. Olaylar I. Elizabeth'in kulağına geldiğinde de İngiltere kraliçesi III. Murat'a bir mektup yollayıp Aben Yaeş'i destekledi. Mart 1592 tarihli mektuptan parçaları aşağıda veriyoruz (mektup Latince yazılmıştır).

...Majestelerinin tebasından, Şövalye Salomon Aben Yaeş bize bir mektup yollayıp, uzun süreden beri düş-

manlarının yaymış oldukları yalan ve iftiralardan dolayı, haksız yere acı çekmekte olduğunu bildirmiştir. Biz de, lehinde tutumumuzu bildirerek ona yardım etmek istiyoruz. Binaenaleyh, çok önemli bir kişi olduğunu, yıllardan beri de çeşitli işlerin ve kendi işlerimizin hallinde gayretle çalıştığını bilerek, Majestelerine bu kişi hakkındaki kişisel fikrimizi bildirmek isteriz. Şimdi, gerçekten beyan edebiliriz ki, yalnız biz değil, birçok başka Hıristiyan hükümdar, erdemi, dürüstlüğü ve çalışkanlığıyla tanıdıkları bu kişinin kendi ülkelerinde kalmasını istemişlerdir; kuşkusuz, kalması halinde, kendisine tehditten uzak, bolluk içinde bir yaşam sağlanırdı. Ama o, İstanbul'da, sizin topraklarınızda yaşamayı dünyadaki her yere tercih etmiştir. Bununla birlikte, İspanya kralının taraftarlarının iftira ve yalanları, orada bile güvenliğini tehdit etmektedir. Fikrimizce, bu iftiralar, onu Majestelerinin gözünden düşürmek, Majestelerinin ona güvenini baltalamak için icat edilmiştir... Eğer, bu şekilde, İstanbul'daki elçimiz (Barton), bu kişinin adını lekeleyecek nitelikte hareketlerde bulunmuşsa, bunun da nedeni, fikrimizce, orada (İstanbul'da) İspanya kralının casusu olan İtalyan Paolo Mariani'nin, elçiliğimizin desteğini kazanmak için yapmış olduğu entrikalarda aranmalıdır.

I. Elizabeth'in bu mektubu üzerine, Aben Yaeş 28 Temmuz 1592'de bir teşekkür mektubu kaleme almıştır. Galante'nin İspanyolca metnini yayınladığı (*Aben Yaèche*, s.13-14) mektubu aşağıda veriyoruz (her cümleye bolca serpilmiş olan övgü formülleri çıkartılmıştır).

Salomon Cormano'nun (Aben Yaeş'in I. Elizabeth'e gönderdiği haberci) geri döndükten sonra, Majestelerinin, yapmış olduğum bazı küçük hizmetleri ne büyük bir iyilikle zikretmiş ...olduğunu öğrendim; bu da bana yeni bir güç kattı ki, şimdiye kadar kendimi size hizmet etmek için doğmuş olduğumu düşündüysem şimdiden sonra bunu iki kat fazla ve... kutsal kanatlarınızın güvenli gölgesinde kendimi emniyette hissedeceğim. Majestelerinin Gran Sinior'a (padişaha) bu mektubu gönderme lütfunuz

önünde saygı ve teslimiyetle eğiliyorum. Faaliyetim Majestelerine hizmet edenlere düşman olanların cezalandırılmasına dönük olduğundan, Tanrı'nın yardımından medet umuyorum. Maliye Bakanınızın da bana yazması üzerine, ona meseleyi uzun uzun anlattım ve bu mektupla kıymetli vaktinizi almaktan korktuğumdan, ondan size ayrıntılı bilgiyi vermesini rica ettim. Hayatım boyunca size tam bir sadakatle hizmet edecek, asil eylemlerinizi herkes önünde öven, durup dinlenmeden Majestelerinin muhafazası ve düşmanlarının ezilmesi için dua eder.

Don Sallomo Abenjaex

İstanbul'da, Yaradılış'ın 5352 yılında Temmuz ayının 28'inde yazılmıştır. (28 Temmuz 1592).

(Kaynak: Galante, *Don Salomon Aben Yaèche Duc de Mételin*, İstanbul, 1936)

Aben Yaeş Üzerine Diplomatik Mektuplaşma

Salomon Aben Yaeş, Avrupalı elçilerin merkezleriyle mektuplaşmalarında adı geçen bir kişiydi. Hareketleri dikkatle izlenir, olağanın dışına çıkan faaliyetleri rapor edilirdi.

Türkiye'ye geldiğinde Salomon Aben Yaeş, belirtildiği üzere, Selanik'te konakladı ve burada Yahudiliğe döndü. Avrupa çapında üne sahip bir kişinin ülkeye gelmesi üzerine Bâb-ıâli Selanik'e, Aben Yaeş'i padişah adına karşılaması için bir temsilci (çavuş) yolladı. Olay, İstanbul'daki Fransız temsilcisi Berthier tarafından Fransa kralı III. Henri'ye bildirildi (14 Mayıs 1585):

"Burada Alvaro Mendes adında bir Portekizli var, söylenenlere bakılırsa da bir süre Majesteleri'nin (III. Henri) sarayına girip çıkmış. Bir aydan az bir zaman önce, buradan 15 gün mesafede olan Selanik'e varmış ve anlatılanlara göre ailesiyle birlikte Yahudi olmuş... Padişah da ona serbest geçiş izinleri yollayıp imtiyazlar tanımış, (İstanbul'a getirilmesi için de) yanına bir çavuş vermiş. Yanında da sekiz yüz bin ya da bir milyon altın getirmiş".

Aben Yaeş İstanbul'da Fransız elçisini ziyaret eder, elçi de bu ziyaretleri Paris'e bildirirdi. Elçi Lancosme'un 2 Nisan 1586'da III.Henri'ye yazdığı mektup bunu göstermektedir:

"Bugün Alvaro Mendes ikinci kez beni görmeye geldi; vaadleri gerçekse ...Majestelerine çok hizmet edebilir."

III. Henri de şu cevabı vermiştir:

"Alvaro Mendes hakkında yazdıklarınızı gördüm, gerekeni yapacağınızdan eminim."

Aben Yaeş'in diplomatik faaliyetleri pek tabii İspanyolların gözünden kaçmamıştır. Paris'teki İspanyol büyükelçisi, İspanya kralına 23 Mayıs 1587'de şu mesajı iletmiştir:

"Alvaro Mendes'in bir mektubu elime geçti; İstanbul'a gidip Yahudi olmuş, Don Antonio'ya da Salomon imzasıyla bir mektup yazmış. İngiliz elçisine ve Fransa'daki tanıdıklarına da mektuplar göndermiş ve Türk ile varacağımız anlaşmanın yalnız onun aracılığıyla yapılmasını istiyor. Mendes Majestelerinin (İspanya kralı) bu anlaşmaya Papa, Floransa dükü ve diğer İtalyan hükümdarlarının dahil edilmesini istemiş olduğunu belirtip, kendisi (Aben Yaeş) Lüç Ali'yle (kaptanıderya Kılıç Ali Paşa) anlaşmalı olarak, Türkün bu anlaşmaya İngiltere Kraliçesinin de dahil edilmesini istemesi için etkisini kullanacağını bildiriyor. Juan Stephano (Aben Yaeş'in) bu talebine, kraliçenin Majesteleri ile savaş halinde bulunduğunu vurgulayarak karşı çıktı. Ne var ki Mendes Lüç Ali'yi, İngiltere kraliçesinin anlaşmaya dahil edilmesi için ikna edebileceğinden emin görünüyor. Mendes'in (İstanbul'daki) Fransız elçisiyle arası hiç iyi değil. Fransız elçisi (Mendes'i) hor görüyor zira onu zamanında dindar bir Hıristiyan olarak tanımış, şimdi ise karşısına Yahudi olarak çıkmış."

9 Ekim 1588'de İstanbul'daki Venedik elçisi Giovanni Moro, Venedik cumhurbaşkanına şunları yazmıştır:

"Alvaro Mendes, İspyanyol Armadasının İngilizler tarafından yenilmiş olduğunu (Bâb-ıâli'ye) ilk haber veren kişi oldu".

13 Haziran 1592, Almanya'daki Venedik elçisi Venedik cumhurbaşkanına şu mesajı göndermiştir:

"Alvaro Mendes'in bir yeğeni İngiltere'den, İstanbul'a geldi; dayısının bir işine bakarken, Türk donanmasının İspanya'ya karşı yardımını da istedi."

Venedik diplomatları -görüldüğü üzere- Alvaro Mendes ile yakından ilgilenmişlerdir. 28 Şubat 1596'da Venedik'in Madrid'deki temsilcisi, cumhurbaşkanına şöyle bir bilgi iletmiştir:

"Kötü hava nedeniyle Mayorka'ya sığınan bir Napoli kadırgasında, İstanbul'dan gelen ve Majestelerine (İspanya kralı) mektup getiren bir Yahudi de varmış. Edindiğim bilgiye göre bu Yahudi, Prens Doria ve başka saray nazırlarından geçiş izinleri almış. Görevi de, Türkiye ve İspanya arasındaki ateş-kesi yenilemekmiş. Krala hitaben yazılmış mektuplar göstermiş."

7 Mart 1596'da aynı elçi merkezine şunları bildirmiştir (burada doğrudan doğruya Aben Yaeş değil, yardımcısı Tsarfati'nin faaliyeti sözkonusudur):

"Dört gün önce buraya varmış olan Yuda Serfatim (Tsarfati) ile ilgili olarak, yardımcısı David Sall'ı davet edip seyahatı hakkında kendisinden bilgi aldım. O ve üç Yahudinin İstanbul'dan Eylül ayında çıkmış olduklarını anlattı. Yuda Serfatim'in (Aben Yaeş'in I. Elizabeth'e gönderdiği haberci) hizmetindeymişler. İkisi şimdi kaybolduğu sanılan bir kadırgaya binmişler ...İstanbul'dan (Sicilya'ya) seyahat 38 gün sürmüş... oradan Venedik'e

geçmişler ve İspanya elçiliğinde iki gün kalmışlar. Oradan Milano'ya gitmişler, Cenova'da da kadırgayı dört gün beklemişler. Efendilerinin (Yuda Serfatim) nerede olduğunu sordum. Aranjuz'e gittiğini ve orada kralla görüşeceğini söyledi".

Anlaşıldığı kadarıyla, Osmanlı devletinin İspanya ile ilişkileri Venedik menfaat sisteminde önemli yer tuttuğundan, Madrid'teki Venedik temsilcisi atılan her adımı çok yakından izlemiş ve en küçük bilgiyi bile merkeze iletmiştir. 22 Mart 1596 tarihli mektubundan:

"Bu Yahudi ile ilgili olarak, kendisinin serbestçe anlatmış oldukları ve İstanbul'dan, Bâb-ıâli'yle yakın ilişkileri olan çok önemli bir Yahudi (Aben Yaeş) tarafından İstanbul'dan yollanmış ve görevinin, Büyük Vezirin (Sadrazam) de onayıyla, Avusturya hanedanı ile bir anlaşma yapmak olduğu dışında, yeni bir şey öğrenemedim. Sultanın nazırları bir barış yapmaya hazırlar ve anlaşmanın Katolik Majestelerinin aracılığıyla yapılmasını istiyorlar. Ancak, bu İbraninin bu kadar ciddi bir görevden böylesine kolaylıkla ve hafiflikle konuşması, güvenilir bir kişi olmadığı izlenimini doğuruyor. Bu Yahudi eskiden İspanya'da bulunmuş. Çok kurnaz bir kişi, birçok dili mükemmel konuşuyor, bu nedenle gevezelik etmesine şaşmamalı. Çok seyahat etmiş olduğunu ve Portekizli Don Antonio ve Antonio Perez ile ilişkisi olduğunu söylüyor."

Aynı elçinin merkeze mesajı (8 Nisan 1596):

"Yahudi Majesteleri tarafından kabul edildi; görüşme uzun sürdü. Nelerin konuşulduğunu öğrenemedim. Söylentilere bakılırsa, gerçekten Alvaro Mendes tarafından yollanmış. Mendes'i İstanbul'da tanımış olan bir arkadaşım, Türklerin bu adamı, İspanya'nın siyasetini tespit edip bu konuda yol göstermesi için tutmuş olduklarını söyledi. İspanyol siyasetiyle ilgilendiği keşfetilmeden önce, bu Mendes İngiliz elçisiyle samimi ilişki kurmuş ve Fransız elçisi Lancosme ile tanışmış. Sekreteri olduğunu

iddia eden hizmetkârlarından birinin anlattığına bakılırsa Mendes Serfatim'i Patras'ta esir edilen Yahudi kölelerin değiştokuşunu görüşmek için göndermiş, ama aslında Milano Yahudilerinin hizmetinde olduğu biliniyor. Son günlerde edindiğim bilgiye göre bu Yahudinin (Serfatim) dedikleri birbirini tutmuyormuş."

Aynı elçinin merkeze 13 Mayıs 1596 tarihli mektubu:

"Yahudi Serfatim, Majestelerinden çok memnun olduğunu söyleyerek, buradan ayrıldı. Ama adamın yalancı ve düzenbaz olduğu artık belli oldu. Anlaşıldığı kadarıyla esir değiştokuşu başlıca göreviymiş. Türklerle Avusturya arasında barış meselesini de görüşmüş olabilir ama bundan elle tutulur bir sonuç çıkmamış olduğu kesin."

6 Ekim 1598'de İstanbul'daki Venedik elçisi merkeze şunu yazmıştır:

"İngiliz elçisinin protesto ve uyarıları, İspanyalı Yahudi temsilcisinin ateşkes görüşmelerini başlatmasını önleyemedi. Elçi Türkleri, bu Yahudinin casus olduğu ve bu kadar alçak bir kişiyle görüşülmemesi yolunda ikna etmeye çalıştı. Türk mercileri, Yahudilerin bundan önce de müzakerelerde rol oynamış olduklarını (örneğin, Yitzhak Amon, Gabriel Buena Ventura) ve Venedik'le Bâb-ıâli arasındaki görüşmeleri de bir Yahudinin yönetmiş olduğunu belirttiler (Salomon Ben Natan Eskenazi)... Yahudinin getirmiş olduğu mektuplar Don Christoforo de Mora ve Don Juan d'İdiaguez tarafından, Alvaro Mendes adıyla tanınan Yahudi Salomon'a yazılmış; bu mektuplara ilişik İspanyol ileri gelenlerin mesajlarına göre, Majesteleri Lepanto'da alınan esirlerin serbest bırakılmasını emretmiş."

(Kaynak: Galante, *Don Salomon Aben Yaèche Duc de Mételin*, İstanbul, 1936)

Şulhan Aruh

Ortaçağ'dan itibaren çağdaş zamanlara kadar, İsrail dışındaki Yahudi cemaatleri kendi aralarında örgütlenmişler ve yaşamlarını düzenlemek için tespit etmiş oldukları davranış kurallarından dev bir hukuk sistemi meydana getirmişlerdir. Tevrat'a dayanan bu hukuk sisteminin amacı, tek cümleyle, Tevrat'ta Tanrı tarafından Yahudilere emredilenleri ihlal etmeden, Yahudi olarak ve Tevrat'ta verilen ahlâk kurallarına uygun olarak yaşamayı mümkün kılmaktır. Bu hukuk sistemi, genel olarak "Rabinik Yasalar" olarak adlandırılır. Rabinik Yasalar, yani Yahudi yaşam ve ahlak kuralları yüzyıllar boyunca defalarca kâğıda geçirilmiş, tekrar tekrar düzenlenmiş, yenilenmiş ve bu arada oluşan yeni kurallarla zenginleştirilmiştir. Bu yasa sistemi en son ve bütün Yahudi cemaatlerinde kabul edilen şekline 16. yüzyılda varmış ve bu dönemde Edirneli Josef Karo (1488-1575) tarafından bir kez daha yazılmıştır. *Şulhan Aruh* ilk kez 1564-65 yıllarında Venedik'te basılmıştır.

Şulhan Aruh, popülerliğine rağmen, ilk anda ve hemen kabul edilmemiştir. Özellikle Doğu Avrupa Yahudileri bu kitapta bulunan bazı yasalara karşı çıkmışlar (Yahudiler değişik ülkelerde değişik koşullarda yaşadıklarından, bir ülkedeki ahlak kuralı diğer bir ülkeye yabancı olabiliyor ve bu nedenle cemaatler arasında tartışmalar çıkabiliyordu) ve ancak Krakovlu Rabi Moşe İsserles tarafından Doğu Avrupa kültürüne adapte edildikten sonra eseri kabul etmişlerdir.

Şulhan Aruh dört kısımdan oluşur: Orah Hayim, Yahudinin evinde ve sinagogda dua etme şeklinden ve bu konudaki kurallardan söz eder; Yore Dea, hayvan kesimi, gıda maddeleri, cenaze ve gömme törenleri gibi konularla ilgili kuralları sıralar; Even haEzer, evlenme ve boşanma kurallarını içerir; Hoşen haMişpat, medeni yasaları ve mahkeme işlemlerini açıklar.

Aşağıda *Şulhan Aruh*'tan bazı ilginç parçalar ve İsserles'in bu parçalara katmış olduğu notlar verilmiştir.

694 Fakirlere yardım şekli:

1. Her kişi, en az iki fakire birer bayram hediyesi vermelidir.

2. Purim için toplanan paralar başka yardım amaçlarıyla kullanılmamalıdır; ancak yardımı alan fakir kişi bununla istediğini yapabilir.

3. Purim parası verilirken tahkikat yapılmamalı, elini uzatan herkese verilmelidir; Yahudi olmayanlara Purim parası vermenin gelenek olduğu yerlerde geleneği izlemede sakınca yoktur.

4. Fakir olmayan yerlerde Purim parası hazırlayanlar bu parayı ellerinde tutabilirler ve istediklerine verebilirler.

695 Purim ziyareti yasaları:

2. Purim'de bir kişi "Kahrolsun Haman" ile "Varolsun Mordehay" cümleleri arasındaki anlam farkını bilmeyecek kadar içmelidir.

İsserles'in Notu: Bazı yetkili kişiler bu kadar içmeye gerek olmadığını belirtmektedirler. Uykuya dalmak için gerektiğinden biraz fazla içmek yeterlidir. Gerçekten de, insan uykuya daldığında "Kahrolsun Haman" ile "Varolsun Mordehay" cümleleri arasındaki farkı bilemez. İnsanın düşüncesi Tanrı ile birlikte olduktan sonra, çok ya da az içmesi gerçekten önemli değildir.

Even Ha-Ezer: Evlenme Kuralları

I. Çoğalma ve insanın karısız kalamayacağı hakkında:

3. Her Yahudi 18 yaşına geldiğinde evlenmelidir. Daha erken evlenen bu emri daha iyi uyguluyor demektir. Ancak 13 yaşından önce evlenilemez zira böyle bir davranış şehvetten başka bir şey değildir. Hiçbir şart altında insan 20. yaşgününe bekâr varmamalıdır; bu yaşta hâlâ bekâr olanlar, (dinsel) mahkeme tarafından, çoğalma emrini yerine getirebilmesi için, evlenmeye mecbur edilmelidir ...Yalnız Tora öğrenimiyle meşgul olanlar (bu kural-

dan muaftırlar).

İsserles'in Notu: Ama günümüzde, bir kimseyi evlenmeye mecbur etme geleneği mevcut değildir.

Yore Dea: Putperestlikle İlgili Yasalar

157 İnsanın, hayatı tehlikede bile olsa, işleyemeyeceği günahlar hakkında:

2. Bir Yahudi, ölümden kurtulmak için dahi olsa, Yahudi olmadığını söylememelidir. Bununla birlikte katliam ve zulüm dönemlerinde, Yahudi olmadığını söylemediği sürece, Yahudi olduğunun anlaşılmaması için değişik elbiseler giyebilir.

İsserles'in Notu: Yahudilere uygulanan ayakbastı paralarını ödememek için Yahudi olmayanlar gibi giyinmek yasaktır.

Hoşen Ha-Mişpat: Hileli Satış ve Alışverişte Yanlışlıklarla İlgili Yasalar

231 Ölçü ve tartıda hile yapılmamalıdır. Ölçü ve tartılar nasıl hazırlanmalıdır. Nasıl tartılır. Ölçülerin ve pazarların kontrolü için memur tayin etme mecburiyeti. Bu konudaki 28 madde aşağıda verilmiştir:

2. Mahkemeler, dükkânları düzenli olarak kontrol edecek memurlar tayin etmelidirler. Bu memurlar, bozuk ölçü ve tartı, yanlış ölçü cetveli kullananları, mahkemenin doğru bulduğu yönteme göre, kamçılama ya da para cezasına çarptırma yetkisine sahip olmalıdırlar.

Hırsızlık Yasaları

356 Bir hırsızdan mal satın almak yasaktır. Hırsız olduğu bilinen ya da bilinmeyen bu kişiden mal satın alanlarla ilgili yasalar. Bu konudaki 10 madde aşağıda verilmiştir.

1. Bir hırsızdan çalınmış bir mal satın almak yasaktır zira böyle bir alışveriş büyük günah teşkil eder; çalınmış mal satın alan yanlış yolda olanları teşvik eder ve da-

ha çok hırsızlık yapmaya iter, çünkü satın alan olmasaydı hırsız da olmazdı.

İsserles'in Notu: Bir hırsıza hiçbir şekilde yardım edilemez.

(Kaynak: Marcus, s.200)

16. Yüzyılda Türkiye Yahudileri

Türkiye 16. yüzyılda, belki de dünyanın en güçlü imparatorluğu, Orta ve Batı Avrupa'nın Hıristiyan ülkelerinden kaçan geniş ve giderek gelişen bir Yahudi topluluğunun sığınak yeriydi.

İberya yarımadasından sürgün edilip İstanbul'a sığınanlar arasında, Mendes adıyla bilinen ve Yahudiler tarafından Nasi soyadıyla tanınan, Portekizli bir konverso ailesi de vardı. Bunlar uluslararası bankerler olup Lizbon'dan Anvers'e kaçmışlar, oradan Venedik'e geçmişler ve sonunda, Ferrara üzerinden Türkiye'ye varmışlardır. Venedik'te Grasia Mendes Nasi, kocasının gayrimenkulünü Grasia'nın kontrolünden çıkarmak isteyen kızkardeşi tarafından "Gizli Yahudi" olarak ihbar edildi. Ne var ki, talih Grasia'nın yüzüne gülmekte gecikmedi ve Osmanlı Padişahı II.Süleyman, Grasia'nın yeğeni Yasef Nasi'nin talebi üzerine harekete geçerek, Mendes'lerin el konan mallarını kurtardı. Sultan Süleyman Yahudi zanaatçılarının ülkesine göç etmelerine karşı çıkmadı zira bu kişiler özellikle cephane imalatında uzman idiler. Buna paralel olarak, ticaret ilişkileri olan ve Avrupa'nın siyasal koşullarını tanıyan ve sadakatlerine güvendiği, İspanya ve Portekizli zengin konversoları ülkesine göç etmeye teşvik etmiştir.

Aşağıda Türk Yahudilerini anlatan ve Nasiler hakkında bilgi veren yazı, Hans Dernschwam'ın günlüğünden alınmıştır. Dernschwam, 16. yüzyıl Avrupası'nın en büyük uluslararası şirketi Fuggers'in güvenilir memurlarındandı. Okumuş ve kültürlü olmasının yanında, Yahudilik konusuyla da yakından ilgilenmiş ve değerli kütüphanesinde bu konuda birçok kitap bulundurmuştur.

Dernschwam 1553-55 yılları arasında Balkanlar, Trakya ve Anadolu'da dolaşmış ve ilgisini çeken şeyleri yazmıştır. Zamanının diğer entellektüelleri gibi Yahudi sevmediği halde; Yahudiler hakkında önemli miktarlarda bilgi toplamıştır. Yazarın Yahudi nefreti aşağıdaki yazıda açıkça yansımaktadır.

Polonyalı, Beyaz Rusyalı, Eflâklî ve Macar Yahudi ve diğer tüccarlar Türkiye'yi iyi tanıyorlar. Sultana gümrük vergisini ödedikleri sürece istedikleri gibi mal ithal edebilmektedirler (Hıristiyan devletlerinin büyük bölümünde Yahudilerin mal ithal etme olanakları sınırlanmıştı). İstedikleri yerde, kervansaraylara serbestçe girebilmekte, kendilerine özgü giysileri giyebilmektedirler... Kuşkusuz bütün Yahudiler iki tarafın lehinde ve aleyhinde çalışan casuslardır (hem Hıristiyan hem Türk tarafı); cesareti olanlar, bu adamlarla her yere, Mısır ve Asya içlerine kadar seyahat edebilirler. Bunlar büyük gruplar halinde seyahat ederler zira Araplar hırsızlık için canlarını bile hiçe sayarlar...

Türkiye'nin her kentinde, her türlü dili konuşan sayısız Yahudi bulabilirsiniz. Her bir Yahudi grubu da, konuştuğu dile göre, birarada yaşar. Nereden kovulurlarsa kovulsunlar Yahudiler Türkiye'de buluşurlar ve sülük gibi birbirlerine yapışırlar; bunlar, Almanca, İtalyanca, İspanyolca, Portekizce, Fransızca, Çekce, Lehçe, Yunanca, Türkçe, Surice, Kaldece ve daha başka diller konuşurlar.

Bunlarda konuştukları dile göre giyinmek adettir. Genel olarak, Eflâklılar, Türkler ve Rumlar gibi uzun giysiler yani kaftan giyerler...

Türklerin beyaz türban (kavuk) taktıkları gibi, Yahudiler de sarı türban takarlar. Bazı yabancı Yahudiler hâlâ siyah İtalyan berelerini (dört köşe şapkalar) giyerler. Tıp doktoru ve cerrah olduklarını iddia edenlerse kırmızı, sivri ve uzun külahlar takarlar.

Konstantinopol'de (İstanbul) karınca gibi Yahudi yaşar. Yahudilerin kendileri de çok kalabalık olduklarını söylerler. Bununla birlikte, geçen yılın yani 1553'ün vergi listesine göre burada -kadın ve çocuklar hariç- 15.035 Ya-

hudi ve Rum, Ermeni, Karamanlı gibi 6785 Hıristiyan vardır; bunların tümü Sultana haraç vergisini öderler (bir başka tahmine göre, 1574 yılında kentte 30 bin kadar Yahudi yaşamaktaydı). Diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de Yahudileri sevmezler; birçoğu oturduğu evin sahibi olmakla birlikte, geniş çapta gayrimenkul sahibi değildirler.

Sığınacak bir yer buldukları ve bir eve sahip oldukları ya da bir geçinme kaynağı bulduklarında, bunlar başkalarının evinde oturup kira ödemeyi tercih ederler. Sözkonusu evlerin çoğu camilere ya da din adamlarına aittir. Ev yanarsa Müslüman din adamı evi yeniden inşa etmek zorundadır. Bu evler sefil ve pis yerlerdir ve sakinleri birbirlerinin üzerinde otururlar; bu nedenle buralarda her yıl bir salgının meydana gelmesi şaşırtıcı karşılanmamalıdır. Bunlar kentin aşağı kesiminde, denize yakın otururlar.

Edirne'den pek uzak olmayan bir mesafede, Ege Denizinin kıyısında Selanik adıyla bilinen bir kent vardır. Burada Konstantinopol'de yaşayandan daha çok Yahudi bulunduğu söyleniyor; tahminlere göre kentin Yahudi nüfusu 20.000 civarındadır (II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Selanik'te Yahudiler çoğunluktaydı). Buradaki Yahudiler kumaş dokurlar ve mallarını Türkiye'nin her yanına satarlar.

İskenderiye, Mısır, yani Kahire, Halep, Antakya'da, Kudüs'te ve daha birçok yerde çok sayıda Yahudi yaşar. Yaşlı ve fakir Yahudiler Kutsal Topraklar'a, Kudüs'e gelirler ve günün birinde bütün ülkelerden bütün Yahudilerin bir gün biraraya gelecekleri ve kendi anavatanlarında bağımsız bir devlet kuracakları ümidiyle yaşarlar (16. yüzyılda Yahudi milliyetçiliği çok kuvvetliydi). Zengin Yahudiler Kudüs'e para yollayıp buradaki cemaati desteklerler zira bu kentte bir insanın hayatını kazanmasına olanak yoktur...

Konstantinopol'de 42 ya da daha fazla sinagog mevcuttur. Her Yahudi cemaati kendi sinagoguna gider.

Yahudiler Türkiye, Mısr -yani Kahire-, Mısır, İskenderiye Halep, Ermenistan, Tataristan, Babil, İran, Beyaz

Rusya, Polonya ve Macaristan'ın her yanına (bu toprakların Osmanlı yönetimi altında bulunan kısımlarında) seyahat edebilirler ve ticaret yapabilirler. Dünyada, Konstantinopol'de yaşayan Yahudilerle teması olmayan yer yoktur; Yahudilerin de ticaretini yapmadıkları mal mevcut değildir. İskenderiye'den, Kaffa'dan (Kırım'da Feodosia kenti), Venedik'ten ve başka yerlerden bir gemi gelir gelmez, güverteden tırmanan ilk tüccarlar Yahudilerdir.

İran yoluyla Hindistan'dan Konstantinopol'e gelen bütün kıymetli taşları Yahudiler ithal ederler, bir kuruş bile etmeyen bir taş için 200 florin fiyat isterler...

Birçok Marrano -yani İspanya'dan zorla Hıristiyanlığa geçirilen Yahudilerle başka yerlerde kendi istekleriyle bu dini kabul eden Yahudiler- yurt dışında namuslarıyla hayatlarını kazanamayıp iflas ettiklerinde, idamdan kurtulmak için Türkiye'ye gelirler ve yeniden dinlerine dönerler... Bunlar her türlü kötülüğü yapmaktan utanmazlar.

Ülkeden ülkeye dolaşan, biraz para kazanıp bir meslek öğrenmek için iki üç kere din değiştirmeyi kabul eden Yahudilerin tümü Türkiye'de Konstantinopol'de yaşarlar.

Yahudiler Hıristiyanları bu ülkeye gelmeye ve Musevi dinini kabul etmeye teşvik ediyorlar. Bu arada, biz daha kentteyken, birkaç Yahudi Türk oldu (Müslüman dinini kabul etti)...

Yahudiler arasında birçok zanatkâr var; bunlar mallarını açıkça satarak hayatlarını kazanırlar zira Türkiye'de evinde, dükkânında ya da sokakta serbestçe ticaret yapılabilir. Sultana vergisini, dükkânın da kirasını ödediği sürece, meslek sahibi ya da mesleksiz olsun, çok ya da az bilsin, herkes istediğini yapabilir, kimse de bir şey söylemez (yazarın bu noktayı vurgulamasının nedeni, Hıristiyan ülkelerde Yahudilerin ticari hayatının sınırlanmış olmasıdır).

...Konstantinopol Yahudilerinin bir de matbaaları var; burada nadir kitaplar basıyorlar. Bunlar sarraflık, kuyumculuk, boyacılık, terzilik, kasaplık, eczacılık, doktorluk, cerrahlık, kumaş boyacılığı, hastabakıcılık, berberlik, aynacılık, tekstil boyacılığı ...ipekçilik... yaparlar.

...Sultan bir Yahudi doktorundan başkasına güvenmemiştir (Moşe Hamon). Anlaşıldığı kadarıyla bu doktor hem padişaha hem de saraya değerli hizmetlerde bulunmuş. Yahudi mahallesinde üç katlı bir taş bina inşa etmesine izin verilmiş. Biz Konstantinopol'deyken vefat etti. Oğlunun (Jozef) da doktor olduğu söyleniyor; karın ağrısına karşı da bir ilacı varmış.

...1553'te, yaşlı Portekizli bir kadın (Dona Grasia Nasi) Venedik'ten Konstantinopol'e, kızları ve uşaklarıyla gelmiş. Yahudiler arasında, kadının kocasının kim olduğu konusunda tartışma var. Bazılarına göre (kocasının) adı Diego Medes (sic) imiş; kardeşinin adı da Anversli Fransisco imiş (Dernschwam bu noktada yanılmıştır; Dona Grasia'nın kocası Fransisco, kocasının kardeşi de Diego idi).

Kocasının ölümünden sonra Portekiz'den Venedik'e kaçmış ve muazzam bir servet getirmiş.

Yahudiler bu kadınla büyük gurur duyuyor, ona seniora diyorlar. Büyük lüks içinde yaşıyor; birçok uşağı ve hizmetçisi var. Uşaklarından ikisi Hollandalı.

Söylenenlere bakılırsa buraya gelmeden önce marrano imiş, buraya geldiğinde de yeniden Yahudi olmuş. Konstantinopol'de Yahudiler arasında değil de, Galata'da bahçeli bir köşkte oturuyor ve anlatılanlara göre, günde bir düka kira ödüyor.

Venedikliler onu tutuklamışlar ve bu ülkeden çıkmasını yasaklamışlar. Gene anlatılanlara bakılırsa, Sultanın doktoru (Moşe Hamon) ile birtakım planlar yapmış; Sultanın doktorunun bir oğlu varmış ve (Dona Grasia'nın) kızını oğluna alacağı umuduyla hareket etmiş. Sultan senioranın tarafını tutmuş ve bunun üzerine (Venedikliler kadının) ülkeden çıkmasına izin vermişler.

(Kocası (Fransisco Mendes) da Marrano imiş ve ölüm döşeğinde cenazesinin Hıristiyan ülkesinden çıkarılarak Kudüs'e götürülmesini ve orada gömülmesini vasiyet etmiş. Kadın kocasının cenazesini 1554'te Kudüs'e getirtmiş. Kocasının kemikleri, oraya götürülmüş ve (Kudüs'te) Yahudiler tarafından gömülmüş. (Grasia Mendes) bu işi yaparken, (Kudüs Yahudi cemaatine) büyük bir para yardımında da bulunmuş.)

Kolonyalı Barbara gibi (burada galiba, Alman imparatoriçesi Cilli'den sözedilmektedir) çok tehlikeli bir kadın. Venedik ve İtalya ile, geniş çapta ve denizaşırı yün, biber ve tahıl ticareti yapıyor. Kızını, Portekizli ya da İspanyol olduğu sanılan bir adama vermeye karar vermiş. Bu adam Kutsal Roma İmparatoru'nun yanında bulunmuş. Hıristiyan esirleri adamı görüşten tanıyorlar. Galiba (Grasia Mendes'in) kızkardeşinin oğlu (sözkonusu kişi, Don Joseph Nasi, aslında Grasia'nın kocasının yeğenlerinden biriydi). Onunla her gün ilişkide bulunan Yahudiler adının ne olduğu konusunda hemfikir değiller. Böyle bir alçağın adını işte bu şekilde saklıyorlar. Bir zamanlar adının Zuan Mykas (Juan Miguez) ya da Sixs olduğu söyleniyor; babası Samuel adında bir doktormuş (bilindiği üzere Juan Miguez Nasi'nin Marrano iken almış olduğu isimdi. Don Joseph Grasia'nın kızı Reyna ile evlenmiştir).

Adını zikrettiğim bu alçak 1554'te, 20 tane iyi giyimli İspanyol uşağıyla Konstantinopol'e gelmiş. Uşakları ona bir prensmiş gibi davranırlarmış. Kendisi kürklü ve ipekli giysiler giyermiş. Önünde, onu koruyan... iki Yeniçeri gidermiş. Nisan 1554'te sünnet olmuş.

Bundan hemen sonra halası ona kızını (Reyna) vermiş ve düğünden hem önce hem sonra aylarca çok lüks eğlenceler tertip edilmiş. Fransız büyükelçisi (Condignac) St. Berthelemy gününde Konstantinopol'den Galata'ya gelip onları ziyaret etmiş (24 Ağustos). Birbirlerine büyük "seremoni" ile davranmışlar. Yahudiler, bunların her gün kimlerle görüştüklerini anlattılar. Aynı cinsten kuşlar nasıl birlikte uçarlarsa, alçaklar ve Hıristiyanlığın düşmanı hainler de işte böyle birbirlerine yapışırlar.

Adam yapılı ve kara sakallıymış (Joseph).

Onunla ve halasıyla gelmiş olan uşaklar da sünnet olup Yahudiliği kabul etmişler; bunlar da, bir yerlerden kovulmuş hırsızlar ve Marranolar olsa gerek. Yahudilerin burada nasıl sevilmediklerini ve Türkiye'nin nasıl fakir bir ülke olduğunu gördükten sonra atmış oldukları adımdan pişman olmuşlar... Bu türden alçaklar günün birinde Hıristiyanların arasına dönerler ve gene alçaklıklarına devam ederler.

Adını zikretmiş olduğum seniora ve damadı prenslere layık bir hayat yaşıyorlar. Günde seksen kişi besliyorlar; bir yerlerde birilerini dolandırmış olsalar gerek. Pek sağlam ayakkabı değil bunlar... Türkiye'deki hayat pahalılığına bakılırsa, servetleri çok dayanmaz... buradaki fakir Yahudilere ve hastahanelerine birkaç bin düka bağışlamışlar.

Yukarıda adı geçen Portekizli, diğer İspanyollar gibi, şövalye dövüşlerine ve yarışmalarına katılmış olsa gerek zira buraya birçok miğfer, zırh, tabanca, uzun ve kısa mızraklar... getirmiş. Galata'daki bahçesinde de bu maskaralıklarına devam ediyor ve uşaklarına düellolar yaptırıyormuş.

Yahudiler, kendilerinden olanların dilencilik yapmalarına izin vermiyorlar. Adamları var, evden eve dolaşıp ortak bir fon için para topluyorlar ve fakirlerine bakıyorlar. Bu paralarla hem fakirlerin ihtiyaçları gideriliyor hem de hastanelerine bakılıyor.

(Not: Hans Dernschwam'ın gizlemediği Türk ve Yahudi nefreti, bazı gerçekleri yansıtmasını önleyememiştir. Bu yazıdan anlaşıldığı üzere, 16. yüzyılda Osmanlı devleti Avrupa'nın ve belki de dünyanın en liberal ülkesiydi. Yahudiler burada rahat yaşamakta, kendi kurumlarını ayakta tutmakta ve -en önemlisi- Hıristiyan ülkelerinde hükmeden zulmün uzağında özgür bir yaşam sürdürmekteydiler).

(Kaynak: Marcus, s.411; kısaltılarak alınmıştır)

Sahte Mesih Sabetay Sevi (1666)

Kabala edebiyatının ön plana çıkardığı mesihî beklentiler Kmielnitzki katliamının sebep olduğu moral çöküntüsü ve 16 asırdan beri devam eden Sürgün'ün bıkkınlığıyla birleşince, Sabetay Sevi'nin ortaya çıkması Yahudi kitlelerinde derin bir umut ve büyük bir coşkunluk yarattı. Aşağıdaki parça, bu ruh durumunu yansıtan en ilginç belgelerdendir. Savi'nin yaşadığı yıllar hakkında ilk elden bilgi veren bu parça, Osmanlı İmparatorluğu'n-

da hizmet görmüş olan İngiliz diplomatı Sir Paul Rycaut-'un yazmış olduğu *History of the Turkish Empire* adlı eserinden alınmıştır. Sir Paul Rycaut (1628-1700) Osmanlı devletinde bu dönemde meydana gelen gelişmeleri yakından izlemiş ve olayları dengeli bir biçimde yansıtmaya çalışmıştır. Yazar, Sevi'nin bir sahtekâr olduğunu düşünmüş olmakla birlikte, sahte Mesih'in bilinçli bir yalancı olduğu tartışma konusudur:

ANNO 1666

Bu yıla, Yahudiler arasında dolaşan ve Mesih'leri olduğunu iddia eden Sabetay Sevi ile garip söylentiler ve kaynaşmalarla başlıyoruz (...)

Asırlardan beri kaybolmuş oldukları düşünülen ve on buçuk aşiretten oldukları söylenen insan kitlelerinin, uzak Arap çöllerinin içlerine doğru yürüdükleri hakkında haberler ağızdan ağıza yayılıyor. Bu habere göre de, İskoçya'nın Kuzey kıyılarına, yelken ve halatları ipekten olan bir gemi gelmiş; gemi mürettebatı yalnız İbranice konuşuyormuş ve yelkenlerine şu yazı işliymiş; "İsrail'in On İki Aşireti" (...)

Bu şekilde, ilk kez İzmir'de ortaya çıktıktan sonra kendini Mesih ilan eden, kurulmak üzere olan krallığın büyüklüğünden, Tanrı'nın güçlü eliyle esaretten kurtulmak üzere olduklarından ve dünyanın her yanından Yahudilerin bir araya geleceklerinden sözeden Sabetay Sevi'nin sözlerine milyonlarca kişi kapılmış. Bu fikirlerin nasıl hemen tutulduğunu, Sabetay ile ilgili haberlerin Yahudilerin yaşadıkları bütün yerlere nasıl hızla yayıldığını (...), Konstantinopol'den Buda'ya (Budapeşte) Yahudilerin nasıl coşku içinde olduklarını, işlerini güçlerini bırakıp aileleriyle birlikte Kudüs'e gitmek üzere hazırlık yapmakta olduklarını görmek beni çok şaşırttı.

(Yazar Sabetay Sevi'nin hayatını anlattıktan sonra şöyle devam ediyor)

Yahudilerin oturdukları bütün Osmanlı kentlerinde, Mesih'ten medet umuyorlardı. Herkes işini, ticaretini, ge-

çim mücadelesini bırakmıştı. Herkes, günlük ihtiyaçların, zenginliklerin, unvan ve yüksek görevlerin üstlerine bilinmeyen ve mucizevi bir şekilde ineceğine inanıyordu. Krallıklarının yeniden kurulacağı ve Mesihî dönemin başlamak üzere olduğuna inançları sonsuz olan Selanik Yahudileri bu duruma verilebilecek en anlamlı örnektir... bunlar hemen oruç tutmaya başladılar; bazıları, doğa yasalarına karşı çıkarak yedi gün ağızlarına bir şey koymadılar ve açlıktan ölme noktasına geldiler (Yahudiler Mesih'in gelmesini çabuklaştırmak için kendilerine eziyet ederlerdi). Bazıları kendilerini bahçelerine gömdüler, yalnız başlarını dışarıda bırakarak çıplak vücutlarının üzerine toprak örttüler ve bu pisliğin içinde vücutları soğuk ve rutubetten kaskatı kesilene kadar durdular. Bazıları omuzlarına sıcak balmumu döktürdüler; kimileri karların içinde yuvarlandılar ve kış mevsiminde kendilerini denize ya da buz gibi sulara attılar. Ama nefse eza çektirme yollarının en yaygın olanı, sırtını ve yanlarını dikenlerle yarıp otuz dokuz kırbaç vurdurmaktı. Bütün işler bir yana bırakıldı; kimse çalışmıyor, dükkânını açmıyor ancak elindeki malı verilen her fiyata satmak için gidiyordu. Evinde fazla malı olan ne karşılığında olursa olsun satıyordu...

Bu söylenti ve beklentilerin doruğunda Sabetay Sevi (1665'te) doğduğu yer olan İzmir'e geldi (daha önce kentten kovulmuştu) ve basit Yahudi halk tarafından büyük coşkuyla karşılandı. Buna karşılık Hahamları yani Yahudilerin hukuk ustaları (onun söylediklerine) hiç inanmadılar (...). Sabetay her gün yeni taraftarlar kazanırken Büyük Haham (Aaron Lapapa), çevresindeki kişilerle birlikte cemaatin sevgi ve itaatini kaybetti ve görevinden alınarak yerine başka biri geçirildi (Hayim Benveniste).

Bu şekilde İzmir'de sağlam bir yer edinen Sabetay Sevi, Tanrı tarafından Konstantinopol'e gitmekle görevlendirildiğini (...) ilan etti.

(Sabetay Sevi İstanbul'a geldikten sonra tutuklandı; önce bir hücreye kapatıldı, sonra daha iyi bir hapishaneye sevkedildi. Bu gelişme Yahudilerin Mesih'e bağladıkları umut ve güveni güçlendirdi.)

...Sayısız Yahudi, (Mesih'in) hapsedilmiş olduğu kalenin önünde toplandı; bunların arasında yalnız yerli cemaatlerden değil, Polonya, Almanya, Leghorn, Venedik, Amsterdam gibi Yahudilerin yaşamakta oldukları yerlerden de gelenler vardı. Sabetay Sevi de, buraya kadar onu izleme zahmetine ve zorluklarına katlanmış olan bu Yahudilere hayır duası ediyor, zenginlikler ve Kutsal Ülke'de daha geniş topraklar vaadediyordu.

Yahudiler Sabetay Sevi'nin bulunduğu yere öyle büyük sayılarda geldiler ki, Osmanlılar bundan yararlanılması gerektiğini düşündüler; yiyecek ve barınakların fiyatları arttı, Sabetay Sevi'yi ziyaret etme, adama ve ödeme olanaklarına göre, bazen beş bazen on doları bulan ücretlere bağlandı. (Bundan dolayı Osmanlı memurların Sabetay Sevi'ye hoşgörüyle davranmaları sonucu, Sevi'nin Mesih olduğu fikri daha da güçlendi).

(Yazar bundan sonra Sabetay Sevi'nin başkent Edirne'ye getirilişini ve Padişah başkanlığında toplanan Divan önünde Müslümanlığı kabul edişini anlatır).

Nihayet Yahudiler mantığa ve işlerine döndüler... Sabetay'ın (Sultan IV.) Mehmet'in huzurunda Mesihliğinden vazgeçmemesi halinde afete dönüşebilecek bu kaynaşma ve coşku bu şekilde sona erdi.

Esir Ticareti

Osmanlı hükümetleri, yalnız Yahudilerin değil, genel olarak azınlık ve yabancıların esir satın almalarını yasaklamışlar ve buna değişik nedenler göstermişlerdir. Aşağıdaki belgeler bu ilginç noktaya değinirler.

Kanuni'nin Fermanı (I)

İstanbul Kadısı'na,

Başkentte yaşayan Yahudiler, başka inançsızlar ve Hıristiyanların erkek ve kadın kölelere sahip olduklarını

duymam üzerine, bu konuda tahkikat yaptırdım ve sözkonusu kölelerin listesini istedim. Subaşı Mehmet sana geldiğinde, şahsen ve en iyi şekilde bu meseleyi tahkik et; Yahudiler, diğer Hıristiyanlar ve başkalarının elinde bulunan erkek ve kadın kölelerin sayısını ve satın alındıkları tarihi tespit edip bildir. Ama tahkikat sırasında yasalara uygun davranılmasına, kimsenin kayırılmamasına ve bu şekilde hem kayıtların eksik kalmamasına ve tahkikat memurlarının keyfî davranmamalarına dikkat et... Yahudiler ve diğer inançsızlar tarafından fermanıma aykırı olarak tutulan kölelerin bir listesini çıkar... bu kölelerin adlarını ve oturdukları sokakların adlarını bildir...

Sefer ayının 25'i, hicri 967
(26 Kasım 1559)

Kanuni'nin Fermanı (II)

İstanbul Kadısı'na,

Emrime uygun olarak yaptığın tahkikatta İstanbul'da oturan Yahudi ve Hıristiyanların elinde 32 tane güçsüz erkek ve yaşlı kadın olduğunu tespit ettin. Yahudi ve Hıristiyanların da köle tutmalarına izin vermemiş olduğum için, azat edilmiş olanların Müslümanlara verilmesini, hâlâ köle olanların Müslümanlara satılmasını emrediyorum... Bundan böyle ne Yahudiler ne Hıristiyanlar köle satın almasınlar ya da hizmetlerinde tutabilmek için köleleri azat etmesinler. Bil ki, bu uyarıdan sonra birinin evinde köle ya da azat edilmiş köle bulunursa hiçbir mazeret kabul edilmeyecek ve en sert cezalar uygulanacaktır; binaenaleyh, "duymadım, bilmedim" denmemesi için her türlü tedbiri al...

Cemazi ul-evvel ayının 2'si, hicri 967 (30 Ocak 1560)

III. Murat'ın Fermanı

İstanbul Kadısı'na,

Esir tüccarlarının hâlâ Yahudi ve Hıristiyanlara köle sattıklarını ve bunların arasında, sahipleri tarafından Yahudilik ya da Hıristiyanlığa geçirilen Müslümanlar da

bulunduğunu ve bunların Şeri'at yasalarına aykırı davrandıklarını duydum. Bu emir eline geçtiğinde esir tüccarlarına, Yahudi ve Hıristiyanlara esir satmalarını yasak edeceksin... Bu emirden sonra Yahudi ve Hıristiyanlara esir satıldığı tesbit edilirse, alan da satan da küreğe mahkûm edileceklerdir... Yahudi ve Hıristiyan tayifelere (cemaatlere) haber ver, bundan sonra esir alıp satmasınlar.

Ramazan ayının 27'si, hicri 983 (30 Aralık 1575)
(Kaynak: Galante, *Documents*, s.1210124)

"Arkalık"Takmaya Hak Kazanan İlk Yahudi Hammal

Hammalların yüklerini daha kolay taşımalarını sağlayan "arkalık", aşağıdaki belgeye göre, en az 17. yüzyılın ortalarına kadar ve muhtemelen daha uzun süre gayrimüslime yasaktı (?) Türkiye'yi o sıralarda gezen Thevenot, anılarında, bir tek Yahudinin bu imtiyazı kazanmış olduğunu kaydeder:

"Kendisi Yahudi olan, İngilizlerin tercümanı bay Avraham Finsch'in Galata'daki evinde kalıyorduk; bay Finsch bize rehberlik etti ve kentin eski eserlerini gösterdi. Sokaklarda gezerken bize, Türk hammallarının, sırtlarında, içi saman dolu ve deri kaplı bir arkalık koyduklarını belirterek, bu mesleği icra eden Yahudilerden yalnız bir tanesinin bu arkalığı kullanmaya hak kazanmış olduğunu anlattı. Yahudi hammalın bu nadide imtiyazı nasıl kazanmış olduğunu öğrenmek istedik, o da bize şunları anlattı: Halihazırda padişah olan IV. Mehmet ava öylesine meraklıymış ki, bunu günlük işi haline getirmiş. İşte bu nedenle Edirne'de oturmayı tercih ediyor zira kentin çevresinde bu çok sevdiği meşgaleye uygun yer var. Bazen, karanlık basıp işine ertesi sabah devam etmek zorunda kaldığında, keder içinde geri döndüğü görülür. Bir Türk ya da İran halısının üzerine oturur akşam yemeğini yer. Ondan sonra bir örtü istetir ve oracıkta

uyur. Tanyeri ağarmaya başladığında da av hazırlıklarına başlar.

Bir gün, adamları tarafından takip edilip edilmediğine dikkat etmeden, dörtnala bir geyiği izlerken yolunu kaybetti ve iki saat boyunca nerede olduğunu bilmeden dolandı. Akşam saati yaklaşıp, geceyi, büyük bir padişah olmakla birlikte, ormanda geçirme durumuyla kaldığı bir sırada, tesadüfen bir Yahudi hammala rastladı ve Edirne'nin yolunu sordu. İbrani adamı tanımış ve zor durumda olduğunu anlamıştı. Padişahına yardım etmeyi görev bilerek derhal yola koyuldu ve IV. Mehmet'i Edirne'nin kapılarına kadar getirdi. Kente vardıklarında Yahudi yerlere kapanıp padişahtan... bir ricada bulundu: 'Müslüman meslekdaşlarım gibi, arkalık takmama izin vermenizi diliyorum'. Padişah, bu kadar basit bir talebi derhal kabul etti. O zamandan beri bu Yahudi, deri arkalığı, sefaletine daha iyi bir çare olabilecek bir çuval altınmış gibi kullanmaktadır."

(Kaynak: Galante, *Encore un Nouveau Recueil*, s. 58-60).

17. Yüzyılda Türkiye Yahudileri

17. yüzyılda Yahudilerin günlük yaşamı hakkında ilk elden ayrıntılı bilgi veren başlıca belgelerden biri, Fransisken rahibi Michel Febvre'in seyahatnamesidir. Febvre Türkiye'de sekiz yıl kalmış ve zamanın Osmanlı devleti hakkında yazmış olduğu ilginç kitap (*Théâtre de la Turquie*), 1682'de Paris'te basılmıştır. Aşağıdaki parça, kitabın orijinal baskısından alınmıştır:[92]

Türkiye'de iki türlü Yahudi vardır: yerliler ve ataları İspanya ve Portekiz'den gelmiş oldukları için "yabancı" tabir edilen Yahudiler. Yerliler, Hıristiyanlar gibi rengârenk türbanlar taktıklarından, kim oldukları ancak ayak-

(92) Nadir bir antika kitap olmakla birlikte, ilgilenenler kitabı İsrail Milli Kütüphanesi'nde inceleyebilirler.

kabılarının renginden anlaşılıyor; yerli Yahudiler siyah ya da mor, Hıristiyanlar kırmızı ya da sarı ayakkabı giyiyorlar. Diğerleri (İberyalılar) kenarsız İspanyol şapkasına benzeyen gülünç bir başlık takarlar; bunların mezarları diğerlerinden ayrıdır ve bazı dinsel konularda birbirlerinden farklı icraatta bulunurlar.

Büyük Efendi'nin (padişah) kentlerinde, özellikle İzmir, Halep, Kahire, Selanik gibi merkezlerde, bu iki türden çok sayıda Yahudi yaşar. Genel olarak bankacılık, sarraflık (para "kambiyosu" anlamında), kalpazanlık, tefecilik, sırmalı ipek dokumacılığı, eski şeyleri satın alıp tamir ettikten sonra yeni gibi satmak, gümrük komisyonculuğu, simsarlık ya da aracılık, doktorluk, eczacılık, tercümanlık gibi işlerle uğraşırlar. Bunlardan başka mesleklere girmezler zira bunlar en iyi para getireni, en az yoranıdırlar. Üstelik diğer mesleklere nazaran, bu mesleklerde başkalarını aldatıp sahtekârlık yapmak daha kolaydır.

O kadar akıllı, becerikli ve işlerini bilen kişilerdir ki, kendilerini herkese gerekli kılarlar: hizmetlerinde bir Yahudi bulundurmayan saygıdeğer bir Türk ailesi ya da yabancı tüccar bulamazsınız burada; bunlar malların değerini biçerler, kalitesine bakarlar, ya da tercüman ve danışman olarak hizmet görürler. Kentte olan her malı adıyla ve her türlü ayrıntısıyla, hangi malın kimde bulunduğunu, fiyatını, kalitesini, miktarını, satılık mı yoksa trampalık mı olduğunu bilirler, şöyle ki, ticaretle ilgili bu aydınlatıcı bilgi yalnız onlardan alınabilir.

Rumlar, Ermeniler gibi diğer Doğulu uluslar bu yeteneklere sahip olmadıklarından, onların becerikliliklerine erişemezler. Bu nedenle, nefretlerine rağmen tüccarlar bunların hizmetlerinden yararlanmak zorundadırlar. Okuyucularım, İzmir'de güvenilir tüccarların bana anlattıklarını duyunca şaşıracaklar: Yahudiler bu hizmetleri verdikleri şirketlere öylesine yerleşmişlerdir ki, ne düzenbazlıklar yaparlarsa yapsınlar, hatta defalarca hırsızlık yaparken yakalansalar, sayısız ahlâksızlıklar yapsalar dahi, bunları kovmaya olanak yoktur zira yerine başka bir Yahudi almaktan başka çare mevcut değildir. Üstelik, aralarında, birbirlerine "çelme" takmama konusun-

da anlaşma vardır. Birisi çıkıp açgözlülük yapar, ...düzenbazlıkları yüzünden şirketten kovulması istenen kişinin yerine geçmek atılımında bulunursa, sinagog hahamları bu adamı aforoz ederler... şöyle ki, çalıştırdığı Yahudiden kurtulmak istemiş olan tüccar ya kovduğunu geri alır ya da iflas pahasına Yahudisiz kalır ...Hal böyle iken Yahudilerin serbestçe çaldıkları, binlerce kötülük yaparak... hizmet ettikleri kişinin -gözünü dört açıp hareketlerini izlemezse- bütün kârını yedikleri olur. Ne var ki bunları suçüstü yakalamak çok zordur...

Kan İftiraları

Türk Yahudileri tarihinde, padişahın araya girmesini gerektiren kan iftiraları, 16. yüzyılda Amasya ve Tokat'ta, 19. yüzyılda da Şam'da meydana gelmiştir; Şam'da meydana gelen olaylar aynı yıl Rodos Yahudi cemaatini de etkilemiştir. Kan iftiraları, dünyanın her yerinde olduğu gibi Osmanlı topraklarında da Hıristiyanlar tarafından başlatılmıştır. 1530 yılında, Amasya'da, bir Ermeni'nin ortadan kaybolması üzerine patlayan kan iftirasında ciddi Yahudi aleyhtarı olaylar olmuş, Ermenilerin şikâyeti üzerine yakalanan birkaç Yahudi Osmanlı mercileri tarafından hapis ve işkence edilmişlerdir. Kent hahamı Yaakov Avi-Ayov (Avayub) ve birkaç Yahudi de bu işkencelerde ölmüşlerdir. Daha sonra Yahudiler tarafından öldürüldüğü ileri sürülen Ermeni Amasya'ya dönünce, Hıristiyan fanatizmine alet olan Osmanlı mercileri ve özellikle Amasya kadısı paniğe kapılmışlar ve yalan ithamlarda bulunanları idam ettirmişlerdir.

Amasya'dan sonra Tokat'da da buna benzer bir olay meydana geldiğinde, mesele kentin Yahudi cemaati Hekimbaşı Moşe Amon'un dikkatine sunulmuştur. Amon'un Kanuni'nin özel doktoru olması ve padişahla iyi ilişkilerde bulunması sonucu mesele Bâb-ıâli'nin en yüksek mercilerinin kulağına gidince, Kanuni Sultan Süleyman kan iftiralarına karşı sert bir ferman çıkarmış ve bu gibi olaylarla "şahsen" ilgileneceğini ilan etmiştir.

Bölgesel Osmanlı mercileri Şam ve Rodos'ta da Hıristiyanlara alet olmuşlardır. Ancak bu yüzyılda da padişahlar kan iftirasına karşı bir tutum takınmışlar ve bu karanlık iddiaları yasadışı ilan etmişlerdir. Şam ve Rodos olaylarından sonra Sultan Abdülmecit, Montefiore ve Crémieux'nün ricaları üzerine ve kuşkusuz Kamondo'nun da etkisiyle kan iftirasına karşı bir ferman çıkartmıştır. İftira, çeyrek yüzyıl kadar sonra, 1865'te İstanbul'da Kuzguncuk semtinde patladığından, Sultan Abdülaziz vakit kaybetmeden Abdülmecit'in fermanını teyit eden bir emir yayınlamıştır.[93] Bu fermanların metni aşağıda verilmiştir.

Abdülmecit'in Fermanı (1841)

Müslüman yargıçların en mükemmeli, müminlerin en iyisi ...şeri'at bayraktarı... İstanbul Kadısı'na: Bu emri, Yahudilere karşı çok eski bir önyargı olduğunu bildirmek için yolluyorum. Cahiller hamursuz yapmak için kan gerektiğine ve Yahudilerin bu kanı insan kurban etme yoluyla temin ettiklerine inanırlar.

Bu inancın kurbanı teba-i Saltanat-ı Seniyemden Şam ve Rodos Yahudileri, zulme maruz kalmışlardır. Yahudilere karşı icat edilen iftiralar ve bunların maruz kalmış oldukları şiddet eylemlerinin haberi, padişahlık tahtına kadar gelmiştir. Bununla birlikte, kısa bir süre önce, İstanbul'a mahkemeye çağırılan Rodoslu birkaç Yahudinin, kendilerine yöneltilen ithamlardan arî oldukları tespit edilmiştir. Bunun dışında, bu ulusun din kitaplarını incelemiş olan uzman kişilerin araştırmalarından, Yahudilerin insan kanı (dem-i beşeriye) şöyle dursun, hayvan kanı bile kullanmadıkları anlaşılmaktadır. Bu vesileyle,

(93) 1663'te de İstanbul'da bir kan iftirası patlamış ancak zamanın hükümdarı IV. Murat, sokakta görülecek her Rumun öldürülmesini emretmiştir (Galante, *Türkler ve Yahudiler*, s.27; yazar bu iddianın kaynağını vermekte REJ, XVII. s. 49-51 ve bilgiyi ihtiyatla karşılamaktadır). Kuzguncuk olayında Hahambaşı vekili Yakir Geron (1863-72) hükümete şahsen başvurmuş ve fermanın çıkartılmasını sağlamıştır.

Yahudilerin maruz kalmakta oldukları şiddet eylemlerinin salt iftira sonucu olduğu açıktır. Tebamıza karşı duyduğumuz sevgi, masumiyeti ispat edilmiş olan Yahudi ulusunu da içerdiğinden, bunların yukarıda zikredilen beyhude şeylerle rahatsız edilip baskı görmelerine izin veremeyiz; üstelik, bunların Gülhane Hatt-ı Şerifi ile tebamıza tanıdığımız hak ve imtiyazlardan da yararlanmalarını istiyoruz. Gelecekte, imparatorluğun her noktasında Yahudilerin, devletimizin diğer tebasına eşit şekilde himaye edilmelerini, kutsal dinlerinin icraatında kimsenin bunları rahatsız etmemesini, güven ve sükûnetlerinin ihlal edilmemesini emrediyorum. Bunun için, padişahlık Divanı'ndan çıkarılan ve tuğramızı taşıyan işbu emr-i şerifi Yahudilere verdik. Sen, sayın Kadı, bu emri okuduktan sonra içeriğini uygulamaya koyacak ve bugünden itibaren burada belirtilenlere aykırı davranışları önleyeceksin.

...Bunu böyle bil ve alamet-i şerife güven kat.

Ramazan 1256 (Ekim 1841).

I. Abdülaziz'in Fermanı (1866)

...Dünyanın süsü... insanlığın en önemli işlerini doğru karar ve düşüncelerle halleden ...İstanbul'umun zaptiye müşiri, birinci sınıf Osmanî, Mecidî ve nizan-ı imtiyaz madalyalarıma sahip vezirim... Mehmet Emin [Âli] Paşa ve Müslümanların yargıcı, müminlerin en iyisi ...Sayın İstanbul Kadısı: Bu emrü hümayun sizlere, bazı ulusların bilincinde köklenmiş bir önyargının mevcudiyetini bildirmek için gönderilmiştir; bu önyargıya göre, Yahudiler hamursuz yapımında insan kanı kullandıkları iddia edilir ki bu da, her yıl, Yahudilerin kurbanı oldukları ithamlara yol açmaktadır. Zikredilen milletin Hahambaşı Kaymakamı (vekili) bizlere bir dilekçe sunarak, bundan birkaç yıl önce Yahudi tebaya verilmiş olan bir fermanın yeniden yayımlanmasını rica etmiştir. Devlet arşivlerini inceledikten sonra, 1256 yılının Ramazan ayının ilk günlerinde, Tuğra taşıyan bir ferman yayımlanmış olduğunu gördük. Bu belgede şöyle denilmektedir: Zikredilen milletin din kitaplarını incelemiş olan uzman ve yetkili kişiler ve

güvenilir bilgiye göre, Yahudilerin yasası, insan kanı şöyle dursun, hayvan kanı kullanımını bile kat'iyen yasaklar ve bu gibi davranışları sert cezalarla cezalandırır; binaenaleyh, bu konuda sık sık ortaya atılan suçlamalar salt iftiradır. Bu milletin, mesnetsiz bir suçlamadan dolayı rahatsız olması ve ızdırap çekmesi hükmümüz altında yaşayan diğer milletlerden farklı olmadıklarından ve aynı hak ve imtiyazlardan yararlanmaları gerektiğinden, ihtiyaç hasıl olduğunda onları korumamız lazımdır. Binaenaleyh kimse, dinlerini serbestçe icra etmelerine karışamaz ve güvenliklerini ihlal edemez.

Hükmümüz altında yaşayan bütün milletler aynı himayeye hakları olduğundan, Hahambaşılıktan bir dilekçe alan adalet bakanlığının isteği üzerine, bu eski fermanı teyit ederiz. Bu fermana göre hareket edilmesini emrederiz. Sizleri, yukarıda adları zikredilen müşir ve kadı, işbu emri derhal uygulayacak ve gelecekte kimsenin hiçbir şekilde irademize aykırı davranmaması için, devlet siciline kaydedecek, belgenin aslını da, gerektiğinde kullanabilmesi için, Yahudi milletinin şefine teslim edeceksiniz. İşbu fermanı, hiçbir maddesini gözden kaçırmadan uygulayınız.

Sefer ayının 27'si, hicri 1283 senesi
(24 Haziran 1866)

Giyim

Osmanlı padişahları sık sık, gayrimüslimin giyimini sınırlayan, daha doğrusu, Müslüman gibi giyinmelerini yasaklayan fermanlar çıkarmışlardır. Bu tedbirin amacı Müslüman olmayanların sokakta ya da umumi yerlerde hemen tanınabilmesini sağlamaktı. Giyim ayırımı Osmanlılardan önce Arap ülkelerinde de mevcuttu. Fatımîler bu yasalara zaman zaman aşağılayıcı unsurlar da eklemişlerdir: Bir Fatımi hükümdarı Yahudi kadınların teki siyah teki kırmızı ayakkabı giymelerini, geldikleri duyulsun diye boyunlarına bir çıngırak asmalarını öngören bir yasa çıkartmıştır. Yahudilerin giyimini yasalarla tes-

pit edip, kimliklerini sürekli olarak açık tutma uygulaması Avrupa'da da -özellikle Ortaçağ'da- yaygındı. Çağdaş dönemlerde Nazi yönetimi bu "son derece pratik" kimlik belirleme metodunu yeniden ve bütün Avrupa'da uygulamıştır.

Osmanlı dönemi de, azınlık siyasetine zamanının ötesinde bir yumuşaklık getirmiş olmakla birlikte, muhtemelen o devirde "olağan" sayılan ve azınlıkların statüsüne sınırlamalar getirmekten geri kalmamıştır. Bununla birlikte, Yahudiler kendilerine özgü giyim kullanmak istediklerinde, Müslümanlarınkine benzemesi koşuluyla, buna karşı çıkılmamıştır. Belirtildiği üzere, giyim fermanları çoktur. Aşağıda ilginç bulunan dört belge verilmiştir:

II. Selim'in Giyim Fermanları
(kısaltılmış metin)

İstanbul Kadısı'na,

Geçmişte Yahudi, Hıristiyan ve diğer inançsızların ince işli ve süslü elbiseler giymelerine ilişkin bir ferman yayımlamam üzerine, bazı Yahudiler, bundan dolayı eski gelenek ve göreneklerine göre giyinemediklerinden yakınmışlardır. Bu meselenin incelenmesini emretmem üzerine sunduğun raporda Yahudi ve diğer inançsızların giydikleri feracelerin siyah kumaştan olması gerektiğini bildirdim... İçte ise astar kullanılmalıdır. Kuşakları yarı pamuk yarı ipek, başa takılan türban deniz mavisi olmalı, pek büyük de olmamalıdır. Ayakkabıları siyah olmalı, içlerinde astar bulunmamalıdır. Kadınlar ferace giymemelidirler. Kendi eski yasalarına göre fahirden ya da Bursa pamuklusundan etekler giyebilirler. İç çamaşırları yalnız gök mavisi olabilir, başka renk olamaz. Kadınlar ayakkabı giymemeli, kendi eski yasalarına göre "kundura" ya da "şirvani" giymelidirler. Müslüman kadınlar gibi sırmalı pelerin giymemelidirler. Pelerin giymek istiyorlarsa, kumaşı atlas ya da pamuklu olmalıdır. Ferace Ermeni kadınlarına da yasaktır; bunlar ya fahir ya da terlik giyebilirler. Çorapları mavi, ayakkapları da şirvani olma-

lıdır. Yahudi kadınlar ve diğer inançsızlar, kenarları astarlı siyah ferace giymelidirler. Karakâfirler aynı şekilde giyinecekler, büyük olmayan bir türban takacaklardır. Bunlar ya Selanik ya da kurziye kumaşı kullanacaklardır.

Sefer ayının 7'si, hicri 976 (1 Ağustos 1568)

İstanbul Kadısı'na,

Kadın olsun, erkek olsun, İstanbul'da yaşayan inançsız Yahudi ve Hıristiyanların ince kumaşlar kullandıklarını, ince tülbent giydikleri, sipahiler gibi başlık taktıkları, diğer tayifelerin (cemaatlerin) de atlas ve pamukludan kaftanlar diktirdiklerini, tülbent, kumaş ve ayakkabı fiyatlarının çok yükselmiş olduğunu bildiren ve bu nedenle inançsızların Müslümanlar gibi giyinmemelerini emretmem için bana bir mektup yolladın. Zamanında inançsızların giyimiyle ilgili ayrıntılı bir emir yollamış olduğumu hatırlatırım.

Sefer ayının 21'i, hicri 976 (15 Ağustos 1568)

III. Ahmet'in Kavuk Fermanı

İstanbul Kadısı ve Divan Çavuşu'na,

İstanbul kavukçuları, Müslümanlar için imal ettikleri kavukları eski şekle göre yapmıyor, Tanrı esirgesin, Yahudilerin şapkalarına benzer başlıklar icat ediyorlarmış. Adamı giyimine *bakmadan* ayırmak zor olduğundan, birçok Müslümandan *yanlışlıkla şüphe* edildiği görülmektedir; üstelik, "bir millete benzeyen o milletten olur" hadisine uygun olarak, (Yahudiler gibi giyinen Müslümanlar) çevrelerine kötü örnek olmaktadırlar. Sen İstanbul Kadısı ve sen Divan Çavuşu, kethüdayı ve meslekten ustaları yanınıza çağırın ve Yahudilerinkine benzer şapkaları dikmemeleri yolunda sert emirler verin.

Bundan böyle birinin bu türden bir kavuk diktiği ya da sattığı görülürse, bu kişinin Şeri'at ve emrü hümayuna aykırı hareket ettiği kabul edilecek ve dükkânının önünde asılacaktır. Bunu sözkonusu kişilere iyice anlatınız. Sen Çavuşbaşı, bu durumu sürekli olarak ve gizlice

izle. Bundan böyle, bu türden bir kavukla gezen bir Müslüman görürsen, kavuğunu al, yırt ve uygun bir ceza ver. İşbu fermanı, bu küstahça davranışa son vermek amacıyla yayınladım.

Ramazan ayının 15'i, hicri 1141 (3 Nisan 1730)

Ferlerde Yahudi İşareti

Hahambaşı,

Emrü hümayuna uygun olarak fes takmaya hakkı olan Yahudilerin diğer Müslümanlardan ayırılabilmesi için feslerine özel bir işaret takmalıdırlar. Avrupa'yla ticaret yapanlar, devlet hizmetinde olanlar ve bu kategorilerin dışındakiler feslerine siyah bir şerit takmalı, Yahudiler ise mavi bir şerit dikmeli, fes giymeye hakkı olmayanlar hiç fes takmamalıdırlar.

Ne var ki sen, (ve Ermeni, Rum ve Katolik patrikleri) görevlerin çerçevesinde, bu noktaya çok dikkat etmen ve emrin uygulamasına bakman gerekirken, sokaklarda fes takan reayaların (azınlıkların) sayısının çoğaldığı görülmüştür; üstelik yukarıda zikredilen şeridi ya yanlış yere dikiyorlar ya hiç dikmiyorlar ki, bu da, ayırım sağlamaya dönük emrü hümayuna aykırıdır. Reayanın feslerine sadece bir şerit dikmeleri istenmiş olmakla birlikte, herkes istediği işareti takmakta, üstelik kalpak giyen bazı azınlıklar hizmetkârlarına fes giydirip kayıklarda önlerine oturtarak, fese hakaret etmektedirler. Bu durum karşısında bu iradeyi yayımlayıp feslerin dış görünüşünün değiştirilmesi, kalpak giyenlerin hizmetkârlarına fes giydirmemeleri, kalpak giydirmeleri gerektiğini bildiriyoruz. Bu açıklamalara aykırı davranmaya yeltenenler yakalanıp cezalandırılacaklardır.

Cemazi-ul evvel ayının 8'i, hicri 1252 (10 Ağustos 1837)

II. Abdülhamit-Herzl Görüşmeleri

Theodore Herzl, Osmanlı hükümdarı II.Abdülhamit'le görüşmek üzere İstanbul'a geldiğinde, Bâb-ıâli ile te-

maslarını hahambaşı vekili Moşe Levi aracılığıyla yürütmüştür. Galante'nin bu temaslarla ilgili olarak yayımlamış olduğu mektuplaşma ve Temmuz 1902 görüşmesinin ayrıntıları (*Abdul Hamid II et le Sionisme*, İstanbul, 1933) aşağıda verilmiştir. Mektuplar sadeleştirilip kısaltılmıştır.

No. 559
Başmabeyinci Hacı Ali Paşa hazretlerine
Devletlu Efendi Hazretleri

Viyana'da çıkan *Neue Freie Presse* gazetesinin müdürü ve başyazarı Dr. Theodore Herzl, benim refakatimde, padişah önünde ayakta durmak istediğinden, bu konuda hükümdarın emrini bildirmenizi rica ederim. Her zaman olduğu gibi bu durumda da emirler, emir vermeye haklı olan tarafından verilir.[94]

8 Haziran 1318 (1902)
Hahambaşılık kaymakamı
Moşe Levi

No. 1495
Hahambaşılık kaymakamlığına
Rütbetlu Efendim

8 Haziran 1318 tarihli ve 559 sayılı tezkereniz üzerine, sözkonusu Avusturyalı Dr. Theodore Herzl'in huzur-ı hümayuna (padişah huzuruna) çıkma isteğini sizin aracılığınızla bildirmesinin ve bu konuda neden Avusturya Büyükelçisi Baron de Calice'e başvurmamış olmasının nedenini bildirmenizi rica ederim.

10 Haziran 1318
Başmabeyinci Hacı Ali

Başmabeyinci Hacı Ali Paşa hazretlerine
Devletlu Efendim Hazretleri,

10 Haziran 1318 ve 1495 numaralı tezkerenize cevaptır. Avusturyalı Dr. Theodore Herzl'in benim aracılığımla Huzur-ı Şahane'ye çıkmak istemesi, kendisinin de ait ol-

(94) Hahambaşılığın mektupları hep bu cümleyle bitmektedir.

duğu Yahudi milleti hakkında efendimizin ne düşündüğünü öğrenme arzusunda olmasından ileri gelmektedir. Yoksa, Huzur-ı Şahane'ye ancak büyükelçi aracılığıyla çıkabileceği emredilirse kendisi derhal bunu yapacağını bildirmektedir. (Dr. Herzl'in) işbu cevabını arzederim.

12 Haziran 1318
Hahambaşılık kaymakamı
Moşe Levi

İstanbul Hahambaşılık kaymakamlığına
Dinayetlu Efendim hazretleri

Avusturyalı Theodore Herzl hakkındaki isteğiniz padişaha sunulmuştur. Önümüzdeki Cuma günü, selamlık töreninden sonra saat altıda, nişan ve madalyalarınızı takmadan ve resmi elbise giymeden, gayriresmi olarak (Theodore Herzl'e) refakat ederek gelmeniz padişahın emru fermanıdır.

Başmabeyinci Hacı Ali

4 Temmuz 1902 Görüşmesi

Başmabeyincinin son tezkeresi üzerine, Hahambaşı vekili ile Dr.Herzl, Hahambaşılığın Kapı kâhyası (Hahambaşılıkla hükümet arasında ilişkiyi sağlayan memur) Yeşaya Aciman Efendi, 21 Haziran 1318 (4 Temmuz 1902) Cuma günü saraya gelirler. Hacı Ali Paşa konukları kabul eder. Kahve içilirken, Hacı Ali Paşa, padişahın özellikle *Neue Freie Presse, Berliner Tageblatt, Le Temps* ve *Times* gazetelerini ilgiyle izlediğini anlatır ve bu gazatelerin birinin yazıişleri müdürüyle tanışmayı arzu ettiğini bildirir.

Sultan'ın karşısına çıktıklarında Osmanlı hükümdarı Moşe Levi'yi, Dr.Herzl'i ve Kapı Kâyyasını büyük nezaket ve samimiyetle karşılar, oturacak yer gösterir ve divan tercümanı Münir Paşa'ya dönerek, "misafir" i görmekten çok memnun olduğunu ve İstanbul'u ziyaretinin nedenini öğrenmek istediğini söylemesini rica eder... Herzl, kalp hastalığından muzdarip olduğu için İstanbul'a dinlenmeye geldiğini ve bu fırsattan yararlanarak, Majesteleriyle

başbaşa bir görüşme yapmayı dilediğini... söyler. Sultan, Hahambaşı tarafından tanıştırıldığı için misafirin talep ettiği görüşmeye onun da katılması gerektiğini söyleyerek Herzl'in ortaya atmak istediği konuyu görüşmeye hazır olduğunu bildirir.

Herzl Sultan'ın arzusuna cevap vererek "Majestelerini iki nedenden görmek istedim" dedi. "Birincisi, Majestelerine, kendi tebasından Yahudilere gösterdiği sevgi ve yakınlıktan dolayı teşekkür etmek istedim. Bu sevgi ve yakınlığı diğer dünya Yahudilerine de göstereceği inancındayım". "Yahudi tebamı gerçek Osmanlılarım (Türkler) kadar severim" dedi Sultan. "İkincisi, Majestelerine, Siyonist Teşkilat adıyla kurmuş olduğum büyük bir teşkilat adına bir teklifte bulunmak istiyorum... Bu teşkilat, bazı ülkelerde ızdırap ve zulüm çekmekte olan Yahudilere rahat bir yaşam sağlama amacındadır. Ricam, Majestelerinin, Yahudilerin İsrail Ülkesi'ne göç etmelerine izin vermeleridir. Bu Yahudiler hem Majestelerine hem ülkesine yararlı olacaklardır... Mısır'da olduğu gibi özerklik ya da Samos Adasında olduğu gibi bayrak değişikliği talep etmiyorum. Teklifim, İsrail Ülkesi'ne Girit'inkine benzer bir statü tanımanızdır. Bu teklifim kabul edilirse, teşkilatım imparatorluk hazinesine istediği meblağı yatırmaya hazırdır." Abdülhamit iki dakika sessiz kaldıktan sonra şu cevabı verir: "Yahudi milletine olan büyük güvenim, teklifinizi geri çevirmemi önlememektedir. Bununla birlikte, hükümetimle görüştüğümde, belki teklifi kabul edecek, pratik uygulaması için gereken hazırlıkları yapacaktır. Cevabım sizi tatmin ediyor mu?" "Çok ediyor Majesteleri," diyerek cevap verir Herzl, "Bu görüşmenin sonucunu iş arkadaşlarıma telgrafla bildirebilir miyim?" "Pek tabii," dedi Sultan ve ekledi: "Viyana'ya dönmeden önce gene buyurun, sarayın kapıları size açıktır".

Padişahın bu nazik red cevabını nedense yanlış anlayan Herzl bu görüşmeden olumlu sonuç aldığı izlenimiyle çıktı. Ne var ki, bir yandan Avrupa'da aleyhinde şiddetli faaliyetlerde bulunan Jön Türklerin imparatorluğu yıkmakta olduğu şeklindeki ithamları, öte yandan da Halife

olması sıfatıyla bütün Arap dünyasının gözleri üzerinde olması nedeniyle, Abdülhamit'in yarı-olumlu bir cevap vermek istemiş olduğunu düşünmek yanlış olabilir. Zaten, Herzl gittikten sonra Hahambaşılık Kaymakamı Moşe Levi'ye karşı takınmış olduğu tutum Sultan'ın Herzl'in teklifine ne kadar öfkelenmiş olduğunu göstermektedir. Galante Abdülhamit'in Moşe Levi'yi nasıl azarlamış olduğunu şöyle anlatır:

Herzl Viyana'ya gittikten sonra, Hahambaşılığa bir haberci göndererek, Hahambaşı vekilinin ertesi sabah saraya gelmesini emretti. Moşe Levi Türk saatine göre ikide (sabah, 9 suları) saraya geldi ve her zaman olduğu gibi Hacı Ali Paşa tarafından kabul edildi. Başmabeyinci Sultan'a Levi'nin gelmiş olduğunu bildirince Sultan "biraz beklesin" dedi. Öğleye doğru Başmabeyinci Sultan'a Hahambaşı vekilinin beklemekte olduğunu hatırlattı ama aynı cevabı aldı. Güneş battığında Başmabeyinci üçüncü kez haber verdiğinde Sultan, Hahambaşı vekilinin ertesi sabah gelmesini emretti. Ertesi gün Levi aynı saatte saraya geldi ancak o gün de bir evvelki gibi geçti. Üçüncü gün ilk ikisinden farklı olmadı.

Sultan'ın Türkiye Yahudiliği'nin liderine karşı tutumu, Moşe Levi'nin yüzündeki ifadeyi izleyen Başmabeyincinin dikkatinden kaçmadı. Başmabeyinci Sultan'ın huzuruna çıkarak izlenimini bildirince, II. Abdülhamit Moşe Levi'yi, güneş battıktan sonra çağırdı. Sultan bu kez, her zamanki nezaket formüllerini kullanmadan sertçe yer gösterdi ve birkaç dakikalık bir sessizlikten sonra sert bir sesle konuşmaya başladı: "Hahambaşı! Amcamın padişahlık günlerinden beri sizi tanır, bundan birkaç gün öncesine kadar göstermiş olduğunuz sadakati takdir ederdim. Ne var ki, maalesef Herzl'in gelmesinden bu yana bu sadakat çizgisinden ayrıldınız. Siz, Hahambaşı, imparatorluğumdan bir karış toprak bile verilmemesi gerektiğini bildiğiniz halde, hem Müslüman hem Hıristiyan dünyasının gözlerini üzerinden ayırmadığı bu toprak parçası ile ilgili böyle bir teklifle gelen birini huzuruma getirmeye nasıl cesaret ettiniz! Bu adamın teklifinin yüzde

birini kabul etsem başıma ve hükümetin başına ne gelir! Söyleyin, ziyaretinin sebebini size bildirdi mi?! Burada olacakları bilmiyor muydunuz? Konuşun, konuşun!"

Ne diyeceğini bilemeyecek halde olan hahambaşılık vekili şöyle cevap verdi: "Majestelerinin sadakatimle ilgili düşünceleri doğrudur. Size her zaman sadık kaldım ve daima kalacağım. Size yemin ederim Majeste, burada Siyonizm'den sözedileceğini bilmiyordum; bana bir şey söylemedi. Benden şüphelenmeyiniz, onunla işbirliği yapmadım. Ben masumum ve milletim (Türkiye Yahudileri) masumdur." Bunları söylerken Moşe Levi yerinden kalktı ve ağlayarak Sultan'ın ayaklarına atıldı, kendisini ve milletini affetmesini rica etti.

Öfke içinde olan Sultan yerinden kalktı: "Bu adamın ziyaret nedenini bilmediğinizi söylüyorsunuz ama mektubunuzda Yahudi milletini ilgilendiren bir konuyu görüşmek üzere gelmiş olduğunu bildirdiniz. Bunun anlamı nedir?!" "Sultanım", dedi Moşe Levi, ağlayarak, "bu adam gazetecidir. Genel olarak Yahudi meselesi hakkında Sultanımın fikrini öğrenmek istediğini sandım," Yetmiş yaşında bir ihtiyarın ağlamasından heyecanlanan Sultan şöyle dedi: "Şimdi masum olduğunuzu anladım." Sultan Hacı Ali Paşa'yı çağırdı ve "Hahambaşı Efendi"yi istirahat ettirmesini söyledi.

Moşe Levi yarım saat kadar Başmabeyincinin odasında dinlendi ve gecenin geç saatlerinde evine döndü. Bu gerginlikler Moşe Levi'yi hasta etti ve onbeş gün yatakta kaldı. Bu süre içinde sağlık durumu saraya iletildi ve Sultan'a bu konuda bilgi verildi. Abdülhamit de, "Hahambaşı Efendi"ye 100 lira içeren bir kese yolladı.